

K129824
3

ნ. სიბეკაშვილი

ქვემოთხსენი
ბუნების
სახელმწიფო
ქვემოთხსენი
XIII-XIV
საქართველო

Handwritten signature and stamp: *Handwritten signature*
საქართველოს
ხელმოწერა

ი. სიხეაჩუციაძე

ქ ე რ თ ვ ე ლ ი
ბ ე ლ ბ ი ს
მ რ ქ მ ლ ე ე

დემოკრატიული მოძრაობისათვის

XIII-XIV

საუკუნეულები

9174

3618

3

მედი

გამომცემლობა
„საბჭოთა საქართველო“
თბილისი — 1967

*
ქართველი ხალხი საუკუნეების
შანძილზე შედგრად იცავდა თავის
სახელმწიფოებრივ დამოუციდებ-
ლობას; განსაკუთრებით ხანგრძ-
ლივი, შვივე და უთანასწორო იყო
ბრძოლა თათარ დამპყრობლებთან.
ქართველი ხალხის ამ სამართლიანი
ომის პირველ პერიოდს ეხება ეს
წიგნი.

*

შესავლის მაგიერ

ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაში საპატიო ადგილი განეკუთვნება სამამულო ომს თათართა წინააღმდეგ. ამ პრობლემის შესწავლა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ ნომადთა მფლობელობის ხანაშივე დაიწყო. პირველი ქართველი ისტორიკოსი, რომელმაც იტვირთა ეს მძიმე საქმე, XIV საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწე ქართლმწერელი იყო. მან ტიტანური შრომა გასწვია, მაგრამ იმდროინდელმა მძიმე ვითარებამ არ მისცა საშუალება, დიდ წინამორბედთა კვალზე ევლო, ის სიმხნე და ოპტიმიზმი გამოეჩინა, რომელიც დავითისა და თამარის ისტორიკოსებს გააჩნდათ.

გაცილებით უფრო შორს წავიდა და მკვეთრადაც ვაემიჯნა აღმავალი ხანის ისტორიოგრაფიას ლარგველი ავგაროზ ბანდაისძე (XIV ს. II ნახევარი), რომლის ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მართანე ძალზე საინტერესო ძეგლია თათართა ხანაში საქართველოს მდგომარეობის გასათვალისწინებლად.

XIV საუკუნის მიწურულიდან მოკიდებული XVII ს-მდე თათართა მძლავრობაზე თითქმის არაფერი დაწერილა. ფარსადან გორგიჯანიძე პირველი ქართველი ისტორიკოსია, რომელმაც თავისებურად გამართა და ზოგიერთი ახალი ცნობით შეავსო ქართლმწერლის მონათხრობი. ამ მხრივ ენერგიულად იღვაწა ეახუშტი ბაგრატიონმაც. მისი უმთავრესი დამსახურებაც ქართლმწერლის ქრონოლოგიური ხარვეზის შევსების ცდაში მდგომარეობს. მომდევნო ხანის ისტორიკოსები (იოანე ბატონიშვილი, ნიკო დადიანი თუ სხვ.) თათართა ხანის ისტორიის გადმოცემისას ძირითადად ეახუშტის ემყარებოდნენ. მარი ბროსემ ქართული წყაროები პირველმა შეაჯერა აღმოსავლურ თუ ევროპულ წყაროთა მონაცემებთან და ამით საფუძველი დაუდო პრობლემის შესწავლის მეორე ეტაპს.

მარი ბროსეს უმცროს თანამედროვეთაგან ამ რიგის საკითხებს ეხებოდნენ დ. ბაქრაძე, და დ. ჯანაშვილი. პირველმა მნიშვნელოვნად განავითარა წინამორბედის წამოწყება, ხოლო მეორემ

ღვაწლი ძირითადად ამ საკითხების პოპულარიზაციაში გამოიხატა. მისი წერილების სერია 1874—1875 წლებში „დროებში“ გამოქვეყნდა. ლეონტი მელიქიძის წიგნი „საქართველოს ისტორიისათვის“ (თბილისი, 1874) და „საქართველოს ისტორიისათვის“ (თბილისი, 1875) წლებში „დროებში“ გამოქვეყნდა.

ეს წერილები ყურადღებას იპყრობს თათართა მფლობელობის ახლებური შეფასებით. თუ მანამდე ამ მოვლენას უარყოფითად განიხილავდნენ, დ. ჯანაშვილმა, პირველმა ჩვენში, გვერდი აუარა თათართა დაპყრობების ტრადიციულ შეფასებას და იკვლევით მოვლენად მიიჩნია.

ასეთმა შეხედულებამ ცოტა მოგვიანებით დას. ევროპის ორიენტალისტიკაშიც მძლავრად მოიღვა ფეხი და რუსულ აღმოსავლეთმცოდნეობაშიც გავრცელდა. მას ვერც დიდი რუსი ორიენტალისტი ვ. ბარტოლდი აცდა.

დ. ჯანაშვილის თვალსაზრისი თანამედროვეთაგან არავის გაუზიარებია. დ. ბაქრაძე, ნ. ურბნელი, თ. ჟორდანიას და სხვები კვლავ უარყოფითად აფასებდნენ თათართა მფლობელობას. ჩვენს დროში ს. კაკაბაძემ სცადა ამ მოვლენის დადებითი შეფასება, მაგრამ ეს უკვე რუსული ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის გავლენით.

ამ პრობლემის შესწავლას დიდი ენერგია შეაღია ივ. ჯავახიშვილმა, რომლის მოღვაწეობით დასრულდა კიდევ ის ეტაპი, მარბროსემ რომ დაიწყო XIX საუკუნის 40-იან წლებში.

თათართა მფლობელობის შესწავლას დიდი პერსპექტივები შეექმნა ოქტომბრის რევოლუციის შემდეგ, როცა საბჭოური ისტორიოგრაფია კვლევა-ძიების მარქსისტულ გზაზე შედგა და წარმატებებიც თვალსაჩინო მოიპოვა.

მარქსიზმის ფუძემდებლებმა და კლასიკოსებმა ნათლად წარმოაჩინეს ცხოვრების აღმოსავლური წესრიგი: სამეურნეო, სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული წყობა, სამხედრო-აღმინისტრაციულ სახელმწიფოთა ხასიათი, პროგრესის შეფერხებანაკლებ განვითარებულ ხალხთა ბატონობის პირობებში, დაწინაურებულ ხალხთა სამეურნეო სისტემის როლი ნომადთა ცხოვრებაში, თათართა ვანდალიზმის მიზეზები და შედეგები, მათი როლი აღმოსავლეთ ევროპაში ცენტრალური სახელმწიფოების წარმოქმნის საქმეში და მრავალი სხვ.

საქართველოში თათართა ხანა მარქსისტულად პირველად განიხილა ნ. ბერძენიშვილმა და ამ პრობლემის შესწავლაში მესამე ეტაპი დაიწყო.

თათარ-ქართველთა ერთიერთობის ცალკეულ საკითხებს სპეციალურად თუ სხვა მოვლენებთან დაკავშირებით ეხებოდნენ: ვ. გაბაშვილი, დ. გვრიტიშვილი, კ. გრიგოლია, დ. კახიანი, ე. კვიციანი, რ. კიკნაძე, დ. ლანგი, თ. ლომოური, შ. მესხია, ე. მეტრეველი, ნ. შოშიაშვილი, ი. ცინცაძე და სხვ.

თათართა ხანაზე საქართველოში მრავალი ქართული და უცხოური წყარო გვაწვდის ცნობებს.

ქართული წყაროდან ყველაზე უძველესია ლაშა გიორგის-დროინდელი ისტორიკოსის თხზულება (დაწერილი XIII საუკუნის 20-იანი წლების დამდეგს). საქართველოში თათართა პირველ ლაშქრობათა მომსწრე მემატიანის ცნობები რამდენიმე საინტერესო საკითხს გვითვალისწინებს.

ვრცელი და უბადლო პირველწყაროა ქამთაღმწერლის თხზულება. ძვირფას ჩვენებებს შეიცავს „ძეგლი ერისთავთა“, ბექა ჭაყელის „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“, „გარიგება კელმწიფისა კარისა“, „ძეგლის დადება“ და სხვ.

საყურადღებო ცნობები დაუცავთ XIII საუკუნის სომეხ ისტორიკოსებს: კირაკოს განძაკეცს, ვარდან ბარძებრდეს, გრაგოლ აკანეცსა და სტეფანოს ორბელიანს. შედარებით მცირე, მაგრამ ზოგ შემთხვევაში, ფრიალ საგულისხმო ჩვენებებს გვაწვდიან იმავე საუკუნის ავტორები: სტეფანოს ეპისკოპოსი, სებასტაცი, უსახელო ავტორი, სუმბატ სპარაპეტი, მხითარ აირივანეცი, დავით ბაგიშეცი, ჰეთუმ II, ოვანეს ვანაკან ტაუშეცი, გრიგოლ სისეცი, აგრეთვე, კირაკოს რშტუნი (XV ს.) და სხვ.

ირანელი ავტორებიდან აღსანიშნავია: მოჰამედ ან-ნესაევი (XIII ს.), ალა ად-დინ ათა მალიქ ჭუვეინის (გარდ. 1282 წ.), რაშიდ ად-დინ ფაზლულლაჰ ჰამადანის (დაიბ. 1247 წ. ახლოს, გარდ. 1318 წ.), ვასაფ-ი ჰაზრეტის (შიჰაბ ად-დინ აბდალლაჰ იბნ ფაზლულლაჰი—XIII—XIV სს.), ჰამდალლაჰ მუსთოფე ყაზვინის (XIII—XIV სს.), ჰაფიზ-ი აბრუს (ნურ ად-დინ ლუტფულლაჰ იბნ აბდულლაჰ ალ-ჰერავი) და ზოგ სხვათა თხზულებები. არაბ მწიგნობართაგან იბნ ალ-ასირის (აბუ-ლ-ჰასან ალი ბენ აბუ-ლ-ქარიმ მუჰამმად ბენ მუჰამმად ბენ აბდ ალ-ქარიმ იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ აშ-შაიბანი — 1160—1234), აკუთ იბნ აბდ ალლაჰ ალ-ჰამავი არ-რუმის (1778/9—1229), შიჰაბ ად-დინ ალ-ომარის (1301—1349), შიჰაბ ად-დინ აბუ-ლ-აბას აჰმად იბნ ალი ალ-კალკაშანდის

(1355—1418), თაკი აღ-დინ აჰმად იბნ ალი აღ-მაკრიზის (1364—1442) ნაშრომები, ჩინური წყაროებიდან — ჯაო ხუნის (1368—1418) ჩუნის ქრონიკები, მონღოლურიდან — „იუან-ჩაო ბი-ში“ („თქმულებათა საგანძური“) და სხვ. საინტერესო ცნობებს ვხვდებით პლანო კარპინის, გიულიომ რუბრუკვისის, მარკო პოლოს და სხვა ევროპელ ავტორთა თხზულებებშიც.

დღეისათვის საკმაოდ დაწინაურებულია წყაროების ტექსტოლოგიური შესწავლისა და გამოცემის საქმე. ჯერ კიდევ რევოლუციამდე დაიწყო (1912) და ჩვენს დროში დამთავრდა (1937) ჯუვეინის „თარხ-ი ჯეჰან ქუშაის“ („მსოფლიო დამპყრობლის ისტორია“) მირზა მოჰამედ ყაზვინისეული ტექსტის გამოცემა, 20—40-იან წლებში მ. ზიადიმ რამდენიმე ტომად გამოაქვეყნა აღ-მაკრიზის „ქიათაბ აღ-სულუქ ლი-მარიფათ დუვალ აღ-მულუქ“ („მმართველი დინასტიების შესაცნობი გზების წიგნი“), 1957 წ. ბაქოში დაიბეჭდა რაშიდ აღ-დინის „ჯამი ათ-თავარიხის“ („ისტორიათა კრებული“) მესამე ტომის კრიტიკული ტექსტი (დაადგინა ა. ალიზადემ), 1951, 1956 წლებში ვ. აკობიანმა ერევანში ორ ტომად გამოსცა XIII—XVIII საუკუნეების „მკირე ჟამთაღმწერელთა“ („მანრ ჟამანაკაგრუთაუნნერ“) მატრიანეების მეცნიერულად დადგენილი ტექსტები და სხვ.

ჩვენთვის საინტერესო აღმოსავლური წყაროების დიდი ნაწილი (ზოგი მთლიანად, ზოგიერთიც ნაწილობრივ) თარგმნილია ევროპულ ენებზე. მ. კატრმერმა ფრანგულ ენაზე თარგმნა და 1837, 1845 წლებში პარიზში გამოსცა აღ-მაკრიზის ისტორიული ქრონიკა, დორნმა გერმანულად თარგმნა და 1847 წელს დაიბეჭდა ჰამდალლაჰ ყაზვინის „ნოზჰათ აღ-ყოლუბის“ („გულთა სიამე“) ის ადგილები, რომლებიც საქართველოს, რანსა და ადარბადაგანს შეეხება. 1903 წელს იულიუს განტინმა პარიზში გამოაქვეყნა ყაზვინის „თარხ-ი გუზიდეს“ („ჩრეული ისტორია“) ფრანგული თარგმანი. საქართველოზე ამ თხზულებებში დაცული ცნობები ქართულად თარგმნა და 1937 წ. თბილისში სპარსული ტექსტითვე გამოსცა ვ. ფუთურიძემ. 1940 წელს ბაქოში გამოაქვეყნდა იბნ აღ-ასირის „თარხ-ი აღ-ჟამილის“ იმ ნაწილის რუსული თარგმანი (პ. ეუზესი), რომელიც ადარბადაგანს, საქართველოს და მის ყმადნაფიც რანსა და შარვანს შეეხება; 1946—1960 წლებში სამ ტომად გამოიცა „ჯამი-

ათ-თავარიხის“ სრული რუსული თარგმანი¹, 1958 წელს ჯ. ბოილმა მანჩესტერში ინგლისურ ენაზე ორ ტომად დაბეჭდა „ფილანთროპიკა ჰან ქუშიაი“. ნ. შოშიაშვილმა ქართულად გადმოიღო და 1960 წელს სომხური ტექსტითურთ გამოაქვეყნა გრ. აკანეცის „პატმუთაუნ აზგინ ნეტოლაც“ („მოისართა ტომის ისტორია“); 1964 წელს ე. სიხა: რულიძემ გამოსცა ალ-ჰამევის „მუჯამ ალ-ბულდანის“ იმ ხაწილია ქართული თარგმანი (არაბული ტექსტით), რომელიც საქართველო: სა და კავკასიას ეხება: ა. გ. ვალსტიანმა რუსულად თარგმნა და 1962 წელს მოსკოვში გამოსცა თათართა მფლობელობის ამსახველად XIII—XIV საუკუნეთა სომხური ძეგლები (მატიანეები, მინაწერე: ბი) და სხვ.

რუსულ და ქართულ ენებზე ჩინებულად არის თარგმნილი თათართა ხანის ევროპული წყაროებიც. 1825 წელს რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა ასცილინის მოგზაურობა (ლათინურიდან თარგმნა იაზიკოვმა). გ. ქიქოძემ ქართულად თარგმნა და 1942 წ. დაბეჭდა კარპინისა და რუბრუკევისის თხზულებები: „ისტორია მონღოლე: ბისა, რომლებსაც ჩვენ თათრებს ვუწოდებთ“ და „მოგზაურობ: აღმოსავლეთის ქვეყნებში“. რუსულ ენაზე თარგმნილია მარკო: პოლოს მოგზაურობა (ძველი ფრანგულიდან თარგმნა ი. ნ. მინა: ვემა) და სხვ.

უკანასკნელ დროს დიდი სწრაფვა შეინიშნება არა მარტო თარგმანის კულტურის ასამაღლებლად, არამედ ძველი მანკიერი პრაქტიკის (ნაწყვეტების გამოცემა) დასაძლევადაც. მაგრამ ყველ: გან ეს ჯერ კიდევ ვერ ხერხდება და ისევ წყაროს ცალკეული აღ: გილების (რამდენაღმე უფრო გაფართოებული სახით) თარგმანი ქვეყნდება.

საბჭოთა ისტორიკოსები ცდილობენ ღრმად შეისწავლონ თა: თართა ხანის ისტორიოგრაფია, შეიცნონ ცალკეულ ავტორთა ვი: ნაობა, გახსნან ისტორიული წყარო და სხვა, მაგრამ ჩამორჩენ: მანც საგრძნობია. ჯერჯერობით არათუ გამოკვლეულ-დასაბუთე: ბული, არამედ მინიშნებულიც კი არ არის ისეთი დიდი მნიშვნე:

¹ პირველი ტომის პირველი წიგნი სპარსულიდან თარგმნა ლ. ა. ხ. თაგუ: როვმა, მეორე წიგნი — ო. ი. სპირნოვამ (ორივე 1952 წ. დაბეჭდა). მეორე ტომი — ი. პ. ვერხოვსკიმ (გამოქვეყნდა 1960 წ.), ხოლო მესა: მე — ა. კ. არენდსმა (პირველად გამოიცა 1946 წ., მეორედ სპარსულ ტექსტთან ერთად — 1957 წ.).

ლობის ზოგიერთი ასპექტი, რომელიც „იუან-ჩაო ბი-შის“¹ „ჯამი-ათ-თავარიხს“ და ზოგ სხვა ძეგლს გააჩნდა თავის დროზე, სრულყოფილად უმართებულოდ არის მიჩნეული ჯუვეინი თუ სხვა რეტროგრადები ცივილიზაციის „მფარველებად“. თათართა ის ვანდალიზმი, რომელსაც ილხანთა სამსახურში მყოფი ისტორიკოსები აღნიშნავენ, მათ რენეგატობის მძიმე დაღს ვერ მოაცილებს. როცა ჯუვეინი ჰულაუს თუ მის წინამორბედთა სისხლიან თარეშს და ნგრევას აღწერდა, ამას აკეთებდა არა პროგრესისადმი ერთგულებით, არამედ ოფიციალურ თვალსაზრისთან სრული თანხმობით, ილხანთა ამით თავს შეურაცხყოფილად კი არ გრძნობდა, პირიქით, ამაყობდა კიდევ. მისი თვალსაზრისით, ეს „გმირობა“ იყო და ჯუვეინსაც ევალებოდა სისრულით წარმოეჩინა იგი.

სხვა ვითარება შეიქმნა ყაზანის ზეობის ხანაში, მაგრამ აღრინდელ განადგურებათა ფართო ფონზე ჩვენება აქაც ისევე აუცილებელი იყო, როგორც ამ ილხანის რეფორმების მნიშვნელობის გაზვიადება და რაშიდ აღ-დინიც გულმოდგინედ ილწვოდა. საქართველოს პროგრესის თვალსაზრისით ძნელი არ არის ყაზანის ამ ერთგული თანამებრძოლის (საილხანოს გაძლიერების მოწადინისა და აჯანყებულ ქართველთა წინააღმდეგ საილხანოს კარის ღონისძიებათა აქტიური მონაწილის) მართებული შეფასება.

არც თათართა ხანის სომხური ისტორიოგრაფიაა ჯეროვნად შეფასებული და არც ქართული. ამიტომაც, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე გასავალი აქვს ძველი ქართველი და სომეხი ისტორიკოსების ბევრ უმართებულო შეხედულებას.

წყაროთა მნიშვნელოვან ფონდს ქმნის იმდროინდელი ეპისტოლარული, დიპლომატიკური, ეპიგრაფიკული, ნივთიერი, ენობრივი და სხვა ხასიათის მასალები.

პირველი რიგისაა საქართველოს მეფეებისა და რომის პაპთა მიმორწერის დოკუმენტები. დიპლომატიკურ ძეგლებს შორის სქარბობს „დაწერილი“ (მიქელ კათალიკოსის, ძავან აბულეთისძის, ბეგა სურამელის, ნიკოლოზ კათალიკოსის და სხვ.). სიგელებიდან აღსანიშნავია დავით ნარინის გელათისადმი შეწირულების წიგნი (ე. წ. „საბანელას დავთარი“).

ეპიგრაფიკული ძეგლებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა ანისის წარწერები (სომხური, სპარსული). ნივთიერ წყაროებში

ყველაზე უფრო უხვია მონეტები (ქართული, თათრული). ენობრივში — სამოხელეო ტერმინები და ანთროპონიმია.

საგულისხმო მასალა-დაკვირვებანი შეგვძინა საველე ძიებამაც. სხვადასხვა დროს ავტორს საშუალება ჰქონდა შემოეველო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, მოეწყო ცალკეული გასვლები შიდა ქართლში, სომხეთში, კუხეთში, ჰერეთში, რანსა და სხვაგან.

* * *

კლასობრივი საზოგადოების განვითარებას კლასთა ბრძოლა განსაზღვრავს. ფეოდალიზმის ხანაში მოწინავე ძალები სამეფო ხელისუფლების გარშემო არიან შემოკრებილნი, პროგრესისათვის ბრძოლის ჰეგემონი ამ დროს მეფეა, ხოლო რეაქცია უმთავრესადა მთავრულ (მოგვიანებით მთავრულ-თავადურ) წრეებში ბორგავს და მტრულად ეკიდება ცენტრალური ხელისუფლების ყოველ წარმატებას. ეს მტრობა შინაპოლიტიკური სფეროთი არ იფარგლება და გარეპოლიტიკურ ურთიერთობაშიც ძლიერად ვლინდება. შინაგანი რეაქცია მხოლოდ ისეთ საგარეო ძალას ებრძოდა, რომელიც ჭვეყნის პროგრესის გაძლიერებას უწყობდა ხელს, ხოლო იმას კი, რომელიც პატრიოტთა დასუსტებასა და ჭვეყნის წინსვლის შეფერხებას ესწრაფვოდა, უკავშირდებოდა და მხარს აძლევდა. ასე იყო თათართა მოძალებისა და ბატონობის დროსაც. იშვიათი არ არის შემთხვევა, როცა საზოგადოების ეს ნაწილიც განუდგებოდა ხოლმე უცხო ძალას, მაგრამ ეს პროგრესული მიზანსწრაფვით კი არ მოსდიოდა, არამედ „საქმისა რისათვისმე“. ასე რომ, ბრძოლის მთელი სიმძიმე საზოგადოების პროგრესულ ნაწილს აწვა და ისიც ყოველი ღონით ებრძოდა გარეშე და შინაური მტრის კოალიციას. ეს ომი მძიმე, უთანასწორო და ხანგრძლივი იყო, მაგრამ ქართველი პატრიოტები არ გატეხილან და თავიანთი მედგარი ბრძოლით დიდი წვლილი დასდეს არა მარტო საქართველოს, არამედ საკაცობრიო პროგრესს. როგორ განვითარდა აღმავალი საქართველოს ეს დიდი სამამულო ომი, ვინ იყვნენ მისი გმირები, როგორ იბრძოდნენ ისინი, ვინ იყვნენ ის რეტროგრად-მოღალატენი, რომლებიც ნებით თუ უნებლიედ აფერხებდნენ ამ ბრძოლას, ვინ იყვნენ თათრები, რომლებმაც ჩვენს ჭვეყანას და კულტურული მსოფლიოს უდიდეს ნაწილს თავს დაატეხეს უსამართლო და გამა-

ნადგურებელი ომი, როდის შეხვდნენ თათრები და ქართველები პირველად ერთმანეთს, სად და როგორ წარიმართა მათი ბრძოლები, როდის შემოადგა მტერი ქვეყანას დასაპყრობად, როგორ დამყარდა ნომადთა ბატონობა საქართველოში, როგორ ვითარდებოდა პირველ პერიოდში (1236—1337 წწ.), და სხვა — აი ის ძირითადი საკითხები, რომლის გაშუქებასაც მიზნად ისახავს ეს ნაშრომი (იბეჭდება შემოკლებით).

ამ თემაზე მუშაობას შეეუდეთ ნ. ბერძენიშვილის რჩევით. მანვე ჩვეული გულმოდგინებით წაიკითხა იგი 1964 წელს და მრავალი საგულისხმო მითითება მოგვცა, რასაც მადლიერების ღრმა გრძნობით აღვნიშნავ.

საყურადღებო შენიშვნებისათვის მადლობას მოვახსენებ ავრეთვე ზ. ანჩაბაძესა და ამ წიგნის რედაქტორს მ. დუმბაძეს.

თ ა ვ ი I

საქართველო თათართა შამოსევეზის წინ

XII საუკუნის საქართველოს განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები შეექმნა. თურქულ-სელჩუკურ მოძალებას, რომელიც XI საუკუნის შუა ხანებიდან მახლობელ აღმოსავლეთსა და კავკასიის კულტურულ მსოფლიოს წაღვევით დაემუქრა, XII საუკუნის დამდეგიდან მნიშვნელოვნად შეეცვალა პოზიციები. ნომადთა არისტოკრატიის ფეოდალიზაცია, „ფრანგთა“ გამოსვლა, აბსოლუტიზმის განმტკიცება საქართველოში და ამ დიდ ბრძოლაში კავკასიის ხალხთა გაერთიანება გამარჯვების საიმედო გარანტიას იძლეოდა. მართალია, სამამულო ომი სელჩუკობასთან ხანგრძლივი გამოდგა, მაგრამ დავით აღმაშენებლის წინამძღოლობით მოპოვებულ წარმატებათა შემდეგ სელჩუკები საქართველოს ნორმალურ განვითარებას სერიოზულ დაბრკოლებებს ვერ უქმნიდნენ. კავკასიის პროგრესისათვის სხვა საშიში ძალა იმპროვიზებულ მსოფლიოში არ არსებობდა.

ჩრდილო კავკასიაში XII საუკუნის ათიანი წლებიდან ყივჩაყები წინანდებურად ველარ მძლავრობდნენ, თუმცა ჩრდილოეთის გზაზე ვერ კიდევ მკაცრ კონტროლს ამყარებდნენ და მნიშვნელოვნად აფერხებდნენ საქართველო-რუსეთის ურთიერთობას. ყივჩაყთა პრობლემის გადაწყვეტისათვის იმ დროს რეალური შესაძლებლობანი ისახებოდა. დავითმაც არ დააყოვნა, დიდი წარმატებით გადაჭრა რუსეთის გზის საკითხი და ყივჩაყთა დიდი ნაწილიც უშუალოდ ჩააყენა პროგრესის სამსახურში.

ყმაღნაფიცის რიგზე თანამშრომლობდნენ საქართველოსთან ადრეფეოდალური ოსთა სამეფო-სამთავროები. გარდა სამხედრო ძალისა და სხვა საყმაღნაფიცო ვალდებულებებისა, ოსეთიდან შე-

მოდიოდა საქართველოში საიმპორტო პურის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

XII საუკუნეში საქართველო აქტიურ ურთიერთობაში იყო რუსულ სამთავროებთანაც. ქართველი მეფის ასულის გადედოფლება კიევში (1154 წ.) და ვლადიმირის მთავრის ძის სიძედ შემოყვანა ბაგრატიონთა სახლში (1185 წ.) კარგად მიუთითებს იმდროინდელი საქართველოს საგარეო პოლიტიკაში ჩრდილოეთის საკითხის ადვილზე.

სელჩუკები, ნორმანები, პაჭანიკები, შინაგანი რეაქცია — აი არასრული სია მტრებისა, რომელთა რკალშიც მოექცა აღმოსავლეთ რომის იმპერია XI საუკუნის მეორე ნახევარში.

მძიმე განსაცდელის ქამს ბერძენმა პატრიოტებმა ალექსი კომნენის მეთაურობით ქეშმარიტად გმირული სული ჩაიდგეს და იმპერია დაღუპვისაგან იხსნეს.

კომნენის ხელისუფლება ცუდად არ იერკვეოდა რომის პაპისა და დას. ევროპელ მონარქთა აღმოსავლურ პოლიტიკაში, მაგრამ სელჩუკებისაგან მიმძლავრებული იძულებული იყო მაინც მტრულ დასავლეთში ეძია დახმარება. მოუვიდნენ კიდევ ჯვრებიანი რაინდები, რომლებმაც, მიუხედავად თავიანთი სუბიექტური მიზანდასახულობისა, უდავოდ დიდი როლი შეასრულეს პროგრესისათვის ბრძოლაში. განსაკუთრებით დიდი პოლიტიკური და ზნეობრივი მნიშვნელობა ჰქონდა ნიკეის განთავისუფლებას და სელჩუკთა „უძლეველი“ მხედრობის პირველ დამარცხებებს. „ფრანგთა“ ტრიუმფალურ წარმატებათა ხმა შორს, აღმოსავლეთში, გავარდა და სელჩუკთა დაპყრობილ ხალხებს ნომადთაგან თავდახსნის იმედი აღუძრა.

დიდი სიმაპაცით გაიარეს რაინდებმა გრძელი გზა ნიკეიდან იერუსალიმამდე. ამ წარმატებათა მნიშვნელოვანი ნაწილი ბიზანტიას ერგო, თუმცა კეისარი უფრო მეტს მოითხოვდა. ეს წინააღმდეგობა ბიზანტიელებსა და ჯვაროსნებს შორის მალე ომში გადაიზარდა.

ნორმანთა პრობლემის მოგვარების შემდეგ კონსტანტინეპოლის მთავრობამ მთელი ძალები სელჩუკთა ფრონტზე გადაისროლა და წარმატებასაც მიაღწია.

ბიზანტიის ფეხზე წამოდგომასა და მედგრად გამოსვლას აღტაცებაში მოჰყავდა სელჩუკობასთან შებმული საქართველო.

ვენეციასთან ვერაფერი გააწყო, თორემ ყველა სხვა მხრივ იოანე კომნენის საგარეო პოლიტიკა დიდად წარმატებული იყო. იმპერიის ჩრდილო საზღვრის უშიშროების უზრუნველყოფა ბრწყინვალე გამარჯვებები სულჩუკობაზე და მრავალი სხვა ამშვენებს კომნენტა სახლის ამ ნიჭიერი წარმომადგენლის პოლიტიკურ მოღვაწეობას.

იოანეს ლიკვიდის შემდეგ გართულდა ბიზანტიის საგარეო და საშინაო მდგომარეობა, ვერც მანუილ პირველი აღმოჩნდა მოწოდების სიმაღლეზე. წარმატებებმა იკლო, რეაქცია კი დღითიდღე ძლიერდებოდა. მდგომარეობის გამოსწორების ანდრონიკე კომნენისეული პოლიტიკაც უღელუური აღმოჩნდა და 1204 წელს იმპერიაც დაეცა.

ბიზანტიის ნანგრევებზე წარმოქმნილ ბერძნულ სახელმწიფოთა ენერგიის უდიდესი ნაწილი ურთიერთმეტოქეობას შეეღია. მოძმეთა შორის ბრძოლაში, არცთუ ისე იშვიათად, მონაწილეობდნენ გარეშენიც — სელჩუკები, ლათინები, ბულგარები და სხვები. საკუთარი სისუსტის საკომპენსაციოდ უცხო ძალას ნიკეის იმპერატორიც იწვევდა, სინოპის მთავარიც, ეპირის ხელისუფალიც და სხვ. არც ისეთი შენთხვევა იყო იშვიათი, როცა საგარეო მტრები, კერძოდ, სელჩუკები, დაუპატიებლადაც მიდიოდნენ ნიკეის, სინოპის თუ სხვათა წინააღმდეგ.

1214 წელს იკონიის სულტანმა ტრაპიზონის იმპერატორი იყმო, დავით კომნენის სამთავრო დაიპყრო და სინოპი დაიკავა.

ტრაპიზონელთა ხანგრძლივ ბრძოლას სელჩუკთაგან თავდასახსნელად შედეგი არ ჰქონია. იკონიის სულტნის ყმობაში დახვდა ტრაპიზონის კეისარი თათრებს.

XII საუკუნის 70-იანი წლებიდან გახსაკუთრებით გართულდა მდგომარეობა დასავლეთ წინა აზიასა და სირია-პალესტინაში. ერთი მხრით, არ ცხრებოდა ქრისტიანული ქვეყნების წინააღმდეგობა, ხოლო, მეორე მხრით, ძლიერდებოდნენ მუსლიმანური სახელმწიფოები. ასპარეზზე გამოვიდა ეგვიპტის ძლიერი სასულტნო; ძალები შემოიკრება და ზღვებზე გასვლისათვის აქტიური ბრძოლა დაიწყო რუმის სასულტნოშიც.

ფატიმიანური მისრეთი იმ დიდი სატრანზიტო გზის ერთ მონაკვეთზე ბატონობითაც კმაყოფილდებოდა, რომელიც აღენ-წითე-

ლი ზღვით და აიზაბ-ნილოსით ალექსანდრიაში ჩადიოდა. აიუბი-
ანთა ეგვიპტე კი შორს გაიქრა აღმოსავლეთში და ბაქდადის უბანს
დაუფლებაც მოიწადინა. ქაიროს პირველი აიუბიანის პოლიტიკურ
ლონისძიებას მოჰყვა ხლათის მფლობელის დამორჩილება.

ვანის ტბის სანახებზე დიდი ხანია თვალდადგმულ ქართვე-
ლებს არ ეპრიანებოდათ აიუბიანის აღმოსავლური პოლიტიკა, მაგ-
რამ მის წინააღმდეგ გალაშქრებისათვის საჭირო ამინდი საქართვე-
ლოს ჯერ კიდევ არ ედგა. თბილისის სამეფო კარმა, გარდა უშედე-
გო პროტესტისა, ვერც იერუსალიმელ ქართველთა შევიწროების
სალაპ ად-დინისეულ პოლიტიკას დაუდო ზღვარი.

სალაპ ად-დინის სიკვდილის შემდეგ მისი სახელმწიფო დაი-
შალა და შინა ომმა მოიცვა. ასეთ ვითარებაში საქართველოს შეეძ-
ლო აიუბიანთა აღმოსავლურ სამფლობელოებს დამუქრებოდა.
შაჰარმენის მოქმედება (გუზან აბულასანისძის განდგომასთან და-
კავშირებით) საამისოდ კარგ საბაბს იძლეოდა, მაგრამ ქართველები
ამჯერად არზრუმის, რანისა და სხვა გარეპოლიტიკური პრობლემე-
ბით იყვნენ დაკავებულნი და მისრეთის სამფლობელოებს მხოლოდ
ბასიანის ბრძოლის შემდეგ შეუტყეს.

ადილ აიუბიანს, რომელიც ამ დროს ძირითადად სირია-პალეს-
ტინის ჯვაროსნებთან და კილიკიის სომხურ სამეფოსთან ბრძო-
ლით იყო დაკავებული, აღმოსავლეთში აქტიური გამოსვლისათვის
არ ეცალა. სიცოცხლის უკანასკნელი წლები მან მეხუთე ჯვაროს-
ნული ლაშქრობის მოგერიებას შეაღია. არც მის შემკვიდრეს
ჰქონია საშუალება სალაპ ად-დინურ აღმოსავლური პოლიტიკის
გასატარებლად. ის მეხუთე ჯვაროსნულ ლაშქრობასა და კილიკი-
ასთან მოპოვებული წარმატებებითაც კმაყოფილი უნდა ყოფილი-
ყო. ჯვაროსნები არც აიუბიანთა უკანასკნელ სულტნებს —
ადილს, სალიპ ნაჯმ-ად-დინს და მუაზან თურანშაჰს აძლევდნენ
მოსვენებას. ამასობაში თათრებიც მოჭიდნენ.

ახალმა ვითარებამ საქართველო-მისრეთის ძველი ურთიერთო-
ბის შეცვლა გააპირობა. მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყებული ქარ-
თველები ქუთაისის თუ თბილისის ტახტიდან ახლო პოლიტიკურ
ურთიერთობაში იყვნენ მისრეთის ბაჰრებთან.

აიუბიანთა ზეობის ხანაში ეგვიპტე აზია-აფრიკასა და ევ-
როპას შორის ვაჭრობის ცენტრი იყო. ევროპის მრავალ ქვეყანას-

თან ერთად¹ ალექსანდრიასთან საეკრო ურთიერთობა საქართველოსაც².

ეგვიპტის როლი მსოფლიო სატრანზიტო ვაჭრობაში კუთრებით გაიზარდა 1258 წლის შემდეგ, როცა თათრებმა ბაღდადი აიღეს.

XII საუკუნის უკანასკნელი მესამედიდან თანდათან ძლიერდება რუმის სასულტნოც. მართალია, მარიოკეფალის ტრაგედია ბიზანტიამ არ შეარჩინა იკონიის სულტანს და 1177 წელს სასტიკად დაამარცხა, მაგრამ ეს ბერძენთა უკანასკნელი დიდი წარმატება იყო მცირე აზიის ფრონტზე. ანგელოსებს იმპერიის აღმოსავლური პოლიტიკის კომენურად წარმართვის ძალა აღარ შესწევდათ. სელჩუკებს კიდევ უფრო უკეთესი დრო დაუდგათ ბიზანტიის იმპერიის დაცემის შემდეგ. რუმმა მარჯვედ გამოიყენა ნიკეისა და ტრაპიზონის იმპერიების წინააღმდეგობა. წარმატებით გადაჭრა შავ ზღვაზე გასვლის პრობლემა და მალე ყირიმსაც გადაწვდა.

იკონიის სულტნები დიდი მონდომებით ცდილობდნენ მცირე-აზიური ბერძენული სახელმწიფოების, დამორჩილებას, მაგრამ ბერძენ პატრიოტთა ნიკეის საბუღარს ვერაფერი მოუხერხეს.

XII საუკუნის 70-იან წლებში რუმმა ძლიერი მეტოქის, დანიშმენიანთა სახელმწიფოს დამორჩილებაც შეძლო. ნურ აღდინ არსლან შაჰის გარდაცვალების (1173 წ.) შემდეგ შესუსტდა ზენგიანთა ძლიერებაც.

იკონიის სასულტნომ აიუბიანთა მისრეთის გაძლიერებითა და სირია-პალესტინაში მისი აგრესიული პოლიტიკითაც კარგად ისარგებლა ერთხანს.

რუმის სწრაფი აღმავლობა დროებით შეაფერხა მესამე ჯვაროსნულმა ლაშქრობამ და შინაომმა, რომელიც ყილიჯ-არსლან მეორის გარდაცვალების შემდეგ ატყდა სასულტნოში.

ეგვიპტიდან კარზე მომდგარი საფრთხის ვითარებაში ქვეყნის შინაური აშლილობა შეკლება საბედისწეროც გამომდგარიყო მცირე აზიის სელჩუკთათვის, მაგრამ სალაჰ-აღდინის გარდაცვალებ-

¹ W. Haud, Histoire du Commerce du Levant au moyen âge, t. 1 Leipzig, 1923, გვ. 86.

² ისტორიანი და აზმანი შარაევან დედთანი, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით დადგენილია ს. ყაუხჩი-შვილის მიერ. ტ. II, თბილისი, 1959, გვ. 80 (ქვემოთ — ისტორიანი და აზმანი).

ბამ იხსნა რუმი და მთელი წინა აზია ძლიერი ქურთის მძლავრობისაგან.

მძლავრობისაგან

ამიერიდან რუმის ძლიერებას თათართა მოძალატეობისაგან რავინ უქმნიდა სერიოზულ დაბრკოლებას. მართალია, ბასიანის წარუმატებლობამ კარგა ხნით გადადო იკონიის აღმოსავლური გეგმები, მაგრამ მცირე აზიის სამხრეთსა და დასავლეთში სელჩუკები მაინც აქტიურად მიიწევდნენ წინ. ჯერ კიდევ ღიას ად-დინ ქაიხოსრო პირველს ხვდა წილად ხმელთაშუა ზღვაზე გასვლის ბედნიერება (1207 წ.).

კილიკიის სომეხთა და იოანიტთა ორდენის ჯვაროსნების კოალიცია იზ ად-დინ კეიკავუს პირველისათვის თუმცა დაუძლეველი აღმოჩნდა, მაგრამ კილიკიის პრობლემის მოგვარება იკონიას დიდხანს აღარ შემოგვიანებია.

დიდი წარმატებით გამოდიოდა გარეპოლიტიკურ სარბიელზე ალა ად-დინ ქეიყუბად პირველისა და ღიას ად-დინ ქაიხოსრო მეორის რუმი.

მცირე აზიის სელჩუკთა გაძლიერებას ზღვარი დაუდეს თათრებმა, რომლებმაც 1243 წელს ქესედალთან სასტიკად დაამარცხეს იკონიის ლაშქარი. ამიერიდან რუმი თათართა ვასალურ ქვეყნად იქცა და სწრაფი დაცემის გზაზე შედგა.

XII საუკუნის მიწურულიდან რუმის მიმდგომრი და მოკავშირენი იყვნენ ერზიჯანის მანგუჯაკიანები, რომლებიც ამ ქვეყანაში ალფ-არსლანის დროიდან იხდნენ. ყილიჯ-არსლან მეორემ ერზინკელ ფაზრ ად-დინ ბაჰრამშაჰთან დინასტიური კავშირიც გააბა და თავისი ერთადერთი ასული მიათხოვა.

ყილიჯის უფროსმა შვილმა, სულეიმან მეორემ XIII საუკუნის დამდეგს სიძე საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობაში გაიყოლია.

ბასიანის ომის შემდეგ ერზიჯანი ერთხანს საქართველოს ყმადნაფიცი ქვეყნების რიგში ჩადგა, მაგრამ მალე იქ ისევ რუმის სულტნის ხელისუფლება დამყარდა. ალა ად-დინ ქეიყუბად პირველმა სეპარატიული მისწრაფების ერზიჯანის მფლობელი კირშეხირში გადაიყვანა და სასულტნო გააუქმა.

XII საუკუნის 50-იან წლებში საქართველოს წინააღმდეგ გამოვიდა არზრუმის მფლობელი. აგრესორი თურქი ხელისუფალი ტყვედაც კი ჩაუვარდა ქართველებს ანისის ბრძოლაში, თუმცა

ვერც ამან ასწავლა ჰკუა და ტყვეობიდან თავდახსნილი აქტიურად მონაწილეობდა შაჰარმენის ლაშქრობაში.

კარნუ-ქალაქის მფლობელი არც 80-იან წლებში და ისევ ენერგიულად მოიწევდა საქართველოსაკენ, თუმცა კვლავ მწარე დამარცხება იყო აგრესორის ხედვრი. მხოლოდ ძუტაფრ ად-დინმა მოინდომა საქართველოსთან დაახლოება და თამარის ხელის საძიებლად თბილისს ეწვია. თამარის ნახევარდაზე დაქორწინებულ თურქ მფლობელს დიდხანს აღარ დაცლია არზრუმში. კარნუ-ქალაქს მალე ყილიჯ-არსლანი დაეუფლა და 1188 წელს საუფლისწულოდ მისცა თავის მესამე ძეს, მოღის ად-დინ თორილშაჰს.

თბილისის სამეფო კარს იმ დროს საშუალება არ ჰქონდა შესაფერისად ეპასუხნა ყმადნაფიც ქვეყანაში რუმის აგრესიაზე. საამისო პირობები საქართველოს 90-იან წლებში შეექმნა, როცა მდგომარეობა შინაც გაუუმჯობესდა და გარეთაც. ქართველებმა მარჯვედ გამოიყენეს ყილიჯ-არსლანის სიკვდილის შემდეგ რუმში ამტყდარი ძმათა შორისი ბრძოლა და არზრუმის ქვეყანაზე წავიდნენ, მაგრამ სელჩუკთა უფლისწულის დამორჩილება ერთხანს მაინც ვერ მოხერხდა.

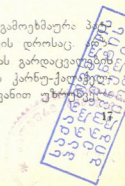
ახლო აღმოსავლეთის გზებიდან საქართველოს უკუვადებას ისახავდა მიზნად სულეიმან II ბასიანის ბრძოლაში, რომელშიც აქტიურად მონაწილეობდა მისი ძმა, არზრუმის მფლობელი თორილშაჰიც. ამ წარუმატებელი ლაშქრობის შემდეგ რუმში კვლავ შინაომი ატყდა, ხოლო მალე ძმის მკვლეელი სულტანიც გარდაიცვალა. ამით ისარგებლა ტახტმიხდილმა ღიას ად-დინმა და იკონიაში განმტკიცდა.

ახალი სულტნის ენერგიის უდიდესი ნაწილი ნიკეის იმპერიამ შთანთქა.

იკონიიდან მხარდაჭერას მოკლებული სულეიმან შაჰის ყოფილი არზრუმელი მიმდგმური იძულებული იყო საქართველოს მეფის სიუზერენობა ეცნო.

კარნუ-ქალაქელი ყმადნაფიცი აქტიურად გამოეხმაურა პატრონის მოწოდებას თათართა პირველი შემოსევის დროსაც. რუმის მფლობელს მერყეობა მხოლოდ ლაშას გარდაცვალების შემდეგ დატყობია. რუსუდანის ხელისუფლებას კარნუ-ქალაქელთა შემომტკიცება სელჩუკიანი მძევლის მოყვანით უზრუნველ

2. თ. სიხარულიძე

საქართველოს
ისტორიის
ინსტიტუტი

უყვია¹. მეტიც, ცოტა მოგვიანებით ეს მძევალი საქართველოს დედოფლის მეუღლე გახდა.

ეს ფაქტი კარგად მიუთითებს იმაზე, თუ რაოდენად მძევალად აღიქმებოდა საქართველოში უდიდესი ეკონომიური და სტრატეგიული მნიშვნელობის არზრუმსა და მის ქვეყანას.

ხვარაზმელთა შემოსევების შედეგად საქართველომ ბევრი ყმადნაფიცო, მათ შორის არზრუმიც, დაკარგა. ამიერიდან მას რუმის სულტანი დაეუფლა. იკონიის სასულტნო არზრუმს თათართა მოძალების ჟამსაც ფლობდა (თათრებმა იგი 1242 წელს აიღეს).

სელჩუკთა იმპერიის უკიდურეს აღმოსავლეთში XII საუკუნის მეორე ნახევარში სწრაფად გაძლიერდა ხვარაზმის სასულტნო. მაგრამ იგი თამარის დროს საქართველოს საფრთხეს ვერ უქმნიდა. პირიქით, ხვარაზმელების — თექეშისა და მუჰამედის პოლიტიკური გეგმები ახლო აღმოსავლეთში მნიშვნელოვნად ასუსტებდა ანტიქართულ ფრონტს ადარბადაგანსა და ირანში.

ხვარაზმის სასულტნოსა და საქართველოს პოლიტიკური ინტერესები ერთმანეთს ადარბადაგანში შეეჯახა XIII საუკუნის 20-იან წლებში.

ჯალალ ად-დინი არ დაკმაყოფილდა ადარბადაგანის დაუფლებით და მალე საქართველოს დაპყრობაც მოინდომა. მართალია, მიზანი ვერ აისრულა, მაგრამ საქართველოს ეს ხანგრძლივი და უთანასწორო ბრძოლა ძვირად დაუჯდა.

პოლიტიკურ ზრდასთან ერთად ხვარაზმის სახელმწიფო XII—XIII საუკუნეთა მიჯნაზე ძლიერ დაწინაურდა ეკონომიურად და კულტურულადც. განსაკუთრებით ცხოველ სავაჭრო ურთიერთობაში იყო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან². მის სავაჭრო ვაჭრობაში უმნიშვნელო ადგილი არც მახლობელი აღმოსავლეთის, საქართველოსა და აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნებს ეჭირათ.

კავკასიის პროგრესისათვის წარმატებული ბრძოლა, უპირველეს ყოვლისა, საამისოდ აუცილებელი მატერიალური ბაზის განმტკიცებას საჭიროებდა. ამიტომაც იყო, რომ სელჩუკთა წინააღმდეგ დიდი ომი ქართველებმა ველში დაიწყეს და XII საუკუნის

¹ ქ ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 172 (წვემოთ — ქამთალმწერელი).

² Архив Маркса и Энгельса, т. V, 1938, გვ. 220.

20-იანი წლების დამდეგს აღმოსავლეთ ამერიკაში გავიდ-
ნენ. დავით აღმაშენებელი პირველად შარვანს უმიზნებდა. საქ-
მე დავითმა შარვანშაპთან მოყვრული კავშირის გაბმით დაიწყო,
მაგრამ როცა იგი საკმაო არ აღმოჩნდა, ომით შევიდა შარვანში და
მისი შაპი ჯერ ყმობის პირზე დაიმორჩილა, ხოლო შემდეგ, როცა
ამ ქვეყნის შემომტყიცებისათვის პოლიტიკური ურთიერთობის ამ
ფორმამ აღარ იკმარა, ხელმწიფობით შეცვალა.

შარვანის საკითხის დავითისეული გადაწყვეტა საბოლოო არ
გამოდგა და მისი შემკვიდრების დროს კვლავ გადაიხინჯა; მარ-
თალია, შარვანშაპის სამფლობელო ამიერიდან შამახის დასავლე-
თით ისე შორს აღარ ვრცელდებოდა, როგორც ადრე იყო, მაგრამ
ეს ღონისძიება პროგრესის საქმეს ძველებურად ვეღარ ემსახურე-
ბოდა.

გაცილებით რთული გადასაწყვეტი აღმოჩნდა რანის საკითხი.
რადგან იქ სელჩუკები უფრო მტკიცედ იყვნენ ფეხმოდგმულნი,
ვიდრე შარვანში, სადაც გამათავისუფლებელი ლაშქრის წარმატე-
ბას მნიშვნელოვან პირობას უქმნიდა ქვეყნის ქრისტიანი მოსახ-
ლეობის მხარდაჭერა. კარგად ჩანდა, რომ XII საუკუნის 20-იან
წლებში ქართველები განძახეც წავიდოდნენ და არც თბილისსა და
დმანისს დატოვებდნენ გათავისუფლების გარეშე. ამის შეცნობამ
და შორსმიმავალი საქართველოს შემუსვრის აუცილებლობამ
მოიყვანა თბილისთან თურქთა დიდი ლაშქარი 1121 წლის აგვის-
ტოში, თუმცა გამარჯვების ნაცვლად სამარე, ტყვეობა და ჯაბნუ-
რი ლტოლვის სირცხვილი იყო მტრის ხვედრი დიდგორში.

დავით აღმაშენებელს რანის საკითხის მოწესრიგება აღარ
დაცალდა. ამ ამოცანის გადაწყვეტა დემეტრე პირველის საქართვე-
ლომ იკისრა და წარმატებითაც შევიდა განძაში, თუმცა იქ მალე
ისევ მტერი განმტკიცდა და XII საუკუნის მიწურულამდე განძა
კვლავ საქართველოს წინააღმდეგ მებრძოლ თურქთა მთავარ ბას-
ტიონად დარჩა. განძის პრობლემა შამქორის წარმატებულმა ომმა
გადაჭრა. ამ ქვეყნის ათაბაგი საქართველოს ყმადნაფიცი გახდა.
რა თქმა უნდა, პოლიტიკური ურთიერთობის ეს ფორმა ისეთი ძა-
ლის ვერ იყო, რაც პროგრესს ესაპიროებოდა, მაგრამ იმ კრიზი-
სულ ხანაში, რომელიც მაშინ საქართველოს ედგა, უკეთესი პო-
ლიტიკური ღონისძიების გატარება შეუძლებელი იყო.

საქართველოს საწინააღმდეგო კოალიციებში აქტიურად მო-

ნაწილეობდა ბაღდადის ხალიფაც, რომელსაც ჩვენი ქვეყნის/გად-
ლიერება დიდად აფიქრებდა. თუმცა ეს პოლიტიკურადაა დასაშვანი.
გობა ვერ აფერხებდა ცხოველ საეკპრო ურთიერთობას სახალი-
ფოსა და საქართველოს შორის. ბაღდადი იმ დროს ახლო აღმოსავ-
ლეთის უმთავრესი ეკონომიური და კულტურული ცენტრი იყო
იქითკენ მიმავალი თუ იქიდან მომავალი ქართული და უცხოური
ქარავნები დღენიდაგ თელავდნენ ჩვენი ქვეყნის გზებს.

ავბედითად დაუდგა XI საუკუნე სომხეთს, რადგან ვერ მოას-
წრო ისეთი ორგანიზაციის შექმნა, რომელიც აუცილებელი იყო
ქვეყნის შემდგომი დაწინაურებისა და დამოუკიდებლობის შესანარ-
ჩუნებლად. ამიტომაც ვეღარ გაუძლო მტრის მოძალებას და უთა-
ნასწორო ბრძოლაში დიდი ზიანი განიცადა.

ამასობაში ქვეყანას სელჩუკები შემოადგნენ. მაგრამ ახალ
მოძალადეებთან სერიოზული ბრძოლისათვის საჭირო ძალა ბი-
ზანტიასთან მარცხავაცდილ სომხობას არ გააჩნდა. საქართველოს
კი მხოლოდ XII საუკუნის 20-იან წლებში მიეცა სომხებისადმი
გამოქონაგების საშუალება.

სომხეთის ერთ ნაწილს ამ დროს შაჰარმენები ფლობდნენ,
ნაწილიც არზრუმის საამიროში ერთიანდებოდა.

შაჰარმენს ყმობდა ანისელი შადადიანიც. ანელთა მიწვევით
დავით აღმაშენებელი შევიდა ანისში და გაათავისუფლა იგი
თურქთა მძლავრობისაგან.

ანისის დაბრუნების იმედი სუქმანიანებს მხოლოდ დავითის
გარდაცვალების შემდეგ მიეცათ. მართალია „თავი ყოვლისა სპარ-
სეთობისა“¹ ქართველებმა დაამარცხეს, მაგრამ დემეტრე მინც
იძულებული იყო შეეცვალა მამის პოლიტიკა და ანისში ისევ შა-
დადიანთა მმართველობა აღედგინა.

გიორგი მესამის პოლიტიკამ ანისში სუქმანიანთა დიდი რეაქ-
ცია გამოიწვია; 1161 წელს ქართველებთან მარცხავაცდილ შაჰარ-
მენს მხნეობა შეჰმატა ადარბადაგანის ათაბაგის ამხედრებამ სა-
ქართველოს წინააღმდეგ და ხალისით შეუერთდა მას (1163 წ.).

¹ ლაშას დროინდელი ისტორიკოსი, გვ. 366. ქართლის
ცხოვრება, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით დადგენილია.
ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 366 (ქვემოთ — ლა-
შას დროინდელი ისტორიკოსი).

გიორგი მესამე იძულებული შეიქნა ანისის საკითხის გამოსვლით გადაწყვეტა დროებით მიეღო. ცოტა მოგვიანებით გიორგიმ კვლავ დაავითისებურად მოეკიდა ანისს, მაგრამ ამიერიდან სუქმანიანებმა საწინააღმდეგო ველარაფერი მოიმოქმედეს და მტრის ჯავრ-კმულის მძიმე ხვედრით გამოეთხოვენენ შაჰარმენობას XIII საუკუნის დამდეგს. ახალი შაჰარმენები ანისს ველარ ეცილებოდნენ საქართველოს და ქართველთა გამათავისუფლებელი ლაშქარი ბასიანის ომის შემდეგ წარმატებით მიიწვედა ვანის ტბის სომხური ქვეყნებისაკენ. აიუბიანი შაჰარმენი იძულებული იყო საქართველოს მეფის ყმობაც ეკისრა. ხლათის ყმადნაფიცი ქვეყანა საქართველოს ჩამოსცილდა ხვარაზმელთა მძლავრობის ხანაში.

XII საუკუნეში ქართველები „არვისად სწორად“ გაიჭრნენ „შორად“ და აქტიური ურთიერთობა გააბეს აღმოსავლეთის ისეთ კულტურულ ხალხებთან, როგორც იყვნენ „ინდნი, ხანნი, და ჩინნი“¹.

საქართველო ცხოველ ურთიერთობაში იყო ჯვაროსნებთანაც. დიდგორის ომის წინ საქართველოში „ფრანგთა“ რაზმებიც შემოვიდნენ. საფრანგეთი ალტაცებით შეეგება დავითის ქვრივის წარგზავნილ ჯვარცმის ნაწილებს, რომელიც საუკუნეთა განმავლობაში ამშვენებდა პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარს². თამარ დედოფალს „სძღუნობდეს და სძმობდეს მეფენი... იერუსალიმს ალამანთანი და პრომთანი“³.

მეხუთე ჯვაროსნული ლაშქრობის დროს რომის პაპი ლაშა გიორგის პალესტინაშიც იწვევდა და სხვ.

XIII საუკუნის დამდეგს საქართველო განვითარების ერთ დონეზე არ იდგა. სამი ბუნებრივ-გეოგრაფიული ზოლიდან ყველაზე დაწინაურებული იყო ბარი (ველი), სადაც ბატონყმობა გამარჯვებას ზეიმობდა.

1 ძველი ქართველი მეხოტბენი, I, ჩახრუხაძე, კება მეფისა თამარისი, ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ივ. ლოლაშვილმა, თბილისი, 1957, გვ. 199.
 2 ზ. ავალიშვილი, ჯვაროსანთა დროიდან, პარიზი, 1931, გვ. 26—27.
 3 ისტორიანი და აზმანი, გვ. 22—23.

ამისი შესაბამისი იყო ქვეყნის იმდროინდელი ეკონომიკური, სოციალური, პოლიტიკური და კულტურული საყრდენები. სამამულო სისტემისა და მისი საბოლოო შეუვალობისათვის ბრძოლამ საქართველოში ჯერ კიდევ XI საუკუნის დამდეგს წარმოაჩინა თავი. ეს მოვლენა ამიერიდან დღითიდღე სულ უფრო და უფრო აფართოებდა თავის ასპარეზს. სამეფო ხელისუფლება XI საუკუნის დამდეგს მტკიცედ აღუდგა წინ ამ ტენდენციას, თუმცა კარის დახშვა დროებითი აღმოჩნდა და თამარის დროს ფეოდალებმაც კვლავ თავისი გაინადღეს.

ბატონყმობის შემოსვლამ საფუძველი გამოაცალა მისთვის შეუფერებელ და ადრეფეოდალური ურთიერთობისათვის დამახასიათებელ პირობით მიწათმფლობელობას, რომელიც მასაზრდოვბელი ეპოქის გადაშენებასთან ერთად მოიშალა.

იმდროინდელი ქართული მიწისმფლობელობის ფორმებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა „ნასყიდი“, ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის გული. იმ მედგარ ბრძოლას, რომელსაც საქართველო აწარმოებდა თურქ-სელჩუკთა, თათარ-მონღოლთა და სხვა აზიელ მოძალადეთა წინააღმდეგ, „ნასყიდის“ შეუვალობის ინტერესებიც განსაზღვრავდა.

საქართველოს ველსა და ზეგანში ამ პერიოდში თემური მოწისმფლობელობაც არის დადასტურებული, მაგრამ ახალ ვითარებას მასზეც დიდი გავლენა მოუხდენია და ერთ დროს თავისუფალი თემი მეზეგრედ უქცევია.

საქართველოს სამეურნეო ცხოვრებაში დიდი ხანია მეწინავეობა ველს ეპყრა. და ეს იმიტომ, რომ მთასთან შედარებით მას დიდი ბუნებრივი უპირატესობანი გააჩნდა. ველის ასეთი ძლიერება იყო სწორედ ის საფუძველი, რომლის მეოხებითაც მოახერხა საქართველოს პროგრესმა ზეგნისა და მთის სამეურნეო (და სოციალურ) სისტემებზე გაბატონება; თანდათან დაიხსლოვა ზეგანი და მთის საბოლოო დამორჩილებისათვის სამსახურში ჩააყენა. განვითარებული მორწყვის სისტემაზე დაყრდნობილი ველის ქართული მეურნეობა ქვეყნის ეკონომიური ძლიერების მთავარი წყარო და მისი შემდგომი წინსვლის შეუხრელი ბურჯი იყო.

ეპოქის სოციალურ-ეკონომიური და ტექნიკური დაწინაურების უტყუარი მოწმობაა ამ დროს დადასტურებული დიდ არხთა მშენებლობანი და მათი ტექნიკური სირთულე. თუმცა ასეთი ნა-

გებობის გამართვა ქვეყნის შედარებით მცირე ნაწილში (აღმ. საქართველოს აღმოსავლეთი მხარე) აუცილებელი იყო. მდგომარეობა საქართველოში მორწყვას გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონია, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ეს საქმე მარტივი წესითაც კარგად სრულდებოდა. ამ უკანასკნელის უპირატეობა მისი განახლების სიადვილეში მდგომარეობდა. ამასი იყო ქვეყნის გამძლეობის დიდი ძალა, ამით განსხვავდებოდა საქართველო წინააზიური ქვეყნებისაგან, რომელთა სისუსტის ერთ-ერთი მთავარი წყარო სწორედ საირიგაციო საქმის სირთულე იყო.

თურქ-სელჩუკებთან, თათრებთან და სხვა მოძალადეებთან ქართველთა ბრძოლის მთავარი საგანი სწორედ ველი იყო. იგი თანაბრად საჭიროებდა როგორც ერთის, ისე მეორის მეურნეობას და ამიტომ ორივე მხარე თავგამეტებით იბრძოდა. ქართველები თავისი ველის დაცვას ესწრაფვოდნენ, ხოლო მომხდურები მის დაუფლებას.

XIII საუკუნის დამდეგს, როცა საქართველო თურქ-სელჩუკობაზე ზეიმობდა გამარჯვებას და ველის შეუცილებელი ბატონბატონი იყო, ყვაოდა კიდევ სოფლის მეურნეობა — განვითარებული მემინდვრეობით, მევენახეობით და სხვა დარგებით.

მემინდვრეობაში წამყვანი ადგილი მეხორბლეობას ეკავა. ამ ღროს დადასტურებულია ხორბლის ექვსი სახეობა: დიკა, ასლი, ზანდური, მახა, გვაწა-ზანდური და ქონდარა ხორბალი. გარდა ამისა, თესდნენ აგრეთვე რბილი ხორბლის რამდენიმე ჯიშს — იფქელი, ხულუგო და დოლისპური. აქ არც ქერსა და ფეტვიარებს (ფეტვი, ღომი) ეკავა მცირე ადგილი.

დაწინაურებული იყო მევენახეობა, მეცხოველეობა (მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, ცხვარი და ა. შ.), მეაბრეშუმეობა, მეფუტკრეობა და სოფლის მეურნეობის სხვა დარგები.

მაღალ დონეზე იდგა ხელოსნობა, განსაკუთრებით მეთუნეობა. ასევე ითქმის რკინის წარმოების შესახებაც. ჩანს, რკინის ადგილობრივი წარმოება მაინც ვერ აკმაყოფილებდა მაშინდელი საქართველოს მოთხოვნილებებს და რკინას (ნედლეულის თუ ნაწარმის სახით) მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ქვეყნის იმპორტში.

სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის დაწინაურება აპირობებდა როგორც საშინაო, ისე საგარეო ვაჭრობის განვითარებას. განსაკუთრებით დიდი მოთხოვნილება იყო ძვირფას თვლებზე,

რომლებიც ქვეყანაში საიმპორტო ვაჭრობის გზითა და შემოდინდა და ალაფითაც. გარდა ფუფუნების საგნებისა (ქვეყნები, ბეწვეული, ოქროქსოვილები და სხვ.), რომელთა ღირებულებაც ფეოდალები იყენენ, იმპორტში საგლეხო მოხმარების საგნების (თევზი, პური, მარილი და სხვ.) ხვედრითი წონაც დიდი ჩანს. ცხოველ იმპორტს ქვეყანაში ამავე ხარისხის საშინაო ბაზარი და საქსპორტო ვაჭრობა ხვდებოდა. იმდროინდელი საქართველოს საშინაო აღებ-მიცემობის სფეროშია მემინდვრობის, მევენახეობის, მესაქონლეობის და ხელოსნობის პროდუქტები. საზღვარგარეთ გადის მეაბრეშუმეობის, მევენახეობის, მეფუტკრეობისა და ფეოდალური მეურნეობის ზოგიერთი სხვა დარგის ნაწარმი.

ამ პერიოდის საქართველოს საშინაო და საგარეო ვაჭრობია გულდასმით შესწავლა ცხადყოფს, რომ ქართველებს იმ დროს არცთუ ისე „კარჩაკეტილი“ ცხოვრება ჰქონიათ. ფეოდალური დაწინაურების დონის შესაბამისი იყო ქალაქებისა და საქალაქო ცხოვრების განვითარებაც და სხვ.

ქვეყნის სამეურნეო განვითარებას შეესატყვისებოდა ქვეყნის სოციალური სტრუქტურა. მოწინავეობა აქაც „ველს“ ეპყრა. საქართველოს „ველმა“ თავისი უპირატესობა ამ მხრით ჯერ კიდევ ადრეკლასობრივ ხანაში წარმოაჩინა. „ველსა“ და მასთან სოციალურად დაახლოებულ „ზეგანში“ ამ დროს უშუალო მწარმოებელთაგან თავისუფალი უკვე აღარავინ ჩანდა, ყველას ბატონი ჰყავდა და ექსპლოატაციას განიცდიდა. ადრეკლასობრივი ხანიდან მიმდინარე „ერი“ (თავისუფალი მიწისმოქმედი და მოლაშქრე) ახალი ურთიერთობის შემოსვლას ძირითადად გადაეშენებინა: მისი ერთი ნაწილი მებატონეთა კლასს შემატებოდა, მეორე ნაწილი—გლეხთა კლასს, ხოლო ნაწილი, რომელიც ვერ შერიგებოდა გაგლეხებას, პროტესტს მიძიმე ხვედრისადმი გლახაკობა-მაწანწალობით ან მეკობრეობით გამოხატავდა. განსხვავებული მდგომარეობა იყო მთაში, სადაც სოციალური განვითარება იმეორს არ იყო წასული, როგორც „ველსა“ და „ზეგანში“ და ამიტომაც „ერი“ იქ დიდხანს შემორჩა.

თავისუფლებადაკარგული „ერის“ (ყმის) ერთი, ნაწილი და გლეხობა XIII საუკუნის დამდეგს ქართული ბატონყმური საზოგადოების ერთ-ერთ მთავარ ნაწილს — ყმა გლეხთა კლასს ქმნიდა. ეს კლასი მეტად ჭრელი შედგენილობისა იყო. ქართველ მდაბიორ-

თა გარდა, მასში დიდი როლდენობით იყო უცხო ელემენტები. ესენი იყვნენ ფეოდალური საქართველოს ხშირი და წარმართული მომების შედეგად მოყვანილი ტყვეები. XIII საუკუნის დამდეგს, როცა „ერის“ სოციალური გაქრობის პროცესი ჩვენი ქვეყნის „ველსა“ და „ზეგანში“ უმთავრესად უკვე დასრულებული იყო, ყმა გლეხთა კლასის არაბუნებრივი გამრავლების ერთ-ერთი მთავარი წყარო, სწორედ, ტყვეობა იყო. ტყვეების გაგლეხება მათ დაფუძნებას გულისხმობდა. საამისოდ საჭირო მიწა კი მეტწილად საგლეხო ფუძის შემცირების გზით მოიპოვებოდა. ფუძის შემცირება გლეხს ეკონომიურ გასაჭირში აგდებდა. ამას გლეხის ბუნებრივი გამრავლებაც იწვევდა. ფუძენაკლული და სრულფუძიანი გლეხების გვერდით საქართველოში იმ დროს ისეთი გლეხებიც ჩანან, რომელთაც ფუძეზე მეტი ადგილ-მამული ჰქონდათ. ქართულ ფეოდალურ იურისდიქციაში „ფუძე“ საგადასახადო ერთეული იყო. გადასახადის გაწერისას ანგარიშში არც „ფუძეზე“ მსხდომ კომლთა ოდენობა შედიოდა და არც მეურნეობის ხასიათი. საგლეხო მიწა მეფის ან ფეოდალის (საერო, საეკლესიო) საკუთრება იყო, გლეხს ის მფლობელის უფლებით ეჭირა. თუმცა ფეოდალი გლეხის მიწას ადვილად ვერ ჰყოფდა ხელს და თუ მიწის დაუფლება (გაჩუქება თუ სხვა) ეწადა, გლეხისაგან უნდა ეყიდა იგი.

გლეხები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ როგორც მათი მებატონეთა მფლობელობაში მოხვედრის გზებით, ისე გაბატონებული კლასისადმი უფლებრივ-ეკონომიური დამოკიდებულებით. პირველის მიხედვით გლეხები განიყოფოდნენ: მკვიდრებად, ნასყიდებად, სიგლოსნებად, შეწირულებად, გარეთმოსულებად და ა. შ. გლეხის მკვიდრად გახდომისათვის აუცილებელი იყო იქ დაბადება, სადაც იგი ცხოვრობდა. მკვიდრს უპირისპირდებოდა „გარეთმოსული“. ეს უკანასკნელი სამგვარი იყო: „ნებიერი“, „თავდაწერილი“ და „თავდალწერილი“. ნასყიდად, როგორც თვით ტერმინი ამჟღავნებს, ფულით შეძენილი გლეხი იწოდებოდა. სიგლოსანი—სიგელით მიღებული ყმა იყო. სიგელის მიცემა ქვეყანაში იმ დროს მხოლოდ მეფეს შეეძლო. სიგლოსანიც, მაშასადამე, საერო თუ საეკლესიო ფეოდალთათვის მეფის ნაბოძებ გლეხს აღნიშნავდა. შეწირული—ეკლესიის ან მონასტრისადმი ნაწყალობევი გლეხი იყო.

მფლობელთა კლასისადმი დამოკიდებულების მიხედვით,

გლახეიი ძირითადად სამეფო და საფეოდალო (საერთო სახელმწიფო-სიო) ყმებად იყოფოდნენ. ამათგან შედარებით უკეთეს მდგომარეობაში იყვნენ საეკლესიო გლახეები. ამას აპირობებდა: 1. საეკლესიო გლახთა შეუვალობა და 2. შემწირველთა მისწრაფება შეწირულ ყმათა საბეგრო ვალდებულების შემცირების მიზნით (ამას უკარნახებდა ფეოდალს „სულის“ სამსახურის უკეთ შესრულების ინტერესები). გლახს შეეძლო გაეუმჯობესებინა თავისი უფლებრივ-ეკონომიური მდგომარეობა. ამის ერთ-ერთი გზა იყო ბატონის ერთგული სამსახური. ასეთი ანუ ბატონისაგან „სიკეთეზედ“ შეცნობილი გლახეები მებეგრესაგან განსხვავებულ და მსახურთაგან დაახლოებულ მცირე ფენას ქმნიდნენ. გლახი სასულიერო წოდებაშიც შეიძლებოდა გადარიცხულიყო, თუმცა ეს მას ყმობისაგან არ ათავისუფლებდა. სასულიერო წოდების პლებეური ნაწილი ფეოდალური იერარქიის გარეშე იდგა და კვლავ ექსპლოატაციას განიცდიდა. გლახურივე წარმომობისა იყო სოფლის ხელოსნებისა და ყმა ვაჭრების ერთი ნაწილიც. ამ უკანასკნელთაც ისე ასხვისებდნენ, როგორც გლახებსა და ხუცებს.

საზოგადოების გაბატონებულ ნაწილს შეადგენდა აზნაურობა. არც აზნაურთა კლასი იყო ერთფეროვანი და მრავალ კატეგორიად იყოფოდა. აზნაურები ერთმანეთისაგან განსხვავდებოდნენ როგორც ეკონომიურ-უფლებრივი მდგომარეობით, ისე პატრონისადმი მიკუთვნილობითაც. ამ უკანასკნელის მიხედვით, მათი ერთი ნაწილი სამეფო იყო, მეორე—საეკლესიო, ხოლო ნაწილიც—სააზნაურო. მეფის აზნაურობას შეადგენდა ტაძრული, მოსაკარგავე და დიდებული აზნაურები, ხოლო საეკლესიო აზნაურები იმ ეკლესიის ან მონასტრის სახელით იწოდებოდნენ, რომელთაც ისინი ეკუთვნოდნენ (მცხეთისშვილები, შიოსშვილები და ა. შ.).

ტაძრულ ანუ ტახტის აზნაურთაგან ბევრი „ციხოსან-მონასტროსანი“ და „მამული დიდის“ მქონე იყო.

მოსაკარგავე საკარგავის მფლობელ აზნაურს ერქვა (საკარგავი სამსახურის პირობით მიღებულ მიწას ეწოდებოდა).

აზნაურებში ყველაზე მაღალ საფეხურზე იდგნენ დიდებულები. დიდებულება ქვეყნის პოლიტიკურმა გაერთიანებამ მოიტანა.

დიდების „ბოძება“ თუ „მოღება“ მხოლოდ მეფის კომპეტენცია იყო. დიდ აზნაურებს არ აწყობდათ ეს გარემოება და ენერ-

გიულად იბრძოდნენ ამ საქმის თავიანთ ნებაზე მტყუბნისაფ-
ვის.

XIII—XIV საუკუნეთა მიჯნაზე მზადდებოდა ნიადაგი დიდ-
ბულთა ცალკე სოციალურ ფენად ჩამოყალიბებისათვის.

აზნაურული წარმოშობისა იყო სამღვდლოების ზედაფენაც
(კათალიკოსები, ეპისკოპოსები, წინამძღვრები).

აზნაურისვე პატივით სარგებლობდნენ და ფეოდალური საზო-
გადოების პრივილეგიურ ფენას ქმნიდნენ დიდვაჭრებიც.

თავისუფალთა ფენაში ერთიანდებოდნენ და ერთგვარი წო-
დებრივი უპირატესობანი გააჩნდათ აგრეთვე საშუალო შეძლების
ისეთ ვაჭრებსაც, რომლებიც საგარეო ვაჭრობაში მონაწილეობდ-
ნენ.

ყოველი ხალხის ცხოვრებაში დიდ როლს ასრულებს მმართველობის სისტემა. ამ უკანასკნელის რაგვარობა ყოველთვის ხალხის განვითარების დონით არის განსაზღვრული. ასე იყო საქართველოში და მონღოლეთშიც. ამ უკანასკნელს, როგორც ფეოდალიზმის ბარბაროსულ სტადიაზე მდგომ ქვეყანას, სამხედრო ადმინისტრაცია ჰქონდა, ხოლო საქართველოში უკვე ბიუროკრატიული აპარატი ჩასახულიყო. ეს იყო „სავაზირო“, რომელიც საგსე-ბით შეესაბამებოდა ბატონყმური საქართველოს განვითარებას და მისი შემდგომი წინსვლის უზრუნველსაყოფადაც იყო მოწოდებული. პროგრესის გამძლოლი სამეფო ხელისუფლება დიდ იმედებს ამყარებდა სავაზიროზე და მისი საშუალებით ცდილობდა აღრეფეოდალური ხანიდან მომდინარე მმართველობის ინსტიტუტების „დარბაზობისა“ და „ერისთავობის“ მოშლას. პოზიციას იოლად არც უკანასკნელნი თმობდნენ. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა გიორგი მესამის სიკვდილის შემდეგ, როცა „დარბაზი“ მეფობაში შეუზიარდა თამარს; სამეფო ხელისუფლებამ რეაქციის წინააღმდეგ ბრძოლაში ვაზირთათვის ერისთავთ-ერისთავის ხელის შეთავსების გზა აირჩია. ასეთი ღონისძიება პირველისაგან მეორის გაქრობას ისახავდა მიზნად, თუმცა თამარის დროს ეს საქმე ვერ გადაწყდა და შეუპოვარ ბრძოლაში მოწინააღმდეგეთა ტოლძალოვნება გამოვლინდა. თუ რაიმე ახალი მოვლენა პროგრესს არ შეაფერხებდა, უახლოეს ხანში ქვეყანა, უეჭველად, მოირთავდა იმ ძალას, რომელიც სახელმწიფოებრივი წყობილების შეცვლისათვის იყო საჭირო, მაგრამ, სამწუხაროდ,

გამოჩნდა ასეთი მოვლენა (თათართა შემოსევა) და ქვეყნის პროგრესული პარტიის დაიჩიხა.

თათართა შემოსევების წინ საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობილება ასე გამოიყურებოდა:

სახელმწიფოს სათავეში ედგა მეფე, რომელიც ყოველ მნიშვნელოვან შინა თუ გარეპოლიტიკურ საკითხს „დარბაზის ერთა“, „თანადგომითა და ერთნებობით“ წყვეტდა.

ქვეყნის მმართველობაში დასაქმებული მოხელენი ორ რიგად იყოფოდნენ: ხელმწიფის კარისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებად. პირველნი ცენტრალური მმართველობის მოხელენი იყვნენ და სახასო ქვეყნებს განაგებდნენ, ხოლო უკანასკნელთა კომპეტენციაში საერისთავო ქვეყნების მართვა-გამგეობა შედიოდა.

ხელმწიფის კარის სამოხელეო შტატი საქართველოში ამ დროს დიდი იყო. ეს გარემოება ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიური და კულტურულ-პოლიტიკური დაწინაურებით იყო გამოწვეული. ხელმწიფის კარის დიდმოხელენი ვაზირებად იწოდებოდნენ.

საქართველოს გაერთიანების ამავე დონეს შეესატყვისებოდა ქვეყნის სამხედრო ორგანიზაციაც. მიუხედავად იმისა, რომ თურქ-სელჩუკთა სოციალურ-ეკონომიური წყობა ამ მხრით გაცილებით მეტ უპირატესობას იძლეოდა, ქართველებმა თურქებთან ხანგრძლივ ომში ისე განავითარეს სამხედრო საქმე, რომ წარმატებით შეძლეს მტრის უპირატესობის წარხოცვა.

საქართველოს ლაშქარი მუდმივი და შეყრილი ჯარისაგან შედგებოდა. პირველს შეადგენდნენ „დარბა(ზ)ისერნი“, რომლის „მყის შეხსნითაც“ ხორციელდებოდა მცირე მასშტაბის სამხედრო ოპერაციები. დიდი ომისათვის კი, ჩვეულებრივ, საქვეყნო ლაშქრის შეყრა მიმართავდნენ. ასეთ ომებში ყმაღნაფიცი ქვეყნის ლაშქარიც მონაწილეობდა. ლაშქარი თემობრივი პრინციპით რაზმებად ეწყობოდა. რაზმები ორგვარი იყო: ცხენოსანი და ქვეითი.

უმაღლესი მთავარსარდალი მეფე იყო, ქალის ზეობის დროს კი — გვირგვინოსნის მეუღლე (თამარის დროს), ამირსპასალარი (დავით სოსლანის გარდაცვალების შემდეგ) ან ათაბაგ-ამირსპასალარი (რუსუდანის დროს). დიდ შენაერთებს სპასალარები და სპასპეტები უძღოდნენ.

ქვეყნის სამხედრო ორგანიზაციაში დიდ როლს ასრულებდა

მენაპირეთა ინსტიტუტი, რომელიც საქართველომ სელჩუკებთან
ბრძოლაში შეიმუშავა და კარგადაც ასრულებდა დაკისრებულ მო-
ვალეობას.

თამარის დროს მენაპირე ქვეყნები იყო: ფანასკერტი, ზედა
არტაანი, თორი, თმოგვი, ტაშირი, ძორაკერტი, გაგი, პერეთი, კამ-
ბეჩანი და კარი. მენაპირეთა ერთი ნაწილი ვაზირობა-ერისთავო-
ბას ათავსებდა, ხოლო ნაწილი მხოლოდ საქვეყნოდ გამრიგე დიდ-
მთხელე იყო. მენაპირეთა მთავარი მოვალეობა მეზობელი ქვეყნე-
ბის ზვერვა და მტრის უეცარი შემოტევის შეჩერება იყო. სელჩუკ-
თა მეზობლობის ვითარებაში მენაპირობა ძალიან ძნელი საქმე იყო
და ქართველნი მენაპირენიც თითქმის შეუსვენებლივ „ღამეთა
ღღეთავე ზედა დართვით“ იღწვოდნენ.

ბრძოლა სახელმწიფოებრივი წყობილების შესაცვლელად, რო-
მელიც განსაკუთრებული სიმწვავეით გიორგი მესამისა და თამარი.
მეფობის დროს გაიშალა, კრიზისის ერთ-ერთი ნიშანი იყო. ამავე
მოვლენას მოწმობდა ამდროიდან უკიდურესობამდე მისული მი-
დრეცილება მეზობელი ქვეყნების ბოლომოუღებელი რბევისადნ
(„უცხო ლაშქრობა“) და სხვ.

XII საუკუნის 90-იანი წლების დამდეგს მეფის თვითმპყრობე-
ლობა მნიშვნელოვნად შეიზღუდა. ეს გარემოება რეაქციის წარმა-
ტება იყო.

საქართველომ განსაკუთრებით დიდი წარმატებები მოიპოვა
იდეურ სფეროში. ჯერ კიდევ X—XI საუკუნეებში ათთვისა ქალ-
კედონისტურ-ქრისტიანული კულტურის მთავარი ფონდი, გააქარ-
თულა საქრისტიანო ზნეობის კოდექსი, გამართა პირველი „ქარ-
თლის ცხოვრება“ და ა. შ. ამას მოითხოვდა ფეოდალური ქართვე-
ლი ხალხის წარმოქმნის, განვითარების ახალ ხარისხზე შედგომისა
და იმ მისიის ამოცანები, რომლის განხორციელებასაც გაერთიანე-
ბული საქართველო ესწრაფვოდა. XII—XIII საუკუნის მიჯნაზე
საქართველოს ხანგრძლივი კულტურული აღმავლობა „ვეფხის-
ტყაოსანმა“ დაავგირგვინა.

საქართველო ადრე თუ გვიან დამძევდა იმ წინააღმდეგობას,
რომელიც XIII საუკუნის დამდეგს არსებობდა როგორც იდეურ,
ისე ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა სფეროში, მაგრამ

მალე გარეპოლიტიკური უროიერტობის გართულებამ და უცხო
ძალის გაბატონებამ აღმავალ ქვეყანას ამის შესაძლებლობა წაარ-
თვა. პროგრესის ეს შემაფერხებელი თათარ-მონღოლური მემკვიდრეა.

თ ა ვ ი ი

მონღოლეთი XIII საუკუნის დამდგმ

ცენტრალური აზიის ველი, სადაც XIII საუკუნის დასაწყისში
ნომადთა მრისხანე რკალი შეიკრა, კერაიტების, ნაიმანების, მერკ-
რიტების, თათრების, მონღოლების, უიღურების და სხვა ოურქუ-
ლი და მონღოლური ტომების სარბიელი იყო.

დასაველეთ ევროპაში მომთაბარენი „თათრებად“ იწოდებოდ-
ნენ¹. ასევე იყო საქართველოშიც. ნომადნი „უწოდნიან თავსა მათთა
მ ა ნ ლ ო ლ, ხოლო ქართველნი თ ა თ რ ა დ“ — გვამცნობს ქარ-
თველი ჟამთაღმწერელი².

ეთნონიმ „მონღოლის“ შინაარსის ასეთი გაფართოება იმ
როლს უკავშირდება, რომელიც ამ ტომმა შეასრულა ველის ვაერ-
თიანებაში. სხვა გზა უჩანს ტომთა ამ კონგლომერატის სახელად
მიღებულ „თათარს“. რაც შეეხება სომხურ სახელს *սպին ზსთიქს*,³
იგი მომთაბარეთა ერთ-ერთ მთავარ მოსაქმეობას (მოისრობა)
უკავშირდება. ქართველი ისტორიკოსის დახასიათებით, ისინი „მოი-
სარნი იყვნეს რჩეულნი, მაგარითა მშვილდითა უცთომრად მსრო-
ლელნი“⁴. სხვაგვარად შეუძლებელიც იყო შრომის ამ პრიმიტიულ

¹ პ ლ ა ნ ო კ ა რ პ ი ნ ი, ისტორია მონღოლების, რომლებსაც ჩვენ თათ-
რებს ვუწოდებთ, ქართულად თარგმნა, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით გამო-
სცა გ. ქიქოძემ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი
II, თბილისი, 1942 (ქვემოთ — პლ. კარპინი).

² ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 160.

³ გ რ. ა კ ა ნ ე ლ ი, მოისართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართუ-
ლი თარგმანით და კომენტარით გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 1960 (ქვე-
მოთ, გრ. აკანეცი).

⁴ ჟ ა მ თ ა ღ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 158.

ფორმაში! ისეთი წარმატება, რაც მათ მოიპოვეს. მშვილდი და ასა-
რი მათი ემბლემა იყო და მონეტებზეც აღიბეჭდებოდა.

ყველაზე უფრო კულტურული ველში უიღურებთან იყვნენ.
მათ მოსდევდნენ ნაიმანები, რომლებიც დაწინაურებული მეცნიერ-
ლების გავლენას განიცდიდნენ.

ადრეკლასობრივ ურთიერთობას ნომადებში XIII საუკუნის
დამდეგს საკმაო ტრადიცია ჰქონდა. ასე არ ითქმის მხოლოდ „ტყის
ტომებზე“, რომლებიც ამ დროსაც მეტწილად პირველყოფილი
წესრიგითვე ცხოვრობდნენ.

XII საუკუნის მეორე ნახევარში, როცა ესუგაი ბაჰადურის
პირმშო გამოვიდა ისტორიულ სარბიელზე, ადრეკლასობრივი გა-
ერთიანებები გააჩნდათ ნაიმანებს, თათრებს, კერაიტებს და ველის
სხვა ტომებს. მომთაბარეთა თითოეულ ასეთ გაერთიანებას განა-
გებდა ხელისუფალი, რომელიც „ხაგანად“ იწოდებოდა. ველის
ზოგიერთ ხაგანს „ვან-ხანის“ ტიტული ჰქონდა, ზოგიც „ჯაო-
ტაოს“ ესწრაფვოდა და ა. შ.

ხაგანს არც საკუთრივ მონღოლთა ტომში უჩანს მცირე ტრა-
დიცია. უძველეს ხაგანად აქ „იუან-ჩაო ბი-ში“ ხაბულს ასახელებს
(§ 52)³. ხაბულ ხაგანი თემუჯინის პეპერა იყო. მისი შემცველი
იმავე ძეგლში „სრულიად სახალხო ხაგანად და ხელმწიფედ“ იწო-
დება (§ 51).

მნიშვნელოვან პოლიტიკურ თუ სხვა ხასიათის საკითხებს ხაგა-
ნი „დიდ საბჭოზე“ განიხილავდა. ეს საბჭო მისი ოჯახის წევრე-
ბისა და სხვა მასთან დაახლოებული პირებისაგან შედგებოდა
(§ 154).

ხაბულ ხაგანის შემდეგ მონღოლთა სახაგნოს სენგუნ ბილ-
გეის ძე ამბაგაი უძღოდა. „იუან-ჩაო ბი-შის“ ცნობით, ამბაგაის და-
წინაურება თითქოს ხაბულის „ნებით“ მომხდარა (§ 51), მაგრამ

1 კ. მარქსი, კაპიტალისტური წარმოების წინამორბედი ფორმები, 1950, 33-24.

2 დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, თბილისი, 1950, ტაბ. 80, 81.

3 С. А. Козин, Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием . . . Юань-чао би-ши — Монгольский обеленный изборонок, Т. I, введение и изучение памятника, перевод, тексты, глосарии, М — Л., 1941 (ქვემოთ — იუან-ჩაო ბი-ში).

ეს უფრო შინაკლასობრივი ბრძოლის წაყრფი ჩანს. ასეთვე ბრძოლა მოჩანს „წინაპართა მიწის“ ეპიზოდში, რომელიც ამბავის ხაგანის ცოლებსა და ესუგაი ბაჰადურის ქვრივს (ოელუნ ^{მეგრულიდან} ~~მეგრულიდან~~ ხმოებაზე მოგვითხრობს (§ 70 და შემდ.).

ამბავაი ხაგანის ტყვედ ჩავარდნის შემდეგ მონღოლთა სახაგნოს მესვეურობა ისევ ბორჯინთა „ირგენმა“ დაიბრუნა და თემუჩინის პაპის ერთ-ერთი უმცროსი ძმა, ხუტულუ გახაგანდ. „იუნ-ჩაო ბი-შში“ „ხაგანად“ აქა-იქ თემუჩინის მამაც იხსენიება, მაგრამ ეს ამ წიგნის შემდგენელთა ტენდენცია უნდა იყოს ანღა გაღმწერთა დაუდევრობა. სინამდვილეში ესუგაი ბაჰადურს ასეთი წარმატება არ უჩანს. ხუტულუს შემდეგ ხაგანობას აქ მხოლოდ თემუჩინმა მიაღწია გააფთრებული ბრძოლით. იგი ყოველ ღონეს ხმარობდა მტერთა რკალის გასარღვევად. ერთგული ძმის (ჰასარის) მხარდაჭერით მან ჯერ სახლს შინა უთანხმოება აღმოფხვრა (§ 77). ხოლო შემდეგ — გარეშე. მტრებსაც არ ეძინათ და ყოველმხრივ ცდილობდნენ საშიში მოწინააღმდეგის შემუსვრას, მაგრამ ძლიერმა ნებისყოფამ, მოხერხებამ და უჩვეულო ამტანობამ თავისი გაიტანა. იგი ჯერ მონღოლთა სახაგნოში განმტკიცდა, ხოლო შემდეგ მთელი ველის გაერთიანებას შეუდგა და ერთიმეორის მიყოლებით დაამარცხა და შეიერთა ახლობელი თუ შორეული პოლიტიკური ერთეულები. ზოგი მათგანი გუშინ რომ მის მოკავშირედ იყო (ზოგს „შვილად“ ჰყავდა მოკიდებული, ხოლო ზოგს „ანდად“), დღეს მასზე ომით მიდიოდა. ასეთი დაუნდობელი პოლიტიკით XIII საუკუნის დამდეგისათვის ველი ძირითადად გაერთიანებული იყო. ნაგვიანევი პროგრესი ველის შინაგან ცხოვრებაში უდიდესი რეაქციული ხასიათის მოვლენად იქცა საერთაშორისო ასპარეზზე. თათართა ბარბაროსულმა სახელმწიფომ დიდი უბედურება, წგრევა-განადგურება დაატეხა თავს მსოფლიოს მრავალ კულტურულ ხალხს და უაღრესად შეაფერხა მათი წინსვლა.

მიზანგაპართლებული თემუჩინი ახლა არა თუ ერთ ღროს სანატრელ „ჩაო-ტაოს“ ტიტულს იკოტავებდა, არამედ ყაენობას

4 История Монгольской народной республики, Москва, 1954. გვ. 90—92.

ესწრაფვოდა. და „ჩიქის წელში“ აისრულა კიდევ საწაღელი. მდ./
ონონზე გამართულმა ყურთულტაიმ, რომელსაც თეთრი ბაიზაფხუნი
ფრიალებდა თავს, ველის გამაერთიანებელი ჩინგიზ ყაენად აირჩია.
მომთაბარტთა დიდკაცობის ამავე ყრილობამ დაამტკიცა სახელმწი-
ფოს „გო-ვანი“, 95 ნოინი და განსაზღვრა თითოეულის სარბიელიც.
აქვე ებრძანა ჯებე-ჩირხოდაიყოფილს ნაიმანებზე გალაშქრება და
ა. შ. (§ 102).

1206 წელი მონღოლთა სახელმწიფოს ოფიციალური არსებო-
ბის დასაწყისად არის მიჩნეული¹.

ქვეყნის ადმინისტრაციული მოწყობა, ლაშქრის ორგანიზაცია
და სხვა პრობლემების მოგვარება იქცა ყაენის უპირველეს საზრუ-
ნავად. სახელმწიფოს მესვეურნივე იყო უმაღლესი მთავარსარდა-
ლი და უმაღლესი კანონმდებელიც.

სასამართლო უწყება, როგორც 1206 წლის ერთი ჩანაწერიდან
ჩანს, ჩინგიზს შიგი-ხუტუხუსათვის მიუხდვია და ქურდობის, მო-
ტყუებისა და სხვათა აღმოფხვრა უბრძანებია. მისთვისვე დაუვალე-
ბია ულუსების გამოყოფაც (დედის, უმცროსი ძმების და უფლის-
წულუბნათვის)².

დიდი თანამდებობანი ეკირათ უფლისწულებსაც. პირმშო ჯუჩი
სამონაღირეო უწყებას განაგებდა (ეს დიდი სამხედრო და ეკონო-
მიური მნიშვნელობის უწყება იყო)³. მომდევნო ძეს, ჩალატაის, „დი-
დი იასალი“ ებარა⁴. უმცროს ძეს (თულუს) „დიდი მეომრის“ ტი-
ტული ჰქონდა და მამის თანაშემწე იყო სამხედრო საქმეებში⁵
და ა. შ.

ყაენი განსაკუთრებით ზრუნავდა სახელმწიფოს მთავარი სა-
კანონმდებლო და ზნეობის წიგნის შესამუშავებლად. ასეთი წიგნი
უნდა შემდგარიყო იმ ადამიანების შეკრება-გადაამუშავებით, რომ-
ლებიც ყამთა სიგრძეზე იყო ფეხმოდგმული ველში და ზეპირსი-

¹ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее паде-
ние, М — Л, 1950, გვ. 45

² ს. კოზინი, დასახ. ნაშრ., შესავალი, გვ. 32.

³ В. Бартольд, Туркестан в эпоху Монгольского нашествия, сочинения
т. I, Москва, 1963, 453.

⁴ იქვე, გვ. 458.

⁵ იქვე, გვ. 451.

ტყვიერად გადაეცემოდა თაობიდან თაობას. ეს წესები მომთაბარეთა ცალკეულ სახაგანოებში დიდად არ განსხვავდებოდა. ურთმანეთისაგან, მაგრამ ახლა, როცა ველი ერთ სახელმწიფოებრივ ორგანიზმად იქცა, პეერი რამ „შინას“ და „გარეს“ ძველებური გაგებიდან უნდა გამოსულიყო და ამ ცნებების ახალ გაგებას უნდა შეფარდებოდა, ახალი ამოცანების სიმალლიდან უნდა დანერგულიყო ცხოვრებაში.

ძნელი მისახვედრი არ იყო, რომ პრიმიტიული შრომის ისეთი ფორმების აღსაკვეთად ველში, როგორც იყო ქურდობა, მეკობრეობა და სხვა, მარტო სახაგანოთა ჩინგიზისეული გაერთიანება არ კმაროდა და გარემომცველ სამყაროზე ლაშქრობა იყო აუცილებელი. ახალ „გარეს“ მიმართ ისევე რჩებოდნენ ძალაში ველის მანკიერი თავიანთებურებანი, რაც ადრე სახაგანოს „გარეს“ ახასიათებდა და ბეერი, რაც სახაგანოს „შინასაც“ ჭირდა. სხვაგვარად ჩინგიზი ვერც მოახერხებდა ველშიძველი უარყოფითი მოვლენების აღმოფხვრას და მომთაბარეთა მტკიცედ შეკრულ კოლექტივად გარდაქმნას.

სასჯელის უმაღლესი ზომა წესდებოდა მოტყუებაზე, წყლის თუ სადგომის განზრახ გაბინძურებაზე *urina*-თი¹, ნაპოვნი ნივთის მისაკუთრებაზე, მრუშობაზე და სხვ².

სიკვდილითვე ისჯებოდა კაცის მოკვლა, „დიდი ქურდობა“ და ა. შ.³ ასეთი განაჩენი მხოლოდ იმ შემთხვევაში გამოჰქონდათ, როცა ადამიანს დანაშაულზე წაასწრებდნენ ან თვითვე აღიარებდა დანაშაულს⁴.

როგორც ჩანს, ყენი კარგად ხედავდა იმ დიდ საფრთხეს, რომელიც მის ქვეყანას მეზობელი ისლამური სამყაროდან ემუქრე-

¹ Silvestr de Sasy, Chrestomathie arabe, II, გვ. 160—161; И. Б. Резин, Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева, СПб, 1863, გვ. 28; პლ. კარპინი, გვ. 12—13.

² გ. რუბრუკისი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, ქართულად თარგმნა, წინასიტყვაობითა და შენიშვნებით გამოსცა გ. ქიქოძემ, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი V, თბილისი, 1942, გვ. 33. (ქვემოთ — გ. რუბრუკისი).

³ იქვე.

⁴ იქვე.

ბოლა, ამიტომ მთელი სისასტიკით უხშობდა გზას მუსლიმანურ წესებს ველში. ამას ადასტურებს „იასალის“ ის მუხლმწიფე სიკვდილს უსჯიდა ყველა იმათ, ვინც პირუტყვის დაკვლის მოძთაბარულ წესს დაარღვევდა და მუსლიმანურს გამოიყენებდა¹. კულტურული შოთფლიოს დაპირისპირებამდე ასეთი აკრძალვის შემოღებისათვის ველში არავითარი საფუძველი არ არსებობდა.

ახალი და ჩინგიზისავე შენამოქმედი უნდა იყოს ის სისასტიკეც, რომელიც იმათ მიმართ წესდებოდა, ვინც გაქცეულ მონას ან ტყვეს შეასწრებდა თვალს და თავის პატრონს არ მიუყვანდა². ველის არისტოკრატიის ინტერესების ასე მტკიცედ დაცვას ყაენს მისი ქვეყნის სოციალური ბუნება უკარნახებდა.

მტკიცედ აიკრძალა ველში მანამდე ფეხმოდგმული ურთიერთლანძღვა, ჩხუბი და სხვ. „ერთმანეთს იშვიათად ან თითქმის სრულიად არ აგინებენ, ჩხუბი, შუღლი, კაცის დაჭრა, ცემა-ტყევა, მოკვლა მათ შორის არასოდეს არ ზღდება“³, წერს ევროპელი დამკვირვებელი⁴.

„გიყვარდეს ახლობელი ისე, როგორც საკუთარი თავი, არ დაიხსომო წყენა“ — ქადაგებდა ყაენი⁵. საამისოდ აუცილებელ პირობებში ამ დიდაქტიკამ გაჭრა. ველში ურთიერთპატივისცემა და მეგობრული განწყობილება დამკვიდრდა⁶. ეს გარემოება იყო კიდევ მათი ტრიუმფალური წარმატებების ერთ-ერთი მთავარი საწინდარი.

ჩინგიზი ენერგიულად შეებრძოლა ლოთობას და მისი ზღვარდადება სცადა. ყველა ვინც დაარღვევდა კანონს და თვეში სამჯერ მეტად დათურებოდა, სასჯელს ვერ ასცდებოდა. ყაენი დიდი პატივისცემის ღირსად აცხადებდა თავის იმ ქვეშევრდომს, რომელიც ხელს აიღებდა ამ უგუნურ საქციელზე. აქებდა იმასაც, ვინც თავს

1 ი. ბერეზინი, გვ. 28.
 2 იქვე.
 3 იქვე.
 4 პლ. კარპინი, გვ. 15.
 5 *Jurnal asiatique*, t. IV, ser. XVI, გვ. 307.
 6 პლ. კარპინი, გვ. 15.

შეიკავებდა ნებადართული სამგზისი დათრობიდან დაეჭვიშაწარ-
თხელ დათრობას იკმარებდა¹.
ზინგლითხაა

ველის გამაერთიანებელმა მტკიცედ დაჰკრა მომთაბარეთა შო-
რის გავრცელებულ სიხარბეს და ძუნწობას და მოძმის ულუფაში
შეზიარების წესი განამტკიცა². მანვე კარგად გაითვალისწინა ის შე-
დეგებიც, რაც მიწოდებული საქმლის აღების ძველ ჩვეულებას
შეიძლებოდა მოჰყოლოდა ახალ ვითარებაში და აკრძალა შეთავა-
ზებულის მიღება ისე, თუ მას პირველად მიმწოდებელი არ გასინ-
ჯავდა³ და მრავალი სხვ. ასე ცდილობდა ყაენი მომთაბარეთა ცხოვ-
რების ისეთ მოწესრიგებას, რომელიც აუცილებელი იყო იმ ამოცა-
ნების წარმატებით შესრულებისათვის, რასაც იგი ისახავდა. მაგრამ,
რასაც ჩინგიზი ველში შეუძლებლად მიიჩნევდა და სასტიკად დეე-
ნიდა, სრულებითაც არ მიაჩნდა დანაშაულად დაპყრობილი ქვეყ-
ნების მიმართ. აქ ყველაფერი ნებადართული იყო. „ადამიანების
მოკვლა, სხვის ადგილმამულზე თავდასხმა, სხვისი ქონების მიტა-
ცება... სხვა ადამიანების შეურაცხყოფა, მეძავეობა... სრულიად
ცოდვად არ ითვლება“ — წერს პლ კარპინი⁴. ასევე გზაგახსნილი
იყო აქ სხვა დანაშაულებრივი ქმედობანიც⁵.

ჩინგიზ ყაენის ზეობაში, ჩანს, ფანტიკური გატაცებით იცავ-
დნენ „დიდი იასალის“ ნორმებს და „შიგნითაც“ და „გარეთაც“ დი-
დი წარმატებანი ჰქონდათ. მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა მისი
გარდაცვალების შემდეგ, როცა ეს წესრიგი თანდათან შეირყა და
კვლავ ძველებურად მოიკიდა ფეხი სოლომამ, ლოთობამ და სხვა
უმშავასო ქცევებმა⁶.

მომთაბარეთა ზნეობას ემყარებოდა და „დიდ იასალშიც“ შე-
საფერისი ადგილი უნდა სჭეროდა ლაშქრის ორგანიზაციის იურის-
დიქციას.

ჩინგიზ ყაენს თავისი დროისათვის მსოფლიოში უბადლო სამ-
ხედრო ორგანიზაცია გააჩნდა. მართალია, სამხედრო ხელოვნებაში
მომთაბარენი ბევრს დაესესხნენ მეზობელ კულტურულ ხალხებს,

1 ი. ბერეზინი, გვ. 35.

2 პლ. კარპინი, გვ. 17.

3 ი. ბერეზინი, გვ. 30.

4 პლ. კარპინი, გვ. 13.

5 იქვე, გვ. 16.

6 იქვე, გვ. 16, 18.

კერძოდ, ჩინელებს, მაგრამ ეს კი არ იყო მათი დიდი წარმატების მთავარი მიზეზი¹, არამედ ლაშქრის ის ორიგინალური, მტკიცე და მოქნილი ორგანიზაცია, რომელიც ჩინგიზ ყაენმა შექმნა. ცხადია, მას საამისოდ მტკიცე ბაზა მიიღო, მაგრამ მისი როლი ლაშქრის მომზადების ვითარების შესაბამისად გარდაქმნის საქმეში დიდი და განსაკუთრებული იყო. უპირველეს ყოვლისა, ეს კლასობრივი და თემური ტრადიციების უბაღლო შეზავებაზე ითქმის, შემდეგ კი დისციპლინის ხარისხზე, მეთაურთა უფლებების უპრეცედენტო გაფართოებაზე და ა. შ.

ყაენი ყოველნაირად ცდილობდა მეთაურთა ბრძოლისუნარიანობის ამაღლებას. ამის დამადასტურებელ ჩვენებებს მისი „ბილიგი“ ბლომად შეიცავს². „ვინც კარგად მოაწყობს ათეულს, მას შეუძლია ასეულსა და ათასეულსაც ღირსეულად წაუძღვეს“ — ამბობდა ის³. ძნელი არ არის იმ სტიმულის გათვალისწინება, რომელსაც ყაენის ეს ფრთხილ წამახალისებელი და დიდი იმედის მომცემი გამონათქვამი აძლევდა ათეულის მეთაურს. ასეთი წახალისება მოხერხებულად იყო დაკავშირებული მოთხოვნასთან. მეთაური, როგორც იმავე ძეგლში იყო ნათქვამი, შინ „ხბოსავით უწყინარი“ უნდა ყოფილიყო, ხოლო ომში „შევარდენი, რომელიც ყივილით აცურება მსხვერპლს“⁴. სხვა გამონათქვამით, „მეთაური ისე უნდა იყოს დახელოვნებული თავის საქმეში, როგორც ვაჭარი აღებ-მიცემობაში, საქონლის ცნობაში“⁵.

დიდი ყურადღება ექცეოდა მეთაურთა კადრების შერჩევას. ჩინგიზის სიტყვით, მეთაურისათვის მარტოოდენ მამაცობა და ამტანობა როდი იყო საკმარისი, მას ამავე დროს დაღლის, შიმშილის, წყურვილის და სხვა ვაჭირვების შეგრძნებაც უნდა ჰქონოდა, რადგან ამის გარეშე შეუძლებელია სხვისი მდგომარეობის შეცნო-

¹ М. И. Иванов, О военном искусстве завоеваниях монголо-татар и средне азиатских народов при Чингизхане и Тамерлане, СПб, 1875. გვ. 15.

² ასე იწოდებოდა ჩინგიზ ყაენის გამონათქვამთა წიგნი. „ბილიგი“ (სახელწიფოს ყოველ მხარეს ეხებოდა. ჩინგიზ ყაენის თავიდათავი საზრუნავი ლაშქარი იყო, ამიტომაც ჩვენამდე მოღწეული მისი „ბილიგის“ დიდი ნაწილიც ამ ხასიათისაა.

³ ი. ბერეზინი, დასახ. ნაშრ., დამატება, გვ. 102.

⁴ იქვე, გვ. 103.

⁵ იქვე, გვ. 104—5.

ბა. აქვე სანიმუშოდ დასახელებულია სუნტაი, რომელსაც მამაცობასა და ამტანობაში ბადალი არ ჰყოლია, მაგრამ ვერცხვანა ვარგოდა, რადგან დაღლის, შიმშილისა თუ სხვათა შეგრძნება არ ძალუძდა¹. ასეთ თვისებებთან ერთად ყაენი მეთაურისაგან სიტუაციაში სწრაფი გარკვევისა და სწორი გადაწყვეტილების მიღების უნარსაც მოითხოვდა. ერთ გამონათქვამში საამისოდ დარიგაი-უხას მოქმედებაა მოხმობილი. იგი ორი ნუქერის თანხლებით მიდიოდა. შორს ორ მხედარს მოჰკრა თვალი. ნუქერებმა შებმის სურვილი გამოთქვეს. დარიგაიმ არ მიიღო მათი რჩევა და სწრაფად გაშორდა იქაურობას. როგორც შემდეგ გამოირკვა, იმ ორი მხედრიდან ერთი თემურ-უხა იყო. მას იქვე ახლოს (ხევში) 500 მხედარი ჰყავდა ჩასაფრებული და მოწინააღმდეგის მიტყუებას ლამობდა². ასე იხსნა თავი განსაცდელისაგან წინდახედულმა მეთაურმა.

მკაცრი კონტროლი იყო დაწესებული მხედრობის სალაშქრო მზადყოფნაზე. ყაენი აქ ისეთ უბრალო რამესაც არ ივიწყებდა, როგორც ნემსი და ძაფი იყო და ომში მიმავალ მხედარს ამის უქონლობასაც არ აპატიებდა³. ყოველი სამხედრო ქვეგანყოფილების მიღებისთანავე, ამხედრებისათვის უნდა ყოფილიყო მზად⁴ და სხვ.

ათეულის მეთაური, რომელიც თავისი მხედრობის ღირსეულ გამოყვანას ვერ შეძლებდა, დანაშაუვდ ცხადდებოდა მთელი მისი ოჯახით, ცოლით და შვილებით⁵. ეს გარემოება კოლექტიურ პასუხისმგებლობას ნერგავდა და მომთაბარეთა ლაშქრის ამ პატარა, მაგრამ ძირითად, უჯრედს ოჯახის საერთო ზრუნვის ორბიტში აქცევდა.

რიგითი მეომრებისა და მეთაურის დანაშაული სხვადასხვაგვარად ისჯებოდა. პირველისადმი ყაენი მეტ მოთმინებას იჩენდა, რადგან მისი მთავარი მიზანი დასჯა კი არა, მხედრის აღზრდა იყო. წესრიგის დამრღვევ მეომარს პირველ შემთხვევაში სიტყვიერად უნდა შეგონებოდა ასეთი საქციელის მავნეობა და წესიერად მოქცევის აუცილებლობა. თუ ეს არ გაჭრიდა და კვლავ ჩაიდენდა დანაშაულს, მაშინ მგზნებარე სიტყვებით უნდა ეცადათ მისი ამაღლება.

1 ი. ბერეზინი, დასახ. ნაშრ., დამატება, გვ. 104.

2 იქვე, გვ. 103—4.

3 იქვე, გვ. 30.

4 იქვე, გვ. 105.

5 იქვე, გვ. 102—3.

მაგრამ, თუ ვერც ასეთი ხერხი გამოიღებდა ნაყოფს, მაშინ იგი „ბალჯიუ-კულჯურში“ იგზავნებოდა. თუ იქაც ვერ გამოსწორდებოდა, მაშინ ბორკილებს გაუყრიდნენ და საპყრობილეში მიიპყებდნენ. თუ საპყრობილედანაც ვერ გამოვიდოდა თავის მოვალეობას, მათეიტცნობიერებულნი, მაშინ ნათესავთა საბჭოს უნდა გაესაძაოთ-ლებინა ის¹.

აღზრდა-დასჯის ასეთ სისტემაზე სასტიკიყო არ ითქმის, მაგრამ რიგითი მხედრისათვის უფრო მძიმე ზომები საჭირო არც იყო. რადგან იგი ოჯახის ან სახლის შიგნით მოქმედებდა.

ყოველი წლის დასაწყისში და ბოლოს მეთაურთა შეკრება ეწყობოდა, სადაც უმაღლესი მთავარსარდალი გამოდიოდა სიტყვით. ყველა მეთაურს ვალად ედო არ დაკლებოდა ამ ღონისძიებებს, ხოლო ვინც ამას შინ ჯდომას ამჯობინებდა, გადაყენებულად ცხადდებოდა².

ბევრი რამ აქ ჩინგიზ ყაენის შემოტანილი ან ახალ ვითარებასთან შეწყობილ-განმტკიცებულნი იყო. ახალმა მდგომარეობამვე განაპირობა ქეშიკის გაძლიერება. თუ ადრე ქეშიკი მხოლოდ რამდენიმე ათეულ კაცს ითვლიდა, 1206 წლიდან იგი ბევრეულად იქცა. ქეშიკი ყაენის გვარდია იყო, მაგრამ არა მარტო ჩინგიზის პირად დაცვას მინდობილი, არამედ მთელი სახელმწიფოს შინაგანი დაცვის ფუნქციებით აღჭურვილი.

ქეშიკში სამხედრო მოხელეთა და თავისუფალ პირთა უნარიან და ძლიერი ფიზიკური აგებულების შვილებს ღებულობდნენ. ასეულის ნოინის პირშოს ქეშიკში შეეძლო მიეყვანა ერთ-ერთი საამისოდ ღირსეული ძმა და 5 ასეთივე ამხანაგი. უფრო დიდი ლიმიტი ჰქონდა ამ მხრით ათასეულის ნოინის ძეს, რომელსაც ძმასთან ერთად ქეშიკში 10 ამხანაგის მიყვანა შეეძლო³. უმკაცრესი დისციპლინა, რომელიც ქეშიკში იყო, ვერ ანელებდა ველის არისტოკრატიული ახალგაზრდობის ლტოლვას მისკენ, რადგან ქეშიკტენი დიდი პრივილეგიებით სარგებლობდა.

იმ დროს, როცა მომთაბარეთა მოწინააღმდეგეებს, კულტურულად დაწინაურებული ქვეყნების არმიებს, თავგზას უბნევდა ფერ-

¹ ი. ბერეზინი, დასახ. ნაშრ., დამატება, გვ. 105.

² იქვე, გვ. 102.

³ იუან-ჩაო ბი-ში, გვ. 168.

დალთა ურთიერთ შუღლი, უდისციპლინობა და სხვა მანკიერებანი.
მომთაბარეთათვის ყოველივე ეს უცხო იყო.

კულტურული ხალხების ლაშქართან შედარებით ველის მხედრობას მანევრირების მეტი შესაძლებლობაც გააჩნდა, მისი მობილიზება-შეესებაც უფრო ადვილად ხერხდებოდა, სურსათითაც მომარაგება და ა. შ.¹

დიდად განსხვავდებოდა მომთაბარეთა და მათი მოწინააღმდეგეთა კვების რეჟიმი და მენიუ. შემთხვევით კი არ მიუთითებს ჟამთაღმწერელი, რომ თათრები „...მ ც ი რ ე დ ი თ ა² საზრდელითა განეშორებოდეს, რამეთუ ყოველსა სულიერსა ჭამდეს, ქორცსა კატისასა, ძაღლისასა და ყოველივე“³.

მთლად ასე ხელაღებით და „ყოველივე სულიერით“ არ იკვებებოდნენ მომთაბარენი⁴, მაგრამ კულტურულ ხალხებთან შედარებით რომ აქაც უფრო იოლად მიდიოდნენ, ეს სადავო არ არის.

თათრები კარგად ატყობდნენ რომელი ცხოველი იყო ვარგისი საკვებად და ევროპელი დამკვირვებლის არ იყოს „მშვენიერად არჩევდნენ“ მათ. სამეურნეო ცხოვრების ეს დარგი ველში იმ დროს მხოლოდ „ტყის ტომებში“ იყო არსებობის ერთ-ერთი ძირითადი წყარო. რაც შეეხება მწყემს ტომებს, იქ ნადირობა კარგახანია დამხმარე დარგად ქვეუღიყო და საკვები პროდუქტების მთავარი ბაზა მეცხოველეობა იყო. ხორცს, კუმისს და სხვა პროდუქტებს, რომლითაც ლაშქარი იკვებებოდა, უხვად იძლეოდა მხედრობას მომ-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ქართველი ხალხის ბრძოლა მონღოლთა მფლობელობის წინააღმდეგ. წიგნში: „საქართველოს ისტორია“ (დამხმარე სახელმძღვანელო), თბ., 1958 წ., გვ. 224.

² ეს სიტყვა დადასტურებულია მარიამისეულ, თეიმურაზისეულ და მახაბლისეულ ნუსხებში. ს. ყაუხჩიშვილს შესაძლებლად მიაჩნია აქ „მცენარეთას“ გადამახინჯებული ფორმა იგულისხმოს (ჟამთაღმწერელი, გვ. 160, სქოლიო). მომთაბარენი მცენარეულობითაც იკვებებოდნენ, მაგრამ აქ ამის თქმა კი არა, იმის აღნიშვნა ეწადა ქართველ ისტორიკოსს, რა უპირატესობასაც უქმნიდა ნომადებს სამხედრო თვალსაზრისით „მცირე საზრდელი“.

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 160: შდრ. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-Камиль, Баку, 1940, გვ. 136. (ქვემოთ—იბნ ალ-ასირი)

⁴ გ. რუბრუკვისი, გვ. 24.

⁵ იქვე.

დევარი რემა. აქედანვე იცვებდნენ მომთაბარენი ომში ცხენთა დანაკლისს.

არც იმის მტკიცებაა მთლად ჭეშმარიტი, რომ თათართა მთაბარეებმა „პურისა გემო არა იცოდინა“¹.

XIII საუკუნის დამდეგს ნომადებმა პურის გემო ძალიან კარგად იცოდნენ. ამ დროს ველში პურის ყანებიც არის დადასტურებული და „ჩრდილოეთის მთების იქიდანაც“ ცოტა ფეკილი როდი შედიოდა², მაგრამ ეს მოთხოვნილებას მაინც ვერ აკმაყოფილებდა და მომთაბარეთა უმრავლესობა უპურო ულუფით ცხოვრობდა. მათ მოწინააღმდეგეებს კი ცხოვრების სხვა წესრიგი ჰქონდათ და კვების პრობლემაც ომში აქ რთული მოსაგვარებელი იყო.

დამპყრობელი „პაშარის“ წესითაც სჯობნიდა მეტოქეებს. იმ დროს, როცა კულტურული ქვეყნები მტერს ძირითადად საკუთარი და მეტწილად დაქაჩული ძალებით უპირისპირდებოდნენ, მომთაბარენი თავიანთ რიგებს მნიშვნელოვნად აღიდებდნენ დამორჩილებული ქვეყნებიდან გამოყვანილი მოლაშქრეებით. ეს უცხოელები ჩვეულებრივ ნომადთა ავანგარდს ქმნიდნენ და მოწინააღმდეგის მთავარ დარტყმებს ღებულობდნენ.

მომთაბარეებს ხელი შეუწყო რელიგიურმა შემწყნარებლობამაც. შამანიტი ნომადები კულტურულ ხალხთა არც ერთ რელიგიას (ქრისტიანობა, ისლამი, ბუდიზმი) აძლევდნენ უპირატესობას და არც მათ ქიშკში ერეოდნენ³.

თათართა რელიგიური მრწამსის უმეცარნი პირველ ხანებში დაიბნენ და ისლამური შუა აზიისა და ირან-ადარბადაგანის გაღაპრებულნი ქრისტიანებადაც კი მიიჩნიეს.

ნომადთა წარმატებას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი კულტურულ ქვეყნებში მიმდინარე კლასობრივმა და შინაკლასობრივმა ბრძოლამ⁴ და სხვ.

¹ ქ ა მ ო ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 158.

² В. Владимиров. Общественный строй Монголов. Монгольский качевой феодализм, М.—Л. 1934, გვ. 35

³ В. В. Бартольд, Мусульманские известия о чингизидях-христианах Записки Восточного отделения Русского географического общества, VII 1892, გვ. 330.

⁴ ვ. გაბაშვილი, მონღოლები, წიგნში: ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბილისი, 1957, გვ. 162.

ველის გაერთიანებისა და გადაუდებელი სახელმწიფოებრივი მოწესრიგების შემდეგ ჩინგიზ ყაენი ჩინეთისაკენ დაიძრა და 1215 წელს პეკინი აიღო. 1219 წელს თათრები ხვარაზმზე წავიდნენ. სულტანმა მუჰამედმა ღირსეული დახვედრა ვერ უზრუნველყო და გაიქცა. ლტოლვილ ხვარაზმშაჰს ყაენმა თავისი საუკეთესო სარდლები დაადევნა, თუმცა იმათზე უწინ სულტანი სენმა შეიპყრო და გარდაიცვალა. ეს იყო 1220 წელს. მუჰამედის მდევარი ლაშქარი ერთხანს ირანსა და ადარბადაგანს აოხრებდა, ხოლო შემდეგ საქართველოს ყმადნაფიც რანშიც შემოვიდა. აქვე უნდა შეხვედროდნენ ქართველები და თათრები პირველად ერთმანეთს.

თ ა ვ ი III

თათართა პირველი ლაშქრობანი საქართველოში

თათრები „მოვიდნენ მუჰანში და მოიქცნენ გურჯთა ქვეყნისკენ“ — წერს იბნ ალ-ასირი, რომელიც მტრის პირველად შემხვედრი ქართველთა ლაშქრის რაოდენობასაც (10 ათასი) აღნიშნავს და უკანასკნელთა ხვედრზეც (დამარცხება, მრავლის დახოცვა, გაქცევა) მიუთითებს¹.

არაბი ისტორიკოსისავე ცნობით, თათრები მუღლანში გამოსაზამთრებლად მისულან. მას არც იმის აღნიშვნა ავიწყდება, თუ სად მოუსწრო მათ ზამთარმა — ჰამადანსა და ალ-ჯაბალის მხარეში². რამიდ აღ-დინი აქ რეის ასახელებს³. არ დასტურდება მირხოზდის ცნობა, რომ თითქოს 1220—1221 წლის ზამთარი თათრებს რეის

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 137.

² იქვე.

³ Рашид ад-дин, Сборник летописей, т. I, кн. II, Москва, 1952, გვ. 227 (ქვემოთ — რაშიდ აღ-დინი, ტ. I, წ. II).

მხარეში გაეტარებინოთ და ვითომ გაზაფხულზე დაძრულიყვნენ აღარბადაგანისაკენ¹.

რაშიდ ად-დინი არ იზიარებს თათართა მულანში ^{მარჯვენა} ~~გამგზავრებას~~ ბის აღ-ასირისეულ ცნობას და მულანის ნაცვლად არანს მიუთითებს². უზბეკთან ზავის შეკვრის შემდეგ, რაც თაერიზში მოხდა, თათრები „დაბრუნდნენ უკან და გაეშურნენ არანისაკენ“, — წერს ის³. „უკან დაბრუნება“ აქ თათართა მარანდისაკენ გამგზავრებას ნიშნავს, რადგანაც მტერი არანში, როგორც სპარსი ისტორიკოსი აღნიშნავს, „გურჯისტანზე გამავალი გზით“ მისულა⁴. აღარბადაგან-არანის ერთ-ერთი მთავარი გზა (თაერიზი-მარანდი-ნახჭევანი) მართლაც გურჯისტანზე იდო, მაგრამ ჯებე და სუბუდაი რომ ამ გზით შემოსულიყვნენ რანში, არ დასტურდება. რადგან, ჯერ კიდევ გაუტეხელ საქართველოს ყმადნაფიცი რანი არაფრით სჯოდა და მულანს და მეორეც, თათრები სრულიადაც არ ფიქრობდნენ ასე ჯიქურად დაერღვიათ წინა აზიის უძლიერესი სახელმწიფოს სუვერენიტეტი. საქართველოზე ლაშქრობისათვის აუცილებელი ბაზის შექმნას ისინი მულანში ითვალისწინებდნენ.

თაერიზიდან მულანში რამდენიმე გზა მიდიოდა. ერთი ახარზე (ჩრდილოეთით) იდო, ხოლო მეორე — სერავზე (აღმოსავლეთით). ეს გზები არდებილის ზემოთ ერთდებოდა და კასპიისპირეთისაკენ მიემართებოდა. იმ პერიოდში, როცა თათრები გამოვიდნენ თაერიზიდან უფრო ნოხერხებულ სერავის გზა იყო, რადგან ახარის მთავორიან მხარეში დიდი თოვლის გამო, რომელიც იმ ზამთარში მოსულა⁵, ძნელი სავალი უნდა ყოფილიყო.

ასე რომ, თათრები „გურჯთა ქვეყანაზე“ მულანიდან უნდა წამოსულიყვნენ და არა მარანდიდან.

არაბი ისტორიკოსი, რომლის ცნობაც აქ მართებული ჩანს, გურჯისტანის შინაარსზე პირდაპირ არაფერს ამბობს. ერთი არა-

¹ Histoire des Mongoles, depuis Tchingiz-khan jusqu'a Timur-beg au Tamerlan, par M. le Baren C. D'ohsson, Amsterdam, 1852, გვ. 324 შინიშენა 1 (ქვემოთ — კ. დ'ოსონი, 1).

² რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. 11, გვ. 227.

³ იქვე.

⁴ იქვე. ცდება კ. დ'ოსონი, როცა არანს ამ დროს აღარბადაგანის ათბაგის სამფლობელოდ მიიჩნევს (გვ. 325). ასევე შეცდომით მიუთითებს ის აღარბადაგან-რანის საზღვრად მტკვარს, ნაცვლად არეზისა (იქვე).

⁵ იქვე, გვ. 326.

პირდაპირი მინიშნების მიხედვით (თათრები „მივიდნენ მუჯანსი და მიიქცნენ გურჯთა ქვეყნისაკენ“) მულანის მოსაზღვრე და საქართველოს ყმადნაფიც არანს იგი გურჯისტანში გულისხმობდა.

ხვარაზმეთში განვითარებულ მოვლენებს, როგორც ჩანს, ყურადღებით აღევნებდნენ თვალს ქართველები და პირველ ხანებში აღტაცებულიც უნდა ყოფილიყვნენ მათი მეტოქის ზვედრით. ახალი ამბებისაღმი ქართველთა დამოკიდებულება მკვეთრად უნდა შეცვლილიყო მას შემდეგ, რაც უცხო მტერი, რომელიც აღრე ქრისტიანულად კი მიუჩნევიან, მეზობელ აღარბადაგანში შემოვიდა და საქართველოს თავდასხმის საფრთხე შეუქმნა. ამ მხარის მენაპირეებს ამიერიდან დიდი საზრუნავი უნდა გააჩენოდათ. თვალს აღევნებდნენ თათართა მოძრაობას და მულანიდან მომავალ გზაზეც საკმაოდ დიდი სანაპირო ლაშქარი მდგარა. ამას უნდა გულისხმობდეს იბნ ალ-ჰაირთან მოხსენებულ ქართველთა მხედრობა, რომელმაც პირველმა შეუკრა გზა მულანიდან შემოსულ მტერს. ქართული, სომხური და არაბული წყაროების არაპირდაპირ ცნობათა გათვალისწინებით, ეს ბრძოლა რანში უნდა მომხდარიყო, რადგანაც საკუთრივ გურჯისტანსა და მულანს შუა, საიდანაც შემოვიდნენ თათრები, რანი იდო.

მულანიდან რანში მიმავალი უმთავრესი გზა არეზის მარცხენა მხარეზე ორად ტოტდებოდა. ერთი სამხრეთით მიემართებოდა (მდინარის პარალელურად და აღმა), ხოლო მეორე — ქ. ბაილაყანზე; რანის ეს შესანიშნავი ქალაქი 7—8 კილომეტრით შორავდა არეზს. როგორც იმდროინდელი გეოგრაფის იაკუთ ალ-ჰამავი¹ ცნობიდან ჩანს, თათრები პირველად (ჰიჯრის 617 წ.) ბაილაყანს დასცემიან¹. ჩვენი აზრით, სწორედ ბაილაყანს უნდა მიშველებოდა ქართველების ათათასიანი მხედრობა, რომელსაც ბრძოლის ადგი-

¹ იაკუთ ალ-ჰამავი, მუჯამ ალ-ბულდანი, არაბულიდან თარგმნა ე. სიხარულიძემ, იაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ნაკვ. 1, თბილისი, 1964, გვ. 37 (ქვემოთ იაკუთი). ა. ალი-ზადე ალ-ჰამავის ამ ცნობას ბაილაყანზე თათართა იმ ლაშქრობას უკავშირებს, რომელსაც იბნ ალ-ასირი 617 წლის რამადანით ათარიღეს (А. Али-заде, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, გვ. 56). ჩვენი აზრით, ეს სწორი არ უნდა იყოს. იაკუთ ალ-ჰამავი თათართა პირველ ლაშქრობათა თანამედროვე იყო და, ჩანს, იბნ ალ-ასირზე ნაკლებად არ იცოდა აღარბადაგანსა და რანსი ჯებე და სუბუდაის რბევა-ობრებათა ამბები.

ლის მოუხსენებლად მიუთითებს იბნ ალ-ასირი და (ეტყობა, მისზე დაყრდნობით) რაშიდ ად-დინი¹. გარდა იმისა, რომ ეს პატარა წიგნ-ლიც იყო, ქართველთა მენაპირეს, როგორც ჩანს, ირან-ადარბაღ-განში რისხვით შემოსულ უცხო მხედრობასთან მკლავის გამოცდაც ეწადა და, ჩანს, თურქებთან გამარჯვებას დაჩვეულებს ეპვი არ ეპარებოდათ წარმატებაში.

მტერმა რიცხობრივი სიჭარბითა და ტაქტიკური სიახლის მეოხებითაც გატეხა დამხდურთა წინააღმდეგობა, მაგრამ ეტყობა, ძალიან გაუჭირდა². ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ წარმატების მიუხედავად თათრები ისევ მულანში მიბრუნდნენ და მხოლოდ საგანგებო მომზადების შემდეგ განაგრძეს გზა საქართველოსაკენ.

ეს ბრძოლა 1220 წლის დეკემბრის მიწურულში უნდა მომხდარიყო. ამას მოწმობს ირანსა, ირანის ერაცსა და ადარბაღ-განში თათართა ლაშქრობების შესახებ შემონახული ქრონოლოგიური ცნობა (617 წლის ზამთრის დასაწყისი³) ქართველთა მეფის ლაშქრისა და თათარ-თურქმან-ქურთთა მხედრობის ბრძოლის იბნ-ასირისეული დათარიღება (617 წლის ზუ-ლ-კადი)⁴, თუ აქ იმასაც გავითვალისწინებთ, რაც რანიდან მულანში დაბრუნების, მოკავშირეთა ლაშქრის შეკრებისა და მულანიდან გავის ქვეყანაში შემოსვლისათვის იყო საჭირო, მაშინ პირველი ბრძოლა მეორეს, უეჭველია, ორიოდვე კვირით მაინც უსწრებდა. თათარ-ქართველთა პირველ შე-

იგი სწორად მიუთითებს ადერბილზე თათართა თავდასხმის თარიღს (617 წლის შემდეგ), ამ ქალაქის ხედრს და სხვ. (გვ. 7—8). თუ იბნ ალ-ასირის ცნობა სწორია, მაშინ აქ ბაილაცანზე თათართა მეორე ლაშქრობა უნდა იგულისხმებოდეს. ნომადებს ერთსა და იმავე ქალაქზე არაერთხელ გაულაშქრებიან (თავრიზზე სამჯერაც კი წავიდნენ). ალ-ჰამვიის ცნობის სინამდვილეში იმ გზის გათვალისწინებაც გვარწმუნებს, რომლითაც თათრები (მულანიდან) შევიდნენ რანში (ეს გზა პირდაპირ ქ. ბაილაცანზე მიდიოდა). ამასვე გვაფიქრებინებს მომთაბარეთა რანში პირველი შესვლის დროც (1220 წლის დეკემბერი). ძნელი სარწმუნოა, რომ არეზის სიახლოვეს მდებარე ამ მდიდარ ქალაქს უმალვე არ მიეპყრო ყებესა და სუბუდაის ყურადღება და რანში პირველსავე შემოსვლაზე არ დასცემოდნენ მას.

- 1 იბნ ალ-ასირი, გვ. 137; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. 11, გვ. 227.
- 2 ლაშასდროინდელი მემბტიანის ცნობაში, რომელსაც ყურადღებას აქცევდა ივ. ჯავახიშვილი, ამ ბრძოლაზე არავითარი მინიშნება არ არის (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 15). არც ვარდანი ან რომელიმე სხვა სომეხი ისტორიკოსი იხსენიებს ამ ბრძოლას.
- 3 იბნ ალ-ასირი, გვ. 137; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. 11, გვ. 226—227.
- 4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

ხვედრას ერთიც და მეორეც კარგად დაურწმუნებია საქმეებსა და მომავალი ბრძოლისათვის სამზადისს ორივე მხარეს უკლებლად შედგომია. თათრებს თურქმანებსა და ქურთებთან გაუბამთ კავშირი, ქართველებსაც დიდი ძალებით გამოსვლა დაუგეგმავთ. მაგრამ შემდგარან, რომ ზამთარში შემოსევის შესაძლებლობა ვერ გაუთვალისწინებიათ და საქართველოს, ადარბადაგანისა და წინა აზიის სხვა სახელმწიფოთა ერთობლივი გამოსვლა გაზაფხულისათვის განუზრახავთ¹. თათრებსა და მის მოკავშირეებს ასეთ დიდ ძალებთან გამკლავების ღონე არ შესწევდათ. ამიტომ დასწრება უმჯობინებიათ და ზამთარშივე წამოსულან საქართველოზე.

თათრები ამჯერად საქართველოში იმგვარი ომის განვითარებას კი არ ისახედნენ მიზნად, რასაც ირანსა და ადარბადაგანში აწარმოებდნენ (დაპყრობა), არამედ ქვეყნას დაზვერვა და დარიალის კარისაკენ გაჭრის შესაძლებლობის გამორკვევა ეწადათ.

ქართველებზე უეცარი თავდასხმის გეგმა აიძულებდა მტერს გვერდი აეველო რანის ქალაქებისათვის და რბევას მხოლოდ გაგის ქართველთა სანაპირო ქვეყანაში შეუდგომოდა.

„და შემოვიდეს უცხოთესლნი ვინმე ლაშქარნი სომხითს და პერეთს“, გვამცნობს იმდროინდელი ქართველი მემკატიანე, რომელიც „რამე მცირედ“ ნავენებსაც აღნიშნავს და ზოგიერთ სხვა საინტერესო ფაქტზეც მიუთითებს².

ქართველი ქამთალმწერელი არაფერს ამბობს ბრძოლის წინა „ნავენების“ სიდიდეზე და მხოლოდ იმის აღნიშვნით კმაყოფილდება, რომ: მათ „იწყეს დარბევად გაგისა“³. ვარდანის ცნობით, თათრები ამ დროს „ყოველ ცოცხალს“ დამუქრებიან და სადაც კი წაუხელებიათ, არ გაუშვიათ⁴. თათართა რბევის მძიმე შედეგებს ჩვენს ში განსაკუთრებით ხაზს უსვამს იბნ ალ-ასირი, მაგრამ მისი საამისო ცნობები მეტწილად გამარჯვების შემდგომ პერიოდს ეხება⁵. ბრძოლის წინ, როცა მტრის გეგმებში სამხედრო-პოლიტიკური ამოცანა იდგა წინა პლანზე, რბევაც შესაბამისად უნდა ეწარმოე-

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 137.

² ლაშა გიორგის დროინდელი მემკატიანე, გვ. 370.

³ ქამთალმწერელი, გვ. 164.

⁴ История монголов по армянским источникам, ნაკვეთი I, თარგმანი და განმარტებანი ქ. პ. პატკანოვისა, სპბ, 1873, გვ. 2 (ქვემოთ—ვარდანე).

⁵ იბნ ალ-ასირი, გვ. 137—138, 140.

ბინათ, ხოლო, როდესაც მთავარი მიზანი გაინაღდეს, შემდეგ უკონომიურმა საკითხმა გადაინაცვლა წინ და ძარცვა-რბევაც მისი დაკვალად უნდა გაძლიერებულიყო.

იბნ ალ-ასირის. კირაკოსისა და სებასტაციის ცნობით, თათრებს ბრძოლის წინ თითქოს თბილისამდე მიუღწევიათ¹. ეს ცნობა ზუსტი არ არის. ჯერ ერთი, თათართა მთავარი ბანაკიდან, რომელიც ხუნანის მიდამოებში იყო, ჯებეს და სუბუდაის თბილისისკენ მხოლოდ მცირე რაზმები უნდა გაეგზავნათ, ისე როგორც ეს რუსებთან ბრძოლის წინ მოიმოქმედეს [თათართა ამ დანიშნულების რაზმები იქ მდ. ხორტიკას მიადგნენ, ხოლო მთავარი ძალები მდ. კალკასთან იდგნენ]². შემდეგ: თათართა ეს რაზმები, რომელთა მიზანი ქართველთა გამოტყუება იყო, ძნელი სარწმუნოა, რომ უშუალოდ მისულიყვნენ თბილისთან. ეს არათუ ასეთი დანიშნულების მხედრობისათვის ჩანდა მიზანშეუწონელი, არამედ ჯებემ და სუბუდაიმ გამარჯვების შემდეგაც ვერ გაბედეს სამშვილდეს გასცილებოდნენ³. შესაძლოა, ბრძოლის წინაც სამშვილდედან უკუქცეულიყვნენ თათართა რაზმები. მათ ასეთ მოქმედებაზე პირდაპირ მიუთითებს როგორც იმდროინდელი ქართველი, ისე სომეხი ისტორიკოსები⁴. თათართა სარდლობის ამ შორგამიზნულმა ხერხმა მოსალოდნელი ნაყოფი გამოიღო: მტრის დაუსჯელად გაქცევის შიშით ქართველთა მთავარბანაკმა, ეტყობა, იჩქარა და იმ ძალებით დაედევნა მომთაბარეებს, რომლებიც იმ ხანად იყო შეყრილი. მტერსაც ეს უნდოდა.

„თათართა მოსვლის ამბავი რომ ესმა ქართველთა მეფესა, — წერს გრ. აკანეცი, — გამოვიდა მათ წინააღმდეგ 60 000 მხედრით“⁵.

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 138; История монголов по армянским источникам, т. 2, тиражированная и выдана в печать в 1874, г. 2 (ქვემოთ — კირაკოსი). სებასტაციის მატთან, კრებულში: Армянские источники о монголах, извлечение из рукописей XIII — XIV вв. перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А. Г. Галстяна, Москва, 1962, გვ. 23 (ქვემოთ — სებასტაცი).

² К. В. Кудрявцев, О местоположении реки Калки, Вопросы истории, 1954, № 9, гв. 118.

³ ქამთალმწერელი, გვ. 165.

⁴ ლაშა გიორგისდროინდელი მემატიანი, გვ. 370; ვარდანი, გვ. 2; სებასტაცი, გვ. 23.

⁵ გრ. აკანეცი, გვ. 9.

ქართველი გამთავრების ცნობით, „უცხო სათესავსა მისთვისა“
 მეფისთვის ვარამ გაგელს და ივანე ათაბაგს უცნობედათ ლაშას
 სრული ლაშქრის შეყრა უბრძანებია¹... ეს ცნობებიც მისივე
 ქართველთა სამეფო კარი, როგორც იბნ ალ-ასირის ჩვენებიდან
 ჩანს, უფრო ფართო ღონისძიების გატარებასაც ფიქრობდა², მაგ-
 რამ იმოღეფა ლაშქრის გამოყვანა რომ მოეხერხებინა, რომელსაც
 გამთავრელი მიუთითებს (90 ათასი), ძლიერ საექვოა³. წინა
 აზიაში მაშინ მკაცრი და დიდთოვლიანი ზამთარი იდგა⁴. გამოყო-
 ცხული არ არის ასევე ყოფილიყო ღონისძიებშიც; გვიანდელ ქარ-
 თველ ისტორიკოსს, როგორც ჩანს, ჰგონია, რომ თითქოს იმერნი
 მიუვიდნენ მეფეს (გარდა იმისა, რომ „მეფემან მოუწოდა სპათა
 თვსთა, იმერთა და აპერთა“, ამას მოწმობს ამ დროს შეყრილი ლა-
 შქრის მისეული რიცხვიც — 90 ათასი)⁵, მაგრამ ეს არ დასტურ-
 დება. გამთავრების მტკიცებას ეწინააღმდეგება როგორც ქარ-
 თველთა ლაშქრის შედგენილობაზე, ისე მათ რაოდენობაზე სხვა
 წყაროებში დაცული ჩვენებები. ლაშქრის შეყრაში სამეფო კარს,
 ჩანს, ხელი შეუშალა აგრეთვე მტრის სწრაფი უკუქცევის არსის
 შეუცნობლობამ. თათართა მხვერავი რაზმის ასეთი მოქმედება ამ
 ელვისებური ომის ერთი მომენტი იყო. ამ ხერხით მათ ჩვენშიც და
 რუსეთში მნიშვნელოვნად გაიუმჯობესეს მდგომარეობა.

იმდროინდელი ქართველი ისტორიკოსი, თუმცა არაპირდაპირ,
 მაგრამ მაინც გასაგებად საყვედურობს მეფეს, რომელსაც მტრის
 ღირსეული დახვედრისათვის საჭირო „ლმობიერ-ქცევა“ ვერ გა-
 მოუჩენია⁶.

გარდა იმისა, რომ უცვარი თავდასხმით მტერმა საქართველოს
 სამეფო კარს კოალიციური გამოსვლის გეგმა ჩაუშალა, წინ წა-
 წეული რაზმის მანევრით, საკუთარი ლაშქრის სრულიად შეყრის
 საშუალებაც არ მისცა.

იმ პირდაპირ თუ არაპირდაპირ ჩვენებათა გათვალისწინებით,
 რომელიც ქართველთა ლაშქრის რაოდენობაზე დაუცავთ წყაროებს.

1 გამთავრელი, გვ. 164.

2 იბნ ალ-ასირი, გვ. 137.

3 გამთავრელი, გვ. 164.

4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 137; კ. დ'ოსონი, გვ. 325.

5 გამთავრელი, გვ. 164.

6 ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანი, გვ. 370.

60 ათასს არ აღემატებოდა¹. ეს მცირე ძალა არ იყო, მაგრამ ამაზე ნაკლები არც მტრის ლაშქარი იყო. სწორი არ ჩანს მტრის ლაშქარის შემადგენლების ქამთალმწერლისეული განსაზღვრა (12 ათასი)². ისტორიკოსი აშკარად თვითნებურად მიუთითებს თათართა და ქართველთა რაოდენობას. მისი მიზანია უჩვენოს, თუ რა წარმატება შეუძლია მოიპოვოს მტკიცედ შეკრულმა კოლექტივმა, თუნდაც მეტისმეტად მცირემ და როგორ მარცხდება ის, ვისაც დიდი ლაშქარი ჰყავს, მაგრამ მოკლებულია ასეთ თვისებას. ამაში არც ედება ქართველი ქამთალმწერელი, მაგრამ მტერი მხოლოდ ამ უპირატესობას არასოდეს მიწოდობია და ყოველთვის ცდილობდა, რომ მოწინააღმდეგე რიცხოვრებადაც არ ყოფილიყო მეტი.

სომეხი ისტორიკოსები (ვარდანი, სებასტაცი) მტრის ლაშქრის რაოდენობას 20 ათასით განსაზღვრავენ³. ორი ნოინი, ორი დუმენი— ასეთია ამ ცნობის წყარო.

მტრის ლაშქრის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ მოკავშირე თურქმანები და ქურთები, რომლებმაც სლავი „ბროდნიკების“ მსგავსად, დიდი სამსახური გაუწიეს თათრებს (იბნ ალ-ასირი ხაზგასმით აღნიშნავს მათ თავგანწირულ ბრძოლას)⁴.

თათრები ტყვედ გარეკილ მოსახლეობასაც ფართოდ იყენებდნენ ბრძოლებში, ათასობით ტყვე მონაწილეობდა შუა აზიაში, ირანში, ადარბადაგანსა და სხვა ქვეყნებში გამართულ ბრძოლებში. ბევრი შარვანელი შეაკლეს მათ ოსებთან თუ რუს-ყივჩაყების გაერთიანებულ ლაშქართან ბრძოლას⁵. მართალია, ქართველებთან დაპირისპირებულ ტყვეებზე პირდაპირი ცნობები არ გავაჩნია, მაგრამ ჰაშარი ძლიერ იყო მიღებული თათართა სამხედრო სისტემაში და ძნელი სარწმუნოა აქაც არ ჰყოლოდათ. ყოველივე ამის გათვალისწინება საფუძველს გვაძლევს მოწინააღმდეგეთა რიცხოვრების

1 აკანეცი, გვ. 10; სინამდვილეს არ შეეფერება კ. დ'ოსონთან საამისოდ მითითებული რიცხვი (13 ათასი—გვ. 335). წყაროები, რომელსაც იგი ემყარება, მართო დაზოცილ ქართველთა რიცხვს 30 ათასით განსაზღვრავენ (იბნ ალ-ასირი, გვ. 140; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 227).

2 ქამთალმწერელი, გვ. 164.

3 ვარდანი, გვ. 2; სებასტაცი, გვ. 23.

4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

5 რაშიდ ად-დინი პირდაპირ მიუთითებს შამახიიდან ჩრდილო კავკასიაში გარეკილ ტყვეთა სიმრავლეზე (ტ. I, წ. II, გვ. 227).

შეფარდება თუ თანაბარი არა, ერთმანეთისაგან დიდად განსხვავებულიად მაინც არ ვიგულისხმობთ.

ადგილი, სადაც ბრძოლა მოხდა, წყაროებში სხვადასხვა სახელით იხსენიება. კირაკოსი „ხუნანის ველს“ ასახელებს¹, ვარდანი — „მდინარე კოტმანს“², სებასტაცი — „მდინარე კოსმანს“³, თანმხდური ქართველი ანონიმი — „ბალის წყალს“⁴. ქართველი ეპითაღმწერელი — „წყალსა... ბერდუჯსა... აწ საგიმად წოდებულსა“⁵. გრ. აკანეცი, ქართველთა და თათართა მთავარი ძალები „კოტმანის დიდ ველზე“ შეხვედრიან ერთმანეთს⁶, ხოლო ქართველთა მარჯვენა ფრთა და თათართა ლაშქრის ნაწილი — „საგამის ველზე“⁷.

სომხური წყაროების „კოსმანი“ და „კოტმანი“ ერთი და იმავე სახელის სხვადასხვა ფორმაა. ამ სახელით, როგორც ჩანს, იწოდებოდა მდინარე, ველიც და სხვაც.

ვარდანი და სებასტაცი ამ მდინარის მდებარეობაზე არაფერს ამბობენ. აკანეცი კი „კოტმანის ველს“, „ტერუნაკანის ციხის წინ“ აღნიშნავს⁸. ტერუნაკანს იგივე ავტორი ტაუშისა და ნორბერდის გარემოცვაში ასახელებს (პირველის შემდეგ)⁹. კირაკოსი ამ ციხეს ერთგან (მოლარ ნონის დაპყრობილი გაგის სანაპიროს ციხეთა სიასში) სხვა ხაზზე (შაქორი, ტერუნაკანი, ერგევანქი, მაწნაბერდი) მიუთითებს¹⁰. გაგის შემდეგ (ქვემოთ) ასახელებს ტერუნაკანს დავეითის ისტორიკოსიც (დავეითმა „...აღიხუნა ციხენი სომხითისანი: გაგნი, ტერონაკალი, (ქაე)აზინნი, ნორბერდი, მანასგომნი და ტალინჯაქარი“)¹¹.

ამ ჩვენებისა და ყველა იმ ცნობათა გათვალისწინება, რომელიც თათარ-ქართველთა ამ ბრძოლაზე შემონახულა, საშუალებას გვა-

1 კირაკოსი, გვ. 3.

2 ვარდანი, გვ. 2.

3 სებასტაცი, გვ. 23.

4 ლაშა გიორგის დროინდელი მემოტიანი, გვ. 164.

5 ეპითაღმწერელი, გვ. 164.

6 აკანეცი, გვ. 9.

7 იქვე, გვ. 10.

8 იქვე, გვ. 9.

9 იქვე, გვ. 12.

10 კირაკოსი, გვ. 22.

11 ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავეითისი, გვ. 344.

ძლევს ტერუნაკანის ციხე ახლანდელი აღსტაფის ქვემო წელში ვიგულისხმობთ.

აღსტაფას ბერდუჯთან აიგივებენ¹. ეს მოსაზრება უმართებულო არ არის. ბერდუჯი აღსტაფის ერთ-ერთი უძველესი სახელი უნდა იყოს. მისი ადგილმდებარეობის აღსანიშნავად უამთალმწერელთან მინიშნებულია „გაგის ბოლო“ (ე. ი. გაგის ციხის შემავალი ქვეყნის ბოლო)². ამავე მიდამოებში გულისხმობს ბერდუჯს დავითის ისტორიკოსიც. მისი თქმით, თურქებზე ამხედრებული აღმაშენებლის ლაშქარი „გაგათ ბერდუჯამდე“ ყოფილა დაბანაკებული³.

XIII საუკუნეში ბერდუჯი, როგორც ჰიდრონიმი, უკვე აღარ არსებობს. ერთხანს მას, ეტყობა, „ბალის წყალი“ შეენაცვლა (ლამას მემატიაანის მოწმობა)⁴, ხოლო შემდეგ — საგამი (უამთალმწერელი). ეს უკანასკნელი გრ. აკანეცთან დადასტურებული „საგამის“ (სიმაგრე, ველი) სახენაცვალი ფორმაა⁵. საგიმ-საგამი თავის მხრივ ვარდანის გეოგრაფიაში მოხსენებულ „ზაკამს“ (*Zakam*) უნდა უკავშირდებოდეს⁶. ამას მოწმობს ისიც, რომ აკანეცთან მოხსენებულ *ყაჯო შაკამაქ* ამავე სახელწოდების ციხის მინდორს კი არ აღნიშნავს, არამედ იმ უნაპირო ველს, რომელზეც ქართველთა ლაშქრის „მარჯვენა ფრთა... საღამომდის მიდიოდა და დაუზოგავი შეტევით სპობდა თათრებს“⁷. ველის ეს სახელი ქვეყნის სახელიდან უნდა მომდინარეობდეს. ქვეყანას აღნიშნავს ზაკამიც⁸.

1 ლ. ქილაშვილი, რუსთავი, თბ., 1958, გვ. 201.

2 უამთალმწერელი, გვ. 164.

3 ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 340.

4 ივ. ჭავჭავაძის ვარაუდით, ბალის წყალი ბალაჩი უნდა იყოს ან ბელა-მეჯი (ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 15). ბალაჩი ქართველ-თათართა შეხვედრების ზონას დიდად სცილდება. იგი ლენქორანში მიედინება. ეს სიშორე ივ. ჭავჭავაძისაც აფიქრებდა (იქვე). რაც შეეხება ბელამეჯს, კირაკოსის ცნობით, იგი მდებარეობდა ქ. ბარდავსა და ბაილყანს შუა და ეწოდებოდა არა მდინარეს, არამედ ქაობიან ადგილს (გვ. 2). არცეს ჩვენებანი და არც სხვა მონაცემები ბალის წყალისა და ბელამეჯის გაიგივების საშუალებას არ იძლევიან.

5 აკანეცი, გვ. 9—10.

6 J. Saint-Martin. Memoires historiques et geographiques sur l'armenie, ტ. II, პარიზი, 1819, გვ. 414.

7 აკანეცი, გვ. 10.

8 ი. სენ-მარტენი, გვ. 414; დ. მუსხელიშვილი, აღჯაყალა-გაგის ციხე, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, 1960, გვ. 125.

ვარდანის მითითებით, ზაკამის ქვეყანა, რომელიც თავის მხარეზე ბევრ „გავარს“ (საციხო ქვეყნები) შეიცავდა, აღმოსავლეთითაა მოხსენიებული. ქვეყანამდე ვრცელდებოდა, ხოლო დასავლეთით გაგის ველამდე¹. ე. ი. ამ ველის დასაწყისამდე აღმოსავლეთიდან. დასავლეთიდან ეს იგივე „გაგის ბოლოა“, სადაც ქართველი ეპითალმწერლის ცნობით, მოედინებოდა ბერდუჯ-საგიმი². ეს მდინარე, როგორც ჩვენებები და თვით მისი სახელწოდებაც მოწმობს, საგამის (ზაკამის) ქვეყნის დასავლეთ საზღვარს დებდა. მდ. საგამი ახლანდელი აღსტაფა უნდა იყოს, რასაც იქვე ახლოს მდებარე „ხუნანის ველიც“ მოწმობს³.

დავითის ისტორიკოსის ერთი ცნობა ხუნანს მდ. ბერდუჯას ახლოს გულისხმობს. 1121 წლის მარტში ლიხთიქიდან გადმოსულ დავით მეფეს ქართლში „დახუდა მზად სპა მისი, და პირველ ამბავსა ქართლისა ცნობამდე დაესხა ხუნანს. და აღავსო ლაშქარმან მითით მტკურამდე და გაგათათ ბერდუჯამდე“⁴. სწორედ ბერდუჯ-აღსტაფასთან, კერძოდ მისი შესართავიდან 6—7 კილომეტრის დაშორებით (სამხრეთ-აღმოსავლეთით), სოფელ კირახ ქესამანის ტერიტორიაზე შემონახულია ხუნანის ნანგრევები. ციხე-ქალაქი გაშენებული ყოფილა სერზე, რომელიც უკანასკნელ დრომდე იქ შემონახული ციხის გალავნის ფერის მიხედვით „კალა ბოზად („რუხი ციხე“) იწოდება.

ხუნანის ლოკალიზების პირველი წარუმატებელი ცდის შემდეგ

1 ი. სენ-მარტენი, გვ. 414.

2 ეპითალმწერელი, გვ. 164; ივ. ჯავახიშვილი, „საგიმს“ მიიწვევდა არა მდინარედ, როგორც ეს ეპითალმწერელთან გვხვდება, არამედ ადგილის სახელად. ისტორიკოსს ამას „მოისართა ტომის ისტორიაში“ დადასტურებული „საგამის მინდორი“ აფიქრებინებდა (ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 16). ჩვენი აზრით, ეპითალმწერელი არ უნდა ცდებოდეს. საგიმი მდინარის სახელიც უნდა ყოფილიყო. ივ. ჯავახიშვილი საგამს „გაგის მახლობლად“ გულისხმობდა (იქვე, გვ. 14), თუმცა არ ჩანს რა მნიშვნელობით მიუთითებდა გაგს (ციხე, ციხის შემავალი ქვეყანა, სანაპირო ქვეყანა). ი. ცინცაძე (ივ. ჯავახიშვილზე დაყრდნობით) აქ „გაგის ციხის რაიონს“ ასახელებს (მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, გვ. 121), ხოლო დ. გვრიტიშვილი — „გაგის ციხის სანახებს“ (ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 156). საგიმის ადგილმდებარეობას აზუსტებს ეპითალმწერლის ცნობა, რომლის მიხედვით იგი გაგის ციხის შემავალი ქვეყნის საზღვარი იყო. ამ მდინარის მარჯვენა მხარეზე იყო სწორედ ის ველი, რომელზეც დიწყო ქართველ-თათართა ბრძოლა.

3 კირაკოსი, გვ. 3.

4 ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 339—340.

(ყაზახის მიდამოები) 1908 წელს ასეთი მართებული შეხედულება გამოთქვა ნ. ა. კარაულოვმა. აშკარაა, მკვლევარს საამისო საფუძველს აძლევდა იქ შემონახული ნაშთები, თუმცა იგი ამას ვერცხვნივს ამბობდა და მხოლოდ ამ ბორცვის (მაშინ აყ-თოური რქმევია) მდებარეობის განსაზღვრით („... на хълме Ах-тоура немного ниже р. Акстафы на правом берегу реки Юры“)¹ კმაყოფილდება.

1955 წლის შემოდგომაზე ეს ადგილი მოიხილა და მისი ხუნანთან გაიგივების აზრი გაიზიარა ლ. ჭილაშვილმა².

ხუნანი გორადან განვითარებული ციხე-ქალაქია. ნაციხარის დასავლეთითაა. მტკვრისპირა ბორცვზე, ხოლო ნაქალაქარი — მის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ციხის გალავნის ერთი ნაწილი, კერძოდ ჩრდილო მხარე, 1.5 მეტრის სიმაღლისა; როგორც ადგილზე დაგვიღასტურეს, 30-იან წლებამდეც ყოფილა მოღწეული და აგურებზე დახარბებულ სახლისმშენებელ კირაბ ქესამანელებს დაუხვრევიათ³.

ძველი კვადრატული აგურები (22×5, 23×5) ნაციხარის კედლის ძირას ჩვენც ბევრი დაგვხვდა. ციხის ბორცი, განსაკუთრებით, მისი სამხრეთი, დასავლეთი და ჩრდილო ფერდობები სავსეა სხვადასხვა დროის თიხის ჭურჭლებისა და სხვა ნაშთებით. ასეთივე ძეგლები ბლომად ჩნდება ნაქალაქარზეც, რომელსაც ვრცელი ტერიტორია უჭირავს.

ეს შესანიშნავი ციხე-ქალაქი ადრე და შუა ფეოდალურ ხანაში მნიშვნელოვანი სავაჭრო და სტრატეგიული პუნქტი იყო. გარდა ბარდაე-თბილისის დიდი სავაჭრო გზისა, ხუნანთან თავს იყრიდა რანის, სომხითის, კუხეთის, კამბეჩანის და სხვა ქვეყნების დამაკავშირებელი სავაჭრო თუ სამხედრო გზები.

ხუნანთან მრავალი ბრძოლაა დადასტურებული. ჯერ იყო და მირვანთან ბრძოლაში „იპყრა ზურგად“ ხუნანი ბარტომ მეფემ⁴, აქვე

¹ Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, I, Ал-Ис-тах-რი-й, сборник мат. для оп. местностей и племен Кавказа, вып. 29, Тифлис, 1901, гл. 65.

² მისივე, Сведения арабских географов IX—X век в по р. хр. О Кавказе, Армения и Азербайджане, вып. 33, Тифлис, 1903, гл. 22.

³ ლ. ჭილაშვილი, რუსთავი, გვ. 194—199.

⁴ ვ. ზეინალოვის ცნობა, კირაბ ქესამანი (აღსტაფის რ.) 5. IV. 1956.

⁵ ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, გვ. 31.

ახლოს (ბერდუჯზე) დახვედრია მოვაკნის ერისთავს ერისთავს
მეფეს¹.

ხუნანი უყურადღებოდ არც არაბებს დარჩენიათ, არც სელჩუკებს და არც ამ უკანასკნელთა თარეშის აღსაკვეთად დაძრულ დავით აღმაშენებლის ლაშქარს². ამ ციხე-ქალაქის საკითხი დემეტრე პირველის საქართველომ გადაწყვიტა (1128 წ.)³.

მშვიდობიანი განვითარების თითქმის საუკუნოვანი ხანა ხუნანისათვის ამიერიდან თათართა გამოჩენამდე აღარავის დაურღვევია. ამ დროს კი, როგორც ჩანს, ციხე-ქალაქს დიდი ზიანი უნდა განეცადა. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს იბნ ალ-ასირთან დაცული ცნობა, რომელიც ამ შემოსევის დროს დანგრეულ, ქართველთა ერთ ძლიერ ციხეზე მიუთითებს. დამახასიათებელია ისიც, რომ ისტორიკოსი ციხის დაპყრობა-განადგურებას თათართა თანმხლებ აქუშის ლაშქარს მიაწერს⁴. გამორიცხული არ არის ამასვე ეხმაურებოდეს დამწვარი აგურების, ძვლების, ქურქლეულობისა და სხვათა ნაშთები, რომლებიც მრავლად გვხვდება ამ ციხე-ქალაქის ტერიტორიაზე⁵.

წყაროების შეჭერებისა და ადგილზე ჩატარებული ძიებით თათართა და ქართველთა განლაგება ბრძოლის წინ ასე გვესახება: მტრის ლაშქრის ავანგარდი, რომელიც თურქმანებისა და ქურთებისაგან შედგებოდა, მდ. აღსტაფის მარჯვენა ნაპირას გადაშლილ ველზე იდგა (რკინიგზის სადგურ ფოილოს მიდამოებში). თათართა ავანგარდის ამგვარ ტომობრივ ვინაობას იბნ ალ-ასირი გვამცნობს⁶. ხოლო მის საბრძოლო განლაგებას — არსებულ ჩვენებათა გათვალისწინება. ამათ უკან, როგორც იბნ ალ-ასირთან და რაშიდ აღდინთან დაცული ცნობებიდან ვტყობილობთ, დაბანაკებული ყოფილა თათართა ლაშქრის ერთი ნაწილი სუბუდაი ბაჰადურის სარდლობით⁷. არაბული, სპარსული და სომხური წყაროების ჩვენებათა

1 ქუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით დადგენილია ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1955, გვ. 140.

2 აქუთ ალ-ჰამავი, გვ. 52; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 339—340.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1946, გვ. 222.

4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

5 ლ. კილაშვილი, რუსთავი, გვ. 198.

6 იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

7 იქვე, რაშიდ აღდინი, I, წიგნი II, გვ. 228.

შეჭერება საშუალებას გვაძლევს სუბუდაის მხედრობა კირაქ-
მანის სერსა და მის შემოგარენში ვიგულისხმოთ.

რაც შეეხება, მიმალულ ჯებე ნოინსა და მის
(5 ათასი მოლაშქრე), როგორც ამას რაშიდ ად-დინი მიუთითებს,
იგი კიდევ უფრო უკან ყოფილა ჩასაფრებული.

გარდა იმისა, რომ კირაკოსი, რაშიდ ად-დინი და ქართველი
ქამთალმწერელი თანხმობით მიუთითებენ ამ ბრძოლაში თათართაგან
ჩვეული სამხედრო ხერხის გამოყენებაზე, რის განხორციელებისა-
თვის საკმაოდ დიდი ადგილი იყო საჭირო, ამას მოწმობს „ხუნანის
ველზე“ კირაკოსთან დადასტურებული ბრძოლაც. ამ ცნობაში ხუ-
ნანის წინა დიდი ველი იგულისხმება.

ჯებეს მხედრონის გამოჩენა ხუნანის ველზე შეტყუებულ ქარ-
თველთა მთავარი ძალების ზურგში, თათართა მალული ლაშქრის
ხუნანის უკანა ველში დგომას გვაფიქრებინებს. საამისოდ შესაფერი
ადგილი მხოლოდ იქ იყო¹. მტრის ასეთ (ემელონისებურ) განლაგე-
ბაზე ქართველებს ცნობები არ ჰქონიათ, რამაც დიდი ზიანი მიაყენა
კიდევ ლაშქარს.

ქართველები ტრადიციული წყობით გამოსულან: მარცხენა ფრთა,
ცენტრი და მარჯვენა ფრთა. ფრთებს, როგორც გრ. აკანეცი გვაძ-
ცნობს, ივანე ათაბაგი და ვარამ გაგელი სარდლობდნენ, თუმცა შე-
ცდომით ის ამ ბრძოლაში მხოლოდ ორ ფრთას ასახელებს (მარცხე-
ნის უპირატესობით)². ივანე ათაბაგი რომ მარცხენა ფრთას უძღოდა,
ამას კირაკოსის და ვარდანის არაპირდაპირი ჩვენებანიც მოწმობენ.
ქართველთა ამ ფრთას და ცენტრს დაატყდა თავზე თათართა რისხვა
ხუნანის ველზე³. მარცხენა ფრთა ამ ბრძოლაში ის იყო, რომელიც
ალსტაფიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით პირმოქცეულ ლაშქარში

¹ სამეცნიერო ლიტერატურაში მტრის ლაშქრის ორ ნაწილად გაყოფის
აზრია განმტკიცებული (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III,
გვ. 17; ი. ცინცაძე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, გვ. 122;
დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 156). ასევეა
წყაროების ერთ ნაწილშიც (კირაკოსი, რაშიდ ად-დინი, ქართველი
ქამთალმწერელი), რომლებშიც უფრო ბრძოლის ფინალზეა გამახვილ-
ებული ყურადღება. ამ წყაროების ხარვეზს ავსებს და ბრძოლის დასაწყისს უფ-
რო სრულად აგვიწერს არაბი ისტორიკოსი. ყველა ამ ცნობა-ჩვენებათა გათვა-
ლისწინება ლიტერატურაში მიღებული თვალსაზრისის გადასინჯვის საუფუძველს
იძლევა.

² აკანეცი, გვ. 9.

³ კირაკოსი, გვ. 3; ვარდანი, გვ. 2.

ჩრდილო-აღმოსავლეთით (ე. ი. მტკვრისაკენ) იდგა, მარჯვენა ფრთა კი, რომელსაც უფრო სამხრეთ-დასავლეთი მხარე ეკავებოდა, ხუნანის ველზე არც მოხვედრილა. ამიტომაც არ იხსენიებს ვანაშაფიძე კირაკოსი. ამავე ისტორიკოსისა და სხვათა (ლაშას მემატიანე, ვარდანი, ქართველი ქამთალმწერელი და სხვ.) ცნობებიდან ჩანს, რომ ცენტრში მეფე ლაშა გიორგი იდგა¹. ლაშასთან დაკავშირებულ ცნობებში აკანეცთან წინააღმდეგობა შეინიშნება. ჯერ იგი ამბობს: „ქართველთა მეფე გამოვიდა... (თათართა) წინააღმდეგ 60 000 მხედრით“, ხოლო შემდეგ მთავარსარდლობას ივანე ათაბაგს მიაწერს, რადგან ამ დროს, ლაშა უკვე ცოცხალი აღარ იყო „მის დას, რუსუდანს ეპყრა სამეფო, ივანეს ზედამდგომელობით“².

აკანელი ისტორიკოსის უკანასკნელი ჩვენების მცდარობას ადასტურებს იმდროინდელი ქართველი მემატიანე და სხვები (კირაკოსი, ვარდანი, სებასტაცი, ქართველი ქამთალმწერელი).

ქამთალმწერლის მიხედვით, ბრძოლა ბერდუჯ-სავიმიან ქართველთა ჩასვლისთანავე დაწყებულა: „მცის ამხედრდეს და ეწყვეს ურთიერთსო“³.

მტრის მოწინავე ლაშქარს, როგორც არაბი ისტორიკოსი მიუთითებს, დიდი ზარალი უნახავს, მაგრამ არც მათ თავგანწირულ ბრძოლას უნდა ჩაეველო უშედეგოდ.

მეორე ეტაპი ბრძოლის ველზე სუბუდაის რაზმების შემოსვლით დაიწყო. თათართა სარდლობამ ეს გააკეთა არა მამლუქ აკუშის მეწინავეთა მიშველების მიზნით, როგორც ამას იბნ ალ-ასირი ირწმუნება⁴, არამედ იმ გეგმის შესაბამისად, რომელიც ქართველთა ლაშქრის ძირითადი ნაწილის ხუნანის ველზე გატყუებას ითვალისწინებდა. ეს გეგმაც წარმატებით განახორციელა მტერმა. ნიცირეოდენი შეტევის შემდეგ თათრები მოულოდნელად შებრუნდნენ და სხვადასხვა მიმართულებით გაიქცნენ. ეს გეგმაზომიერი მოქმედებ: გარეგნულად დამარცხებული მტრის უწესრიგო გაქცევასა ჰგავდა. ქართველებს სხვადასხვაგვარად არც შეეძლოთ ასეთი მოქმედების

¹ კირაკოსი, გვ. 3; ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 370; ვარდანი, გვ. 2; ქამთალმწერელი, გვ. 165; სებასტაცი, გვ. 23.

² აკანეცი, გვ. 9.

³ ქამთალმწერელი, გვ. 164; იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

⁴ ქამთალმწერელი, გვ. 164.

შეფასება და ისე მოქცეულან, როგორც მტერს ეწაღა. მეფისა და ივანე ათაბაგის ნაწილები ხუნანისაკენ გაქცეულებს დადგენილმა ხოლო მემარჯვენე ფრთა — საგამის ველზე ლტოლვილებს. აქამ უკანასკნელთა მთავარი მიზანი, როგორც ჩანს, ხუნანის მიდამოებიდან (სადაც ბრძოლის ბედი უნდა გადაწყვეტილიყო) ამ ფრთას შორს გატყუება იყო. მართალია, ეს საქმე ძვირად დაუჯდა მტერს, მაგრამ დასახული ამოცანა მაინც წარმატებით შეასრულა და გაგელის მხედრობა ბრძოლის მთავარ ასპარეზს მოხერხებულად ჩამოაცილა.

სომეხი ისტორიკოსები ამას მემარჯვენე ფრთის დიდ წარმატებად მიიჩნევენ და აღფრთოვანებით მოგვითხრობენ ვარამის მამაცობაზე. ვრ. აკანეცი თქმით, გაგელი სარდალი არ მოეშვა გაქცეულ მტერს „სანამ საერთოდ არ აავსო საგამის ველი ამოწყვეტილი თათრებით“¹. ვარამის წარმატებით აღტაცებულია ვარდანიც². მართალია, მემარჯვენე ფრთა ძალდაუზოგავად იბრძოდა, შორსაც განდევნა მტრის ერთი ნაწილი, მაგრამ ეს უფრო თათრებს რგებდა, ვიდრე ქართველებს, რომელთა ძირითადი ძალები სასტიკად დამარცხდნენ ხუნანის ველზე. ვარდანის ცნობით, ვარამ გაგელის მხედრობა გარდმანამდე მიჰყოლია მტერს³. არ არის სწორი აკანეცი, როცა მემარჯვენე ფრთაზე ბრძოლის შეწყვეტას „სამეფო ლაშქრის შემუსკრის“ ცნობის მიღებას უკავშირებს⁴. გარდმანთან ვარამმა, როგორც ვარდანი მიუთითებს, ჯერ კიდევ არ იცოდა ეს ამბავი⁵, მაგრამ მაინც თუ შეწყვიტა მტრის დევნა, ეს იმიტომ, რომ თავისი ქვეყნის საზღვარს მიაღწა.

ხუნანის ველი თათრებმა ქართველთა ნამდვილ სასაკლაოდ აქციეს. გაქცეულებიც შედგნენ და სწრაფად ეკვეთნენ მდევარს და სერს ამოფარებული ჯებ ნოინიც ზურგიდან დაეცა. ყოველი მხრიდან მტრის საშინელმა მოძალებამ არნახულ განსაცდელში ჩააგდო ლაშას მხედრობა, რომელმაც დიდი გაჭირვებით მოახერხა ალყის გარღვევა და გაქცევა.

სომეხი ისტორიკოსების ცნობით, მეფის ლაშქარში შინაურ

1 აკანეცი, გვ. 10.

2 ვარდანი, გვ. 3.

3 იქვე, გვ. 2.

4 აკანეცი, გვ. 10.

5 ვარდანი, გვ. 3.

მტრობაააც უჩენია თავი და პამიდოლა მანასგომელს, როგორც აკანეცი მიუთითებს, ძარღვები გადაუჭრია ივანე ათაბაგის ცხენისათვის¹. ამასვე, ჩამდენის ვინაობის მოუხსენებლად, მიუთითებს ვარდანიც². აკანეცი ამ ფაქტს საგამის ველზე გულისხმობს³. ეს შეხედულება სამეცნიერო ლიტერატურაშიც არის გაზიარებული⁴, თუმცა საგამის წარმატებულ ბრძოლაში საამისო ამინდი არ იდგა. შურისძიებისათვის ხელსაყრელი მომენტი დამარცხებისა და უკან გაქცევის დროს იყო. ამაზე პირდაპირ მიუთითებს ვარდანის⁵, ამ ნიშნით ეს ფაქტი უფრო ხუნანის ველზე ან მის ახლოსვეა საგულეებელი. მანასგომის პატრონმაც მტრის ჯავრის ამოყრა, როგორც ჩანს, იმ დროს სცადა, როცა ლტოლვილთა ბედ-იღბალი ცხენის მუხლზე ეკიდა. მართალია, გამოჩენილი მხედართმთავარი გადაურჩა მძიმე ზვედრს და ამ ეპიზოდმაც რაიმე მნიშვნელოვანი გართულების გარეშე ჩაიარა, მაგრამ მან ერთხელ კიდევ გვიჩვენა ფეოდალური ლაშქრის თავისებურება. თათრები ამ დროს ამისთანა რაიმეს ვერც წარმოიდგენდნენ.

ხუნანის ბრძოლაში ქართველებს დიდი მსხვერპლი უნახავთ. ამას რუსუდან დედოფალი და ივანე ათაბაგი 6 ათასი მხედრით განსაზღვრავენ⁶, იბნ ალ-ასირი აქ 30 ათასს კაცს მიუთითებს⁷.

უმათაღმწერელი ქართველთა დანაკლისის კონკრეტულად დასახელებას ამჯობინებს თქვას: „ურიცხვ სული ქრისტიანე მოკულდა“⁸ და ა. შ. უფრო ჭეშმარიტი თითქოს პირველი უნდა იყოს, ხოლო არაბული და გვიანდელი ქართული წყაროს ცნობა გაზვიადებული ჩანს.

ქართველთა სპასპეტ-სპასალართაგან ბრძოლაში მხოლოდ ყვარყვარე მეჭურჭლეთუხუცესის შვილი, ბეჟა ჯაყელი („ძლიერად ბრძოლილი“ ვაჟკაცი) დაღუპულა⁹.

1 აკანეცი, გვ. 10.

2 ვარდანო, გვ. 2—3.

3 აკანეცი, გვ. 9.

4 გრ. აკანეცი, ნ. შოშიაშვილის შენიშვნები, გვ. 172.

5 ვარდანო, გვ. 2—3.

6 მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფილისი, 1902, გვ. 7, 9.

7 იბნ ალ-ასირი, გვ. 140.

8 უმათაღმწერელი, გვ. 165.

9 იქვე.

თათარ-ქართველთა ამ ბრძოლის თარიღზე წყაროებში განსაკუთრებული ცნობებია: აკანეცი აქ 1214 წელს (სომხ. 663) უჩვენებს¹, კირაკოსი, სებასტაცი და უსახელო სომეხი მწერალი² ვარდანის მიუთითებენ 1220 წელზე (სომხ. 669)³ ვარდანი — 1221 წელს, (სომხ. 670) ასახელებს⁴ და სხვ. უკანასკნელს ეთანხმებიან და თათარ-ქართველთა ბრძოლის ზემო და ქვემო ქრონოლოგიურ საზღვრებს დებენ იბნ ალ-ასირი და ლაშას მემათიანე. პირველი ამ ბრძოლის თარიღად ჰიჯრის წელსათვალაუვის 617 წლის ზუ-ლ-კადს მიუთითებს⁵, ხოლო უკანასკნელის ერთი არაპირდაპირი ცნობით (თათრეა-მა „მეორესა წელიწადსა კულაცა მომართეს“) ეს მოვლენა 1221 წელს იგულისხმება⁶. terminus post quem non აქ 1221 წლის 26 იანვარია, როცა 617 წლის ზუ-ლ-კადი დასრულდა, ხოლო terminus antae q. n. იანვრის დამდეგი.

იბნ ალ-ასირის ცნობით, 617 წელი თათრებს საქართველოში გაუტარებიათ⁷, ხოლო შემდეგ ადარბადაგანის დედაქალაქისაკენ წასულან. თავრიზის მმართველს დიდძალი საჩუქრების გაღებით დაუხსნია ქალაქი მოსალოდნელი განადგურებისაგან⁸. ამის შემდეგ თათრები მარალას დასცემიან (618 წლის საფარში — 1221 წლის მარტი)⁹, ჰამადანს (იმავე წლის რაჯიბში — აგვისტო-სექტემბერი)¹⁰ და ა. შ.

როცა თათრებმა ირანისა და ადარბადაგანის რბევით იჯერეს გული, რანისკენ წამოვიდნენ. 618 წლის რამადანში (ოქტომბერ-ნოემბერი) ბტერი ისევ ბაილაცანს შემოვდგომია¹¹. იბნ ალ-ასირის მიხედვით, თათრები ბაილაცანში სერავზე გამოვლით მოსულან¹²,

1 აკანეცი, გვ. 10.

2 კირაკოსი, გვ. 1; სებასტაცი, გვ. 23; ანონიმი ავტორის მათიანე;

კრებულში: „Армянские источники о монголах“, გვ. 70 (ქვემოთ, ანონიმი ავტორი).

3 ვარდანი, გვ. 2.

4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 138.

5 ლაშა გიორგის დროინდელი მემათიანე, გვ. 370.

6 იბნ ალ-ასირი, გვ. 139.

7 იქვე, გვ. 138; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 227.

8 იბნ ალ-ასირი, გვ. 139.

9 რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 228.

10 იბნ ალ-ასირი, გვ. 140.

11 რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 228.

ზოლო რაშიდ ად-დინით — ნახჭევანის გზით¹. უფრო ~~სწორი~~ პირ-
ველი ჩანს, სერაფ-ადერბილის გზა ამ მხრით უფრო ~~ეკონომიკურ~~
ლიც იყო და კარგადაც იცნობდნენ თათრები. გ. ი. ბ. ი. მ. მ. მ. მ.

იბნ ალ-ასირმა არ იცის, რომ ეს თათართა მეორე ლაშქრობა იყო ბაილაყანზე (ეს არც რაშიდ ად-დინმა იცის), მაგრამ ეს რომ ასე უნდა ყოფილიყო სინამდვილეში, ალ-ჰამავის ცნობის გარდა, ამაზე სათათრო კონტრიბუციისადმი ბაილაყანის მოსახლეობის დამოკიდებულებაც მიგვანიშნებს. ეს ამბავი რამდენადმე ჰამადანის ტრაგედის მიზეზს მოგვაგონებს. ეტყობა, ეს კონტრიბუცია პირველი არ იყო, თორემ ხალხის ძლიერ აღშფოთებას არ გამოიწვევდა. მტრის უტიფრობამ და გაუმაძღრობამ ხალხს, როგორც ჩანს, დაავიწყა განსაცდელი და მათ სიცოცხლეს გამოასალმეს მოძალადეთა მოციქული, რომელიც მოსალაპარაკებლად იყო მოწვეული. ასეთ მოქმედებას თათრები, ცხადია, ბაილაყანელებს არ აპატიებდნენ. ქართველებს აჩქერად ბაილაყანზე მიშველება მიზანშეწონილად ვერ უცვნიათ და საკუთრივ საქართველოს საზღვრებთან შეჩერებულან².

მარტოხელა ბაილაყანს არ ძალუძდა დიდხანს წინ აღდგომოდა მტერს. საშინელი ზოცვა-რბევის შემდეგ ბაილაყანიდან თათრები, როგორც იბნ ალ-ასირი და რაშიდ ად-დინი მიუთითებენ, განძაზე წამოსულან³.

ამ ისტორიკოსებს შორის უთანხმოება მხოლოდ ქალაქისადმი თათართა დამოკიდებულების საკითხშია. უკანასკნელის მიხედვით, მტერს თითქოს განძა აუღია და გაუნადგურებია⁴, ზოლო პირველის ცნობით, რანის დედაქალაქი ამ მძიმე ხვედრს ასცდენია. ამის მიზეზებად ისტორიკოსი ასახელებს: ქალაქის ძლიერ გამაგრებას, განძელთა მეომრულ შემართებას და შემოთავანებული კონტრიბუციის გაღებაზე თანხმობას⁵. ასეთივე ცნობები სხვა წყაროებშიც (მირზონდი და სხვ.) გვხვდება⁶. განძიდან თითქოს მტერი გურჯისტანზე წამოსულა. ამას იბნ ალ-ასირიცა და რაშიდ ად-დინიც თანხმობით აღნიშნავენ. მაგრამ ეს თანხმობა თათარ-ქართველთა ბრძოლის აღწერის

1 იბნ ალ-ასირი, გვ. 140.

2 ი. კ. ვ. ე.

3 ი. კ. ვ. ე.: რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. 11, გვ. 228.

4 რაშიდ ად-დინი, იქვე, გვ. 228.

5 იბნ ალ-ასირი, გვ. 140, კ. დ' ოსონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 334

6 ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.

დასაწყისშივე ირღვევა. რაშიდ ად-დინი აქ იმ ბრძოლას გვთავაზობს, რომელსაც იბნ-ალ-ასირი 617 წლის ზუ-ლ-კადით ათარიღებს, მაშინ, როდესაც ამ დროს უკვე 618 წლის მიწურული იდგა¹. რატომ შეგნება არაბ ისტორიკოსს, მას 617 წლის ზუ-ლ-კადში შემდგარი ბრძოლა შეცდომით ორად გაუყვია და ორ სხვადასხვა შეტაკებად მიუჩნევია. 1221 წლის დამდეგს მომხდარი ბრძოლის აღწერილობაში მას მხოლოდ ამ მოვლენის პირველი ნაწილი შეუტანია, ხოლო მისი ფინალი იმავე წლის მიწურულში გადაუტანია².

ეს გარემოება, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ რაშიდ ად-დინს შეუნიშნავს და წინამორბედი ავტორის ცნობების დაზუსტება უცდია, თუმცა წარმატებასთან ერთად (სხვადასხვა ბრძოლებად მიჩნეული ეპიზოდების გაერთიანება), მარცხიც მოსვლია (დათარიღებაში). მიუხედავად იმ უზუსტობებისა, რომლებიც არაბულსა და სპარსულ წყაროებში გვხვდება, ეს ცნობები მაინც საინტერესოა, რადგან ქართული წყაროების ჩვენებას ეხმაურება და სინამდვილის თავისებური ანარეკლი ჩანს.

არ არის სარწმუნო, რომ განჯიდან ჯებე და სუბუდაი საქართველოზე წამოსულიყვნენ. ამას მოწმობს, როგორც არაბ, ისე ქართველ ისტორიკოსთა და სახელმწიფო მოღვაწეთა ცნობები. იბნ ალ-ასირი ხაზგასმით მიუთითებს, რომ ამ დროს ქართველები დიდი ლაშქრით იდგნენ საზღვარზე³. ამასვე ადასტურებენ რუსუდან დედოფალი და ივანე მხარგრძელი. იმ შეცდომის შემდეგ, რაც ძვირად დაუჯდა „ჩვენს ერსა, — წერდა რუსუდანი რომის პაპს 1223 წელს, — ...შევკრიბეთ ყოველი ჩვენი ძალა და წინ აღვუდგექით“ თათრებსო⁴. მტრისადმი „წინ აღდგომაზეა“ გამახვილებული ყურადღება ათაბაგის წერილშიც⁵. კ. ოდ'ოსონი ამ ცნობებს სანდოდ არ მიიჩნევდა და უპირატესობას იბნ ალ-ასირისა და რაშიდ ად-დინის ჩვენებებს ანიჭებდა, რომლის მიხედვით ვითომც ამ დროსაც თათრებს გაუმარჯვიათ⁶.

დ'ოსონი იმაშიც ცდება, როცა ლაშას ამ დროს გარდაცვლი-

¹ რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წ. II, გვ. 227; იბნ ალ-ასირი, გვ. 138—140.

² იბნ ალ-ასირი, გვ. 140.

³ იქვე.

⁴ მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 7.

⁵ იქვე, გვ. 9.

⁶ კ. დ'ოსონი, ტ. I, გვ. 335—336, იქვე, სქოლიო 1.

ლად მიიჩნევს და ქართველთა ლაშქარს 13 ათასი მეომარით განსაზღვრავს¹.

ამავე ფაქტს მცდარ არაბულ და სპარსულ ცნობებზე დამყარებით აღნიშნავს ა. ალი-ზადეც².

ქართველ მოღვაწეთა ჩვენებებში ზოგი რამ მართლაც გაზვიადებულია, მაგრამ იმ ხასიათის დოკუმენტებში, როგორც ეს წერილებია, ასეთი რამ არც არის გასაკვირი. რაც შეეხება ძირითად ცნობას, მის სისწორეს ლაშას თანამედროვე მემატიანეც ადასტურებს. ეს გარემოება და, აგრეთვე, ისიც რომ ამ წერილებში ქართველთა მარცხიც არ არის გვერდავლილი, ივ. ჯავახიშვილს მართებულად არწმუნებდა რუსუდან დედოფლისა და ივანე ათაბაგის ცნობის ქეშმარიტებაში³.

ისეთ ვითარებაში, როცა „ყოველი ჩვენი ძალა“ საომრად იყო მზად, ძნელი სარწმუნოა, რომ ჯებეს და სუბუდაის „გურჯისტანზე“ ლაშქრობა განეზრახათ. ასე მრავალრიცხოვანი და მაღალი მხედრული შემართების ლაშქართან კი არა, ხალიფა ნასირის, მუზაფარ ად-დინისა და ვერდ ად-დინის ბევრად უფრო მცირე ძალებზე გალაშქრება არ ჩათვალეს მათ მიზანშეწონილად⁴.

ყოველივე ამის გათვალისწინება საფუძველს გვიქმნის ამ დროს უფრო ქართველების აქტივობა ვიგულისხმოთ, ვიდრე მტრისა. იმდროინდელი ქართველი ისტორიკოსის სიტყვით, ქართველებს მალე ამოუყრიათ მტრის ჯავრი, „გააქცივნეს (თათრები—ი. ს.) და ამოსწყვდნეს გაქცეულნი“⁵.

იმ მიზეზებიდან, რითაც წყაროებში ეს წარმატებაა ახსნილი⁶, მთავარი რუსუდანის მინიშნებაა: გავიმარჯვეთ, რადგან: „შევკრიბეთ ყოველი ჩვენი ძალა“ და ისე „წინ აღვუდექით“ მტერს⁷.

ამ ბრძოლის ადგილზე წყაროებს რაიმე პირდაპირი ჩვენება არ შემოუნახავთ. არაპირდაპირ მინიშნებათა მიხედვით კი, ეს ამბავა

1 კ. დ'ოსონი, ტ. 1, გვ. 335.

2 ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 99.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 18—19.

4 კ. დ'ოსონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 320.

5 ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 370.

6 იქვე; მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 9. ლათ. ტექსტი, გვ. 564.

7 მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 7, ლათ. ტექსტი, გვ. 563.

თითქოს რანში უნდა მომხდარიყო. ამას გვაფიქრებინებს 1. საქართველოში შემოსვლა მტერს ამ დროს არ აწყობდა. 2. ქართველები, თათრებთან შებმა ეწადათ.

მოწინააღმდეგის ლაშქარი ქართველებს ყველაზე უფრო მიუახლოვდა განძაში, უკანასკნელნიც თითქოს განძისკენ უნდა წასულიყვნენ. მტრის ნავენები აქ შეიძლება ისე დიდი არ იყო, როგორც რუსუდან დედოფალი და ივანე ათაბაგი აუწყებდნენ რომის პაპს (25 ათასი დავუხოცეთ და „ბევრი დავატყვევეთო“)¹, მაგრამ ერთგვარი წარმატება რომ ჰქონიათ, ლაშასდროინდელი ისტორიკოსიც ადასტურებს². ივ. ჯავახიშვილისა არ იყოს: „თუ მეფე რუსუდანი და ვაზირი... დასავლეთ ევროპის სულიერი მამისა და წინამძღოლის წინაშე... სიმართლეს მალავდნენ, ლაშა გიორგისდროინდელი მემპტიანე ხომ... ვერავის მოატყუებდა. ამასთანავე, თუკი რუსუდანი საქართველოს პირველ მარცხს არ უმალავდა რომის პაპს... ეტყობა, რუსუდანსაც სიმართლის დამალვა საჭიროდ არ მიაჩნდა“³.

შესაძლოა, ამავე დროს დაეტყვევებიათ ის თათარიც, რომლის საარაყო თავგადასავალსაც (ქართველი დესპანის ნაამბობით) გვამცნობს იბნ ალ-ასირი⁴. აქედანვე ჩანს, რომ თათართა რიცხვი ტყვეებში ძალიან მცირე ყოფილა. ეს შეიძლება იმითაც აიხსნას, რომ მტერს განძასთან, ისე როგორც სხვაგანაც, დიდი რაოდენობით ჰყავდა ჰაშარი.

საქართველოს სამეფო კარს მტრის მოსალოდნელი შემოსევისადმი ყურადღება არც ამის შემდეგ შეუწინებია. მეორე წელს, როცა თათრები კვლავ გამოჩენილან რანში და „ბარდავის ჭალას“ დამდგარან, ლაშა დიდძალი ლაშქრით, „ლომთა გორასა და აგართა შუა“ (მარნეულისა და კოჯორს შორის) დაბანაკებულა⁵. ამის გამო მტერს საქართველოზე ლაშქრობა ვეღარ გაუბედავს და ქართველთა „ვიდრე ზედამისლვადმდე“⁶ გაცლია რანს და დარუბანდისკენ წასულა. გზაზე თათრებმა აიღეს და სასტიკად დაარბიეს შამახია. ნომადთა დაჟინე-

1 მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 7, ლათ. ტექსტი, გვ. 563.

2 ლაშა გიორგისდროინდელი მემპტიანე, გვ. 370.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, გვ. 19.

4 იბნ ალ-ასირი, გვ. 141.

5 ლაშა გიორგისდროინდელი მემპტიანე, გვ. 370. 6. ბერძენიშვილი, აგარანი, წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1964, გვ. 316, შენიშვნა 2.

6 ლაშა გიორგისდროინდელი მემპტიანე, გვ. 370.

ბული შეტევა ამ ქალაქზე იმას მოწმობს, რომ ისინი სანოვაგესთან ერთად ჰაშარის რიგების შევსებასაც და აისრულეს კიდევ წადილი.

შამახიდან თათრები დარუბანდს მიაღწენენ, მაგრამ მკვიდრთა წინააღმდეგობა ვერ დაძლიეს და იძულებული გახდნენ შემოსავლელ გზას დადგომოდნენ¹.

თ ა ვ ი V

ბრძოლა

ხვარაზმელთა წინააღმდეგ

ხვარაზმელები საქართველოში წინა აზია-ამიერკავკასიაში ძლიერი ანტიმონღოლური ფრონტის შექმნის ცდამ მოიყვანა. ჯალალ ად-დინმა, რომლის გულადობას ჩინგიზ ყაენიც კი შენატროდა², რამდენიმე მწარე მარცხი აგემა მოწინააღმდეგეს³, მაგრამ შემდეგ ლაშქრის მნიშვნელოვანი ნაწილი წაუვიდა და ველარ დაუდგა მტერს. მიუხედავად დიდი სიმამაცისა, რომელიც მან ჰინდის ნაპირას გამოიჩინა და თავდაპირველად თათართა მბრძანებელიც აიძულა გაქცეულიყო, ბრძოლის ფინალში მაინც დამარცხდა და მხოლოდ შვიდასიოდე მოლაშქრით გაასწრო მტერს მდინარის გაღმა. ეს იყო 1221 წლის 24 ნოემბერს. ინდოეთს ლტოლვილი ჯალალ ად-დინი ირანში მხოლოდ ჩინგიზ ყაენის მონღოლეთში გამგზავრების შემდეგ დაბრუნდა (1224 წ.) და იწყო გამაგრება. დასავლეთ ირანის შემომტკიცების შემდეგ სულტანი ადარბადაგანზე წამოვიდა.

სპარსი ისტორიკოსი ჯუვეინი ხვარაზმშაჰის საქართველოზე ლაშქრობას ქართველების გამოწვევას მიაწერს. მათ თავრიზის დაჭერა

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 142; კირაკოსი, გვ. 3; რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წიგნი II, გვ. 229.

² რაშიდ ად-დინი, ტ. I, წიგნი II, გვ. 224.

³ В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, гв. 509.

და ხვარაზმელთა განდევნა ეწადათო; მეტიც 30-ათასიანი მხედრობით ბაღდადზე გალაშქრებასაც და იქ ქრისტიანული მღვდელმთავრის დასმასაც კი ფიქრობდნენო¹.

გიორგი მთაწმიდა

ადარბადაგანზე ლაშქრობას რომ ითვალისწინებდნენ ქართველები, ეს სხვა წყაროებითაც დასტურდება, რაც შეეხება ორ უკანასკნელს, აშკარად ხვარაზმელთა დარბეული ხმებია. ამით ჯალალ ად-დინი წინა აზიის მუსლიმანური სამყაროს საქართველოს წინააღმდეგ ამხედრებას ესწრაფვოდა და ნაწილობრივ მიაღწია კიდევ მიზანს. სადაც ამ ხერხმა არ გაქრა, იქ ხმაღს მიმართა და სწრაფი დარტყმით ჩაშალა მოწინააღმდეგეთა გაერთიანების ყოველი ცდა². ადარბადაგანის დამორჩილების შემდეგ ხვარაზმელები რან-შარვანზე წავიდნენ. ეს ფაქტი ამ ქვეყნების პატრონთან ომის გამოცხადებას ნიშნავდა.

ჯალალ ად-დინი კარგად ითვალისწინებდა, რომ საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში წარმატების მთავარი საწინდარი სწრაფი მოქმედება იყო და კარგადაც განახორციელა იგი. ამანვე განსაზღვრა ძირითადად ქართველთა დამარცხება გარნისთან (1225 წლის შემოდგომაზე). ხვარაზმელთა უეცარი მოძალების გამო ქართველებმა სრული ლაშქრის შეყრა ვერ მოასწრეს. ამიტომ მტერმა რიცხოვრებით უპირატესობა მიიღო.

სიმცირის კომპენსაცია ქართველებს მამაცობის მეოხებით შეეძლოთ მოეხდინათ, მაგრამ ეს ვეღარ მოხერხდა, რადგან საამისოდ აუცილებელი ფსიქოლოგიური უპირატესობაც მოწინააღმდეგის მხარეზე იყო. გამარჯვებისათვის ეგზომ ძვირფასი ძალა ხვარაზმელებმა მაშინ მოიპოვეს, როცა ქართველთა დაყოვნების მიზეზი შეიქცნეს. ასეთ ვითარებაში მტრის შემოტევას, უდავოა, ქართველთა სულიერ განწყობილებაზე უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხდინა.

ამავე ფსიქოლოგიურ ფაქტორშია საძიებელი ქართველთა მთავარსარდლისა და მისი ბანაკის უნიათო მოქმედების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზიც.

¹ The History of the World-Conquerer by, Ala-ad-din 'Ata-Malik Iuvaini, translated from the text of Mirza Muhammad Qazvini, by John Andrew Royle Ph. D., Manchester University Press, 1928, vol II, გვ. 426 (ქვემოთ — ჯუვეინი, II).

² ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 105.

ივანე ათაბაგი თამარის დროის დიდი სამხედრო მოღვაწე იყო მაგრამ ჯალალ ად-დინთან ღირსეული პაექრობა ველატზე დადგინდა. გარნისთან გამარჯვებით გალაღებული სულტანი დედაქალაქს დაიძრა. იქიდან თბილისზე წამოსვლას აპირებდა, მაგრამ ადარბაღანის საქმეებმა საქართველოს დედაქალაქზე ლაშქრობა დროებით გადაადებინა.

ქართველებმა ვერც თბილისში იმარჯვეს და საბედისწერო შეცდომა დაუშვეს, როცა უცხოელები დედაქალაქის დაცვაში ჩარიეს. მათი გამცემლობა დიდად დაეხმარა ხვარაზმელ მოძალადეებს მიზნის განხორციელებაში.

ჯალალ ად-დინი საქართველოს მხოლოდ დასაპყრობად და დასახარკავად კი არ მოსდგომია, არამედ „ქართველობის“ მოთხრას ისახავდა მიზნად. ამას ნათლად მოწმობს ქართველთა ფიზიკური განადგურების სულტნიეული მეთოდები და დაჟინება. ხვარაზმელი მოძალადე არავის ინდობდა: „ესეოდენ მძვნეარედ იწყეს მოსრვად, — წერს ქამთალმწერელი, — ვითარ ჩჩვლნიცა ძუძუთაგან დედათა აღიტაციან და წინაშე დედისა ქვაზედა დაანარცხიან, და რომელსამე თუალნი წარსცვდნიან და რომელსამე ტვინი დაეთხიის და უკანის დედანი მოიკვლოდიან; ბერნი უწყალოდ ფოლოცთა შინა ცხენთა მიერ დაითრგუნვოდეს, ჭაბუკნი დაეკუთებოდეს, სისხლისა მდინარენი დიოდეს“².

ამის გამო იყო, რომ თანამედროვე ქართველი მწერალი ტბელ აბუსერისძე ხვარაზმელ მკვლელებს „კაცის მჭამელთა მგელთას“ ეპითეტით იხსენიებდა³.

ამავე გეგმის განხორციელების მეორე საშუალებად ჯალალ ად-დინს გადარჩენილ ქართველთა მაკმადიანობაზე მოქცევა მიიჩნდა. ასე მიაღვა მტერი მოსაშლელად „ქართველობის“ იდეური სფეროს ერთ-ერთ მთავარ ბურჯს (ქრისტიანობას). ამიტომ იყო, რომ მან საქართველოში ასე დიდი გულმოდგინებით „იწყო რღუევად ეკლესიათა“⁴ და „ვიდრე საფუძვლადმდე აღ-

1 ქამთალმწერელი, გვ. 174.

2 იქვე, გვ. 175—176.

3 ი. სიხარულიძე, ტბელ აბუსერისძე XIII საუკუნის ქართველი მწერალი, თბ., 1963, გვ. 62.

4 ქამთალმწერელი, გვ. 177.

მ ო ფ ხ უ რ ა¹. რაც შეეხება ღვთისმსახურებს, ისინი სიათა შინა, თვთ ხატთა და ჯუართა თან მუსვროდეს².

ყველა ქრისტიანისაგან ხვარაზმელები მტკიცედ მოითხოვდნენ: „დათრგუნვად პატიოსანთა ხატთა და დატევებად სჯულისა“³. ამისათვის კი ყოველგვარ საშუალებას იყენებდნენ (სიკვდილის მუქარა, ფიზიკური ძალადობა...).

ეს.სამკედრო-სასიცოცხლო ბრძოლა დასაწყისში ძალზე მძიმე და უთანასწორო იყო, რადგან მტერმა საქართველოზე ლაშქრობის დროს ბევრი მოკავშირე შეიძინა მეზობელი მაჰმადიანური ქვეყნებიდან. შურისძიების გრძნობასთან ერთად ხვარაზმელთა წინააზიელ მოკავშირეებს საქართველოსაკენ გამდიდრების დიდი სურვილიც მოაქანებდათ. პირველ ხანებში მათ ერთიც აისრულეს და მეორეც. მაგრამ შემდეგ ხვარაზმელთა ბატონობამ და ბოლომოუღებელმა ომებმა ისინიც დიდად შეაჭირვა. მალე ჯალალ ად-დინი ერთმორწმუნეებსაც დაერია და ნაცვლად ანტიმონღოლური კოალიციის შექმნისა, მუსრი გაავლო მაჰმადიანთა მთავარ ძალებს წინა აზიაში, რითაც ფრიად გაუადვილა საქმე თათრებს⁴.

ხვარაზმელებთან ბრძოლაში საქართველო ეკონომიურადაც დიდად დაზიანდა, პოლიტიკურად და ფსიქოლოგიურადაც. ამ დროს ჩამოცილდა ქვეყანას ყმადნაფიცთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, აოხრდა მისი ქალაქები, სოფლები და სხვ.

ქვეყნის ეკონომიურ ცხოვრებაზე და თავდაცვის უნარიანობაზე უარყოფითი გავლენა მოახდინა მოსახლეობის მკვეთრმა შემცირებამ, რაც ერთი მხრით, ხალხის დაღუპვით იყო გამოწვეული, მეორე მხრით — ტყვედ წასხმით, ხოლო მესამე მხრით—აყრა-გაქცევით.

ეკონომიური სივიწროვისა და მეფის ხელისუფლების კონტროლის შესუსტების ეამს ქვეყანაში ფართოდ მოიკიდა ფეხი მძლავრობა-უსამართლობამ.

ეამთაღმწერლის მოწმობით: „...დაუტევეს მეფეთა და მთავართა სამართალი, მოწყალეობა, სიყვარული, სიწრფოება, სიმშვდე, სიმართ-

¹ ეამთაღმწერელი, გვ. 177

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 178.

⁴ Архив Маркса «Энгельса», т. V, 1938, გვ. 222.

ლე და ამის წილ მოიპოვეს ამპარტავანება, ზაკუა, შური, ქლომა, სი-
ძულვილი, ანგარება, მიმძლავრება, კლვანი, პარვანი, სიძვანი, უწე-
სოებანი¹.

გარეშე
სიძვანი
სიძვანი

მეფის ხელისუფლებას ისე უყურადღებოდ არ მიუტოვებია
საპართალი, როგორც ამას XIV საუკუნის ისტორიკოსი ირწმუნება,
მაგრამ საქმე ის იყო, რომ იგი ქუთაისიდან ამერეთზე ჯეროვან
კონტროლს ვეღარ ახორციელებდა. ამით სარგებლობდა ყველა, ვა-
საც კი სხვისი მიმძლავრების ძალა შესწევდა და ისე იქცეოდა, რო-
გორც ეწადა და შეეძლო.

ერთი სიტყვით, ხვარაზმული სჭირდა არა მარტო გარეშე
მტერს, არამედ შინაურ მეზატონესაც. ცხადია, გაუკითხაობის მთელი
სიმძიმე ყველაზე უფრო უშუალო მწარმოებელს დააწევებოდა.

დიდად დაზარალდა საქართველოს სამხედრო ძალა. ქართველ
მოლაშქრეთა ერთი ნაწილი ომებში დაიღუპა, ნაწილიც მძიმედ დაი-
ჭრა და გაზეიბრებული მწყობრიდან გამოვიდა, ხოლო ნაწილი
ტყვედ ჩავარდა.

ათასობით ქართველი ემსხვერპლა გარნისის უსახელო ბრძო-
ლას². ასევე ითქმის თბილისის მისადგომებთან და თვით ქალაქში
გამართულ ბრძოლებზეც. დიდად დაზიანებულა ქართველთა ლაშქა-
რი ბოლნისის ახლოს ბრძოლაშიც³. გარდა ბრძოლებისა, სჯულზე
მტკიცედ დგომასაც ბევრი ქართველი შეეწირა. ეპითალმწერლის
ცნობით, წამებულთა რიცხვს მარტო თბილისში 100 ათასამდე
("ათი ბევრი") მიუღწევია⁴. რაოდენ გაზვიადებულადაც არ უნდა
მივიჩნიოთ ეს მონაცემი, იგი მაინც დიდ მსხვერპლს მოწმობს.

ქართველ მოლაშქრეებს ცოტა არც ტყვეობის გზით უნდა გა-
მოკლებოდათ.

ამავე ბრძოლებში მნიშვნელოვანი დანაკლისი განიცადა ქართ-
ველთა სარდლობამაც. ორი ბრწყინვალე სარდალი ქართველები
გარნისის ბრძოლაში გამოაყლდა: შალვა ახალციხელი ტყვედ ჩა-
ვარდა, ხოლო მისი ძმა ივანე, კლდიდან მოგლეჯილმა ქვამ იმ-

1 ეპითალმწერელი, გვ. 178.

2 იბნ ალ-ასირით—20 ათასი, მოკამედ ან-ნესავეით—4 ათასი;

(ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 111, გვ. 48).

3 ეპითალმწერელი, გვ. 183.

4 იქვე, გვ. 178.

სხვერპლა¹. თბილისში მუსლიმანთა ლალატის შედეგად დაიღუპა მემნა ბოცოსძე².

ამ დიდ მატერიალურ და ფსიქოლოგიურ ჭრილობათა მოშუშება XIII საუკუნის 30-იანი წლების ნახევარში შეუძლებელი აღმოჩნდა. ასეთ მდგომარეობაში დახვდა საქართველო თათარ დამპყრობლებს.

თ ა ვ ი V

**საქართველოს დაპყრობა
თათართა მიერ**

1229 წელს ყურულტაიმ წინა აზიისაკენ ლაშქრობის გეგმა მოიწონა და ეს საქმე ჩორმაღან ნოინს მიაწავდა. სებასტაკის ცნობით, თათრები იმავე წელს (სომხ. 678) გამოსულან³. იბნ ალ-ასირის მიხედვით, ეს 628 წელს (1230 წ.) მომხდარა. მისივე ცნობით, თათრები შავერანნაპრიდან მოვიდნენ⁴.

ხვარაზმის სულტანი თათართა ახალ მოძალებას ყოველმხრივ დაძაბუნებული შეხვდა. მას ჯერ კიდევ ბასი-ხიმარიდან (ერზიჯანში) ლაჩრული ლტოლვის ოფლი ვერ შეეშრო, როცა თათრები გამოჩნდნენ. ყოველმხრივ მტრით გარშემორტყმული სულტნის სულიერ მდგომარეობას კარგად გვიხასიათებს საყვარელი ევნუქის გლოვი-სადმი დამოკიდებულება: მისი ცხედარი მეფურად შეასვენეს თაჯ-რიზში, მაგრამ მიწას მაინც არ მიაბარა. მის სიკვდილზე ხმის ამომღები სიცოცხლეს ესალმებოდა. ცხედართან ულუფა მიჰქონდათ და მხოლოდ მაშინ მშვიდდებოდა, როცა მის უკეთ ყოფნას მოახსენებდნენ.

¹ ქ ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 170.

² ი ქ ვ ე, გვ. 175.

³ ს ე ბ ა ს ტ ა ც ი, გვ. 24; ა. გალსტიანი მართებულად არ მიიჩნევს ამ თარიღს. მისი თქმით, ჩორმაღანი „სომხეთში შეიჭრა არა 1229 წელს, როგორც ამას სებასტაკი თვლის, არამედ 1236 წ. (Армянские источники о монголах, შენიშენ 20, გვ. 108). სებასტაკს აქ უფრო თათართა ხელახლა გამოჩენა უნდა ჰქონდეს აღნიშნული და არა მათი სომხეთში ლაშქრობა. უკანასკნელს ის არც ახსენებს, ქვემოთ მხოლოდ განძაკის დარბევაზე მიუთითებს. ეს ქალაქი კი ამ დროს რანს ეკუთვნოდა.

⁴ ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, გვ. 171.

ნებდნენ და სხვ.¹ ეს ეპიზოდი ჯალალ ად-დინის ფსიქოლოგიის
აშკარა მოწმობაა.

იბნ ალ-ასირის ცნობით, ჯალალ ად-დინის წინააღმდეგ თათრები
თითქოს ისმაილიტებს აუჩქარებიათ². ისმაილიტებს მართლაც სძაგ-
დათ ხვარაზმელები და მათ განადგურებას ესწრაფვოდნენ, მაგრამ
ჩორმალანი ისე არ აჩქარდებოდა, ეს დიდი ოპერაცია რომ კარგად
არ ჰქონოდა მომზადებული. ამისთვის იგი ირანში შემოსვლის დღი-
დანვე იღვწოდა ენერგიულად. დიდი დაზვერვითი მუშაობა, ირანში
გასამტკიცებლად თუ ჯალალ ად-დინის გასამარტოვებლად გატარე-
ბული ღონისძიებები, საშუალებას აძლევდა მას წარმატების რწმე-
ნით შეეტია მოწინააღმდეგისათვის.

ადარბადაგანზე შეტევა თათართა მთავარ ძალებს რეიდან დაუ-
წყიათ. ამას იბნ ალ-ასირთან დაცული რეიელი ვაჟის თავგადასავა-
ლიც მოწმობს. ის რეიში დახვედრია თათრებს და თავრიზამდე მიჰ-
ყოლია³. შეუტყვია თუ არა ჯალალ ად-დინს თათართა ზენჯანზე
მოახლოვება, მოჰამედ ან-ნესაეის ცნობით, დაუტოვებია თავრიზი
და მულანისაკენ გამგზავრებულა⁴. ზენჯანიდან ჩორმალანის არმია
სოქმანაბადში მისულა (1230 წლის ნოემბრის ახლოს)⁵, ხოლო შემ-
დეგ — თავრიზში⁶. ქამთალმწერლის ცნობით, თათრებს ამ დროს „წი-
ნა მიეგებნეს ყოველნი ადარბადაგანელნი ძღუნითა ურიცხვთა“⁷.

თავრიზელთა უბრძოლველად დამორჩილება მტრისადმი, ხვა-
რაზმელთა სიძულვილის მოწმობაც არის. იგივე უნდა ყოფილიყო
ამ ფაქტის ადერბილში განმეორების ერთ-ერთი მიზეზიც⁸.

ადერბილის შემდეგ, ქამთალმწერლის ცნობით, თათრებმა
„გავლეს რაქსი და მივიდნენ განძად“⁹. მისივე მტკიცებით, თათ-

1 იბნ ალ-ასირი, გვ. 172.

2 იქვე.

3 იქვე, გვ. 177.

4 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 71.

5 იქვე.

6 ქამთალმწერელი, გვ. 184.

7 ადარბადაგანელებში აქ თავრიზელები იგულისხმება, რადგან ქართველი
ისტორიკოსის სიტყვით, თათრები „მოვიდნენ ადარბადაგანს, რომელ არს თავრე-
ჟი“ (იქვე).

8 „იგინიკა (ადერბილელები — ი. ს.) მოეგებნესო“ — წერს ქამთალმწერელი
(გვ. 184).

9 იქვე.

რები თითქოს ამ დროს შემოდგომიან რანის დედაქალაქს და სხვი
დღის შემდეგ აუღიათ კიდეც¹. ასეთივე ცნობა გვხვდება ერთ უსახე-
ლო სომხურ „მატიანეშიც“, სადაც ამ ფაქტის თარიღად მოცემული
680 (1231) არის მითითებული².

შეიტყო თუ არა სულტანმა განძის დაცემა „მსწრაფლ აიყარა
დედაწულითა და ივლტოდა საბერძნეთად“ — დასძენს ქამთალმწე-
რელი³. უკანასკნელს ჯალალ ად-დინი ამ დროს სადღაც რანის დასავ-
ლეთით ეგულვება. ეს რომ ასე ყოფილიყო სინამდვილეში, მაშინ
თათრები, რომლებიც მუღანიდან მოსდევდნენ სულტანს, იქით უნ-
და წასულიყვნენ და არა განძისკენ. განძაზე ლაშქრობა ისე, თუ მას
ხვარაზმის სულტანი არ უკავშირდებოდა, ამჯერად სრულიად გაუ-
მართლებელი იქნებოდა. ქართველი ქამთალმწერელისა და უსახელო
სომეხი ავტორის თანხმობრივი ცნობა იმ სინამდვილის ანარეკლი
უნდა იყოს, რომელსაც სტეფანოს ეპისკოპოსი გვამცნობს: „680
(1231) წელს თათრებმა დაამარცხეს ხვარაზმელები განძაკის აბ-
ლოს“⁴. თათრებს არც სულტანის დამარცხების შემდეგ ჰქონდათ
ძნელად ასაღებ განძაზე ლაშქრობის დრო. საშური საქმე ამ დროს
ლტოლვილი ჯალალ ად-დინისა და მისი ლაშქრის საბოლოო გა-
ნადგურება იყო და თათრებიც კვალში ჩაუდგნენ გაქცეულ მტერს.

ქამთალმწერლის ცნობით, ხვარაზმელებს თათრები „მიეწივნეს
ბასიანს“⁵, იბნ ალ-ასირის მიხედვით კი — ამიდში⁶. უფრო ზუსტად
უკანასკნელი უნდა იყოს. მისივე ცნობით, თათრები იქიდან კი არ
წასულან ამიდზე, რომლებზეც სულტანს დარაჯები ეყენა, არამედ
სხვა გზით, და ღამით დაცემიან მოწინააღმდეგეს⁷. ხვარაზმელთა
ლაშქარი ვერ დაუდგა თათართა შემოტევას და უწესრიგოდ გაი-
ფანტა სხვადასხვა მხარეს. ჯალალ ად-დინი კვლავ გაუსხლტა მტერს,
მაგრამ მალე მთლად განმარტოებული აღმოჩნდა. სულტანის ასავალ-
დასავალის მამიებელი ლაშქარი ჯერ დიარბექირში შევიდა. ხოლო

1 ქამთალმწერელი, გვ. 184—5.

2 ანონიმი ავტორი, გვ. 70.

3 ქამთალმწერელი, გვ. 185.

4 სტეფანოს ეპისკოპოსის „მატიანედან“, კრებულში Армянские источники

о Монголах., გვ. 34 (ქვემოთ — სტეფანოს ეპისკოპოსი).

5 ქამთალმწერელი, გვ. 185.

6 იბნ ალ-ასირი, გვ. 173.

7 იქვე.

შემდეგ ალჯახირი, ხლათი და სხვა მეზობელი ქვეყნები დაიპყრონ¹. 1231 წლის სექტემბერში (629 წლის ზუ-ლ-ხიჯე) თათრებმა ალჯახირში იყვნენ². ამ დროს ჯალალ ად-დინი უკვე ცოცხალი აღარ იყო. მოჰამედ ან-ნესავის ცნობით, იგი ქურთისტანში დაიღუპა ვინმე ქურთის ხელით 1231 წლის 17 აგვისტოს³. თუმცა ეს ამბავი, როგორც იბნ ალ-ასირი ირწმუნება, იმავე წლის დეკემბრამდე (629 წ. საფარი) არ გახმაურებულა⁴. ჩანს, თათრებიც ამის შემდეგ დამშვიდდნენ და აღმოსავლეთ წინა აზიაში დაბრუნდნენ.

ჯალალ ად-დინის განადგურების შემდეგ თათართა მთავარ მოწინააღმდეგეებად საქართველო და რუმი რჩებოდნენ. ამ უკანასკნელს თათრები ჯერ კიდევ ზვარაზმელთა დევნის ქამს მიუახლოვდნენ, მაგრამ, რუმზე ლაშქრობამდე ბრძოლის დიდი გზა უნდა გაეკლო მტერს. უპირველს ყოვლისა, თათრებს ირანსა და აღარბადაგანში უნდა მოეკიდათ მტკიცედ ფეხი, შემდეგ კი შარვანის, რანის და საქართველოს პრობლემები გადაეწყვიტათ. ყველაზე ძნელ ამოცანად უკანასკნელი მიაჩნდათ და ასეც იყო. მიუხედავად ფეოდალური რეაქციის ხელშეწყობისა, საქართველოს საბოლოო დამორჩილებას თათრებმა ექვეი წელი მოანდომეს, ხოლო დასავლეთ საქართველოში ფეხიც ვერ შედგეს.

საქართველოს დასაპყრობად თათრები გულმოდგინედ მოემზადნენ. მზადება მტერს ქართველთა ბრძოლისუნარიანობის გამორკვევით დაუწყია. ეჭვი არ არის, ეს იყო უმთავრესი მიზანი 1233 წელს გაგის სანაპიროში თათართა შემოჭრისა. სადამდე შემოაღწია მტრის მზვერავმა ლაშქარმა ამ დროს ქვეყანაში, ზუსტი განსაზღვრა არ ხერხდება. ერთი სომხური სახარების მინაწერიდან მხოლოდ ის ირკვევა, რომ თათრებს 1233 წელს ტაუში დაურბევიათ და ეს სახარებაც მაშინ გაუტაცნიათ⁵. ტაუში გაგის სანაპიროს შუა გულში იყო. ტაუშიდან წაღებული სახარება, როგორც იმავე მინაწერიდან

¹ იბნ ალ-ასირი, გვ. 174—175.

² იქვე, გვ. 175.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 72, ზოგიერთი ისტორიკოსი სულტნის მკვლელობის მიზეზად ანგარებას ასახელებს (ქამთაღმწერელი, გვ. 185), ზოგიც — შურისძიებას (კირაკოსი, გვ. 11) და ა. შ.

⁴ იბნ ალ-ასირი, გვ. 177.

⁵ Автограф Оганеса Ванакана Таушеци, კრებულში Армянские источники о монголах, გვ. 43 (ქვემოთ, ოვანეს ვანაკან ტაუშეცი).

ვტყობილობთ, თათრებს მულანში მიუტანიათ¹. მულანში მათეართა მთავარი სადგური იყო. იქიდან ახორციელებდნენ რანსა და საქართველოზე ლაშქრობას ჯებე და სუბუდაი და ამ ტრადიციისათვის არც მათ მემკვიდრეებს უღალატნიათ².

ამავე დროიდან და ამავე მხრიდან გულისხმობს თათართა თარეშების დაწყებას ჩვენში ქამთალმწერელიც. ხლათიდან ადარბადაგანს მოსულმა თათრებმა „აღიღეს თავრეუი და მიმდგომი მისი ქუეყანა. და მეორესა წელს წარვიდეს ბარდავს, განძას და მულანს, და მიერ იწყეს რბევად და ოქრებად საქართველოსა“³. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ 1231 წლის სექტემბერში თათრები ჯერ კიდევ არქვეშში იყვნენ, თავრიზი მათ რამდენადმე გვიან, იმავე წლის ბოლოს უნდა აეღოთ. თათართა საქართველოში შემოჭრის ქამთალმწერლისეული ქრონოლოგიური მინიშნება (თავრიზის აღების „მეორესა წელსა“) უახლოვდება სომხური წყაროს ცნობას (1233 წ.).

ადარბადაგანიდან თათრები შარვანსა და რანს შემოდგომიან. „იწყეს (ლაშქრობა) დარუბანდით აღმომართ, ქუეყანასა შარვაშისასა და კაბალას“⁴. რანის დაპყრობა თათრებმა განძის განადგურებით დაასრულეს 1235 წ. ქალაქის სიმაგრესა და ენთუზიაზმზე მინდობილი განძელები რამდენიმე დღეს მაინც მამაცურად უმკლავდებოდნენ მტერს. განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ ბევრი მაშინაც არ ნებდებოდა მოძალადეს, როცა ქალაქი უკვე აღებული იყო. ერთნი რომ მტრის ხელში ჩავარდნას სიკვდილს ამჯობინებდნენ და ცეცხლში ცვივოდნენ, მეორენი ცეცხლს აძლევდნენ თავიანთ სახლ-კარს, ქონებას და სხვ. ყოველივე ეს ძვირად დაუჯდა განძას. ასეთი წინააღმდეგობით აღშფოთებულმა მტერმა ქალაქის სრული მოთხრა გადაწყვიტა და, ისე, როგორც, მოგვიანებით რიაზანში, აქაც «ТОКМО ДЫМ, ЗЕМЛЯ И ПЕПЕЛЬ» დატოვა⁵.

კირაკოსის რწმენით, ასეთი უბედურება განძას მუსლიმან მოქალაქეთა მძლავრობის გამო მოსვლია, ისინი ძალიან ავიწროებდნენ განძელ ქრისტიანებს⁶. ქართველი ისტორიკოსი განძისა და მისა

¹ ოვანეს ვანაკან ტაუშეცი, გვ. 43.
² კირაკოსი, გვ. 21.
³ ქამთალმწერელი, გვ. 186.
⁴ იქვე.
⁵ Летопись по Ипатскому списку, 1871, გვ. 523.
⁶ კირაკოსი, გვ. 16—17.

მცხოვრებლებისადმი თათართა ასეთ უღმობელ დამოკიდებულებას.
 „მოჰმედის მიერ ქადაგებული“ სჯულის სიძულვილის¹ შესახებ
 შეხედულებაც ისეთივე წარმოშობის ილუზიის ნაყოფია, რამაც ჯებე
 და სუბუდაის თათრები იმდროინდელ ქართველებს ქრისტიანებათ
 მოაჩვენა. თათრები იმ დროს სარწმუნოების მიხედვით არც არავის
 სპობდნენ და არც არავის ინდობდნენ. და შემდეგ: განდა იმ დროს
 მხოლოდ მაჰმადიანებით არ ყოფილა დასახლებული. იქ ქრისტიან-
 ნებიც, კერძოდ სომხებიც ესახლნენ. თათრებს ისინი არ განუსხვა-
 ვებიათ და, როგორც ერთ სომხურ მატრიანეშია აღნიშნული, ქრისტიან-
 ნებიც ბევრი დახოცეს და ტყვედ წაასხეს და მუსლიმანებიც (სპარს-
 სელები)².

თათრები განძიდან პირდაპირ კი არ წამოსულან საქართველოზე,
 არამედ მულანში დაბრუნებულან³ და მეორე წელს შედგომიან ჩვენი
 ქვეყნის დაპყრობას. საქართველოს წინააღმდეგ მოქმედება თათრებს
 ერთი ასეულით დაუწყიათ შამქორში. თათართა რაზმი საქართვე-
 ლოს ამ განაპირა ქალაქს პირდაპირ ბრძოლით კი არ შემოადგა, არა-
 მედ კარებთან დადგნენ და მოძრაობას აფერხებდნენ⁴. მტერი ამისა
 საქართველოს პოზიციის გამორკვევას ესწრაფვოდა და შეიცნო
 კიდეც.

შამქორელებმა ეს ამბავი უმაღვე შეატყობინეს მენაპირე სარ-
 დალს, რომელიც ამ დროს გარდმანის ციხეში ყოფილა⁵ და მოშვე-
 ლება სთხოვეს. მაგრამ ვარამ გაგელი, რომელმაც თხუთმეტობდე
 წლის წინათ ასე ისახელა თავი თათრებთან ბრძოლაში, ახლა სულ
 სხვაგვარად მოიქცა: კირაკოსის ცნობით, იგი არც თვითონ წავიდა
 შამქორში, არც შვილი (აღბულა) გაუშვა და არც შამქორის მოქალა-
 ქეებს უბრძანა ბრძოლა⁶. მაგრამ ეს შამქორელთა მოსალოდნელი
 ბედისადმი სარდლის გულგრილობას კი არ მოწმობდა, არამედ იმ
 სამხედრო გეგმის შესაბამისი მოქმედება იყო, რომელიც დასაწყისში
 მტერთან იმგვარივე ბრძოლის გამართვას ითვალისწინებდა, რომლი-
 თაც დაუხვდნენ მტერს ხვარაზმეთი და სხვა ქვეყნებიც. ეს გადა-

1 ქამთაღმწერელი, გვ. 185.

2 ანონიმი ავტორი, გვ. 70.

3 კირაკოსი, გვ. 21.

4 იქვე.

5 იქვე, გვ. 22.

6 იქვე, გვ. 21.

წყვეტილება, როგორც ჩანს, არც ვარამის ძემ იცოდა და არც შაქ-
ქორელთა მოციქულმა, რომელიც ყოველი ღონით ცდილობდა სა-
ღლის დაყოლიებას. ის საყვედური, რომელიც კირაკოსის მონათ-
რობში გამოსჭვივის საქართველოს სამეფო კარის პოლიტიკაში მის
გაურკვევლობას ადასტურებს¹.

ბრძოლის ასეთი მეთოდისაგან ქართველები მტრის მოქანცვას-
თან ერთად, მნიშვნელოვან ფიზიკურ შემცირებასაც მოელოდნენ.

ასეთი გადაწყვეტილებით უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი შაქ-
ქორზე მიუშველებლობაც და ყოველი ციხის, ქალაქისა თუ დაბის
საკუთარ ძალებზე დაყრდნობილი ბრძოლის პრაქტიკა. სხვაგვარად
შეუძლებელია აიხსნას ავგ ამირსპასალარის კენის ციხეში შესე-
ლა², შანშე მანდატურთუხუცესისა — ლორეში³ და სხვ. ასევე მო-
იქცნენ სხვებიც: ვარამ გაგელი (გამაგრდა გარდმანის ციხეში)⁴.
ელიგუმ ორბელი (კრაშკაბერდში)⁵ და ა. შ.

ბრძოლის ეს ფორმა ქართველთაგან გაცილებით მეტ მსხვერპლს
მოითხოვდა, ვიდრე დასაწყისში გამართული გენერალური ბრძოლა,
მაგრამ ეს საქმე ამჯერად უიმედო ჩანდა. ასეთ ბრძოლაში თათრებ-
თან ვერც უნგრელებმა მიაღწიეს წარმატებას (1242 წ.) და ვერც
რუმის სელჩუკებმა (1243 წ.), მიუხედავად იმისა, რომ ერთსაც დიდ-
ძალი ლაშქარი ჰყავდა და მეორესაც. აღარაფერს ვლაპარაკობთ
რუსი მთავრების თუ ყივჩაყების (ვლადიმირის მთავრის ბრძოლები
კოლომნასთან და სიტთან, კოტიანის ყივჩაყების დამარცხება და სხვ.)
წარუმატებლობაზე, რომლებიც შედარებით მცირე რიცხოვანი რაზ-
მებით ხვდებოდნენ მტერს.

საქართველოს ხელისუფლება მტრის წინააღმდეგ ბრძოლის
მეტად ძნელ გზას დაადგა, მაგრამ შექმნილ ვითარებაში უკეთესი
გამოსავალი არ ჩანდა. რუსუდანი, ეტყობა, არ ითვალისწინებდა იმ
შინა გართულებას, რასაც შეიძლებოდა არსებითი ხასიათის გავლენა
მოეხდინა ამ გეგმაზე. უბედურება ის კი არ იყო, რომ სამეფო კარმა
თათრებს მაშინვე დიდი ლაშქრით არ შეუკრა გზა, არამედ ის, რომ

1 კირაკოსი, გვ. 21.
2 უამთალმწერელი, გვ. 187; სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 34.
3 კირაკოსი, გვ. 31.
4 იქვე, გვ. 22.
5 სტეფანოსი, ორბელთა ისტორიის ქართული ვერსია, გამოსცა ლ. პე-
ლიქსეთბეგმა, „საისტორიო მოამბე“, ტ. 6, თბ., 1962, გვ. 69 (ქვემოთ — სტე-
ფანოსი).

თავდაცვის ყველაზე უფრო მისაღები გეგმა ბრძოლის დასაწყისშივე დაირღვა. პირველი ბოროტმოქმედი ამ მხრივ ელიგუმის მოქმედებაა. ასე სწრაფად უპოვა მტერმა სუსტი რგოლი საქართველოს თავდაცვის გეგმას და ბოლომდე არ გაუშვია ხელი მისთვის.

შამქორის ინციდენტთან ქართველების დამოკიდებულებამ თვალთნათლივ დაანახა თათრებს, რა ხასიათის ომი უნდა განეციტარებინათ საქართველოში და ისინიც ერთ დიდ ძალად შეკრული კი არ მოადგნენ ქვეყანას, როგორც ეს მოწინააღმდეგის მთლიან ლაშქართან შებმის შემთხვევაში იქნებოდა აუცილებელი, არამედ ისე, როგორც ცალკეულ ციხეთა თუ ქალაქთა ალებისათვის იყო საჭირო. მოლარ ნოინი შამქორზე წამოვიდა², ლატალანი — გარდმანზე³, ასლან ნოინი — კრაშკაბერდზე⁴, ჩალატაი — ლორესკენ მოეშურებოდა⁵, მთავარსარდალი ჩორმალანი — ანისისკენ⁶ და ა. შ.

მოლარ ნოინს თავისი ლაშქრის ერთი ნაწილი შამქორთან შეუჩერებია, ნაწილი კი ტერუნაკანის, ერგევანქისა და მაწნაბერდისკენ გაუგზავნია⁷.

შამქორზე შემომდგარ მტერს საკმაოდ დიდი ჯაფა დაადგა. მათ ჯერ ქალაქის თხრილი ხე-ტყით და წნელით ამოავსეს, ხოლო შემდეგ, როცა შამქორელებმა მტრის მთელი ნაოფლარი ცეცხლს მისცეს, სარდალმა თხრილის მიწით ამოვსება ბრძანა და მხოლოდ ამის შემდეგ მოახერხეს ქალაქის ალება და თათრული გულგოროზობით გაუსწორდნენ შამქორსა და მის დამცველებს⁸.

შამქორიდან ეს ლაშქარი ტაუშისაკენ დაიძრა, შემდეგ კი კაწარეთი, ნორბერდი და ამ სანაპიროს მთავარი ციხე გაგი აიღო⁹.

ლატალანსაც გულით ეწადა გარდმანის დამცველებისათვისაც შამქორელთა ბედი ეწია, მაგრამ ვერ მოახერხა და, როცა ალყით შეწუხებულებისაგან მორჩილების პირობა მიიღო, გაშორდა

1 სტეფანოსი, გვ. 69.
 2 კირაკოსი, გვ. 21.
 3 იქვე, გვ. 22.
 4 სტეფანოსი, გვ. 69.
 5 ვარდანი, გვ. 5.
 6 იქვე, გვ. 6, სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 34.
 7 კირაკოსი, გვ. 22.
 8 იქვე, გვ. 21—22.
 9 იქვე, გვ. 22.

მას და ჭერ ჩარექს¹ მიადგა, ხოლო შემდეგ — გეტაბეკს² და ჭერ-დანაშატს³.

იმევე წელს (1236) დაეცა კრამკაბერდი (დანებლა⁴ ანუ დანებლანის)⁴, კაენის ციხე (უტევდა დულადანოინი)⁵, ლორე (აილო ჩალატაიმ)⁶, ანისი, კარი (აილო ჩორმადანმა)⁷ და სხვ.

სტრატეგიული მნიშვნელობით ამათგან განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ლორე, გაგი და კარი. უკანასკნელის დაუფლებით მტერი საქართველოს სამხრეთის კარს რაზავდა, პირველის აღებით კა თბილისზე მომავალი ერთ-ერთი დიდი გზის კარი გააღო, ასევე იყო გაგიც. ყველაზე უფრო თათრები მაინც კარის დაპყრობას ესწრაფვოდნენ, რადგან წინააზიურ სახელმწიფოთა და საქართველოს შესაძლებელი გაერთიანებისა ემინოდათ.

მართალია, ასეთი დიდი სამხედრო მნიშვნელობა არც კრამკაბერდს ჰქონია ამჟერად და არც კაენის ციხეს, მაგრამ სამაგიეროდ ამ პუნქტებს ისეთი პოლიტიკური ამბები დაუკავშირდა, რომ კარიც დაჩრდილა და ბევრი სხვაიც. მთავარი მაინც კრამკაბერდის დანებება იყო, რომელმაც სხვათა დაცემაც განაპირობა. ელიგუმი რომ არ დამორჩილებოდა თათრებს და მერე მტერს ავაგისა და სხვათა ხარჯზე არ მოეთბო ხელი მისთვის, ეჭვი არ არის, ათაბაგ-ამირსპასალარი ასე ჩქარა არც კაენს დათმობდა და არც მტერს შეურიგდებოდა. და მერე ამას მცირე რეზონანსი როდი ჰქონდა. ავაგის მოქმედება არათუ ბრძოლის დაწყების წინ იყო სამაგალითო ქვეყნისათვის, არამედ ახლა, როცა ვიწრო ფეოდალური ინტერესებით თვალდაბინდული ფეოდალი ბრძოლიდან გადიოდა. მას მიბაძეს და თათრებს ზედიზედ დამორჩილდნენ შანშე მანდატურთ-

1 ქ. პატკანოვი, ჩარექის ციხეს არცახის ქვეყნის ჩრდილოეთ ნაწილში მითითებს (История монголов по Армянским источникам, ნაკვეთი I, გვ. 6, შენიშვნა).

2 ახლანდელი გედაბეკი (რაიონის ცენტრი აზერბაიჯანში).

3 კირაკოსი, გვ. 22; ვარდანი, გვ. 6.

4 სტეფანოსი, გვ. 69.

5 ანონიმი ავტორი, გვ. 70—71; ვარდანი, გვ. 5.

6 ანონიმი ავტორი, გვ. 71; ვარდანი, გვ. 6; სტეფანოსი, გვ. 34; კირაკოსი, გვ. 31.

7 ანონიმი ავტორი, გვ. 71; სტეფანოსი ეპისკოპოსი, გვ. 34; ვარდანი, გვ. 6.

უხუცესი, ვარამ გაგელი და სხვები¹. იმ დროს, თუ „პატრონი“ რომელიც იყო, „ყმებიც“ მასთანვე უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ კლასიკური პოლიტიკური განვითარების იმ ხარისხზე, რომელზეც მათ დაგვა ამ პერიოდში, ურთიერთობის ჩვენთვის საინტერესო ფორმას ალცვა აღარ ხერხდებოდა და ეს იმიტომ, რომ ცენტრალისტურ ტენდენციებს „სამამულო“ ტენდენციები ძლევდა და „ხელსაც“, რომელიც ფეოდალს ხელმწიფის კარზე ეპყრა, უფრო სამკაულის მნიშვნელობა ჰქონდა, ვიდრე მფლობელობის რეალური საფუძვლისა. აქ იყო სწორედ საქართველოს და, საერთოდ, ყრველი ფეოდალური ქვეყნის სუსტი ადგილი და თათრებიც შესანიშნავად იყენებდნენ მას². ასეთ ვითარებაში ბრძოლის წარმატებით განვითარება, ცხადია, ძალზე ძნელი იყო და რუსუდანის სასახლეოდ უნდა ითქვას, რომ მან მართლაც მამაცურად იღვაწა და მაქსიმალურად გააკეთა ყოველივე ის, რისი შესრულებაც კი იმ მეტად მძიმე დროს იყო შესაძლებელი. ლორეს და გაგის აღების შემდეგ თბილისის ბედიც გადაწყდა. ჩალატაის თათრები ვერც დმანისმა შეაკავა დიდხანს და ვერც სამშვილდემ. გაგის ფრონტის სარდალმა და სხვა ნოინებმა თბილისს მიაშურეს თუ სხვა მიმართულებით დაიძრნენ, არ ვიცით, მაგრამ საქართველოს ცეცხლმოდებული და მიტოვებული დედაქალაქის დაუფლებას დიდი ლაშქარი აღარ ესაჭიროებოდა და ამ საქმეს ლორეს ფრონტიც ადვილად შეასრულებდა.

თბილისის დაწვა, რომელიც დედოფლის ბრძანებით მუხას ძემ განახორციელა³, იმას მოწმობდა, რომ მიუხედავად ავაგ ათაბაგ-ამირსპასალარისა და სხვათა „თავთა მათთა ოდენ შემწყნარებლობისა“⁴, სამეფო ხელისუფლებას ღრმად სჯეროდა თავისი სამხედრო გეგმის სისწორე და მტკიცედ იცავდა მას. მართალია, საშინაო და საგარეო ხასიათის რთულმა ამბებმა რუსუდანს არ მისცეს საშუალება ეს ბრძოლა ისე დაეგვირგვინებინა, როგორც ეწადა, მაგრამ იმ დიდმა წინააღმდეგობამ, რომელიც დიდი თამარის

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 190

² ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII ს. საქართველოში, თსუ შრომები, ტ. VII, ტფ., 1938, გვ. 201.

³ ქამთალმწერელი, გვ. 187.

⁴ იქვე, გვ. 188.

ასულის ხელმძღვანელობით საქართველომ შეაგება მტერს. საბატოო ზავი მოაპოვებინა ქვეყანას. ეს მცირე მნიშვნელოვანი შედეგით როდი იყო.

განსაკუთრებით გულმოდგინედ იბრძოდნენ მესხები. ყვარყვარე ჯაყელს სხვა ამერელი ფეოდალებივით არ შეუწყვეტია ბრძოლა და იგი მანამდე არ ყრიდა იარაღს, სანამ განმარტოებული კუთხის ბრძოლა საზიანოდ არ მიიჩნიეს თვით ვაზირმა და მისმა პატრონ-მაც!

სამცხის დაპყრობით მონღოლებმა არსებითად დაამთავრეს აღმოსავლეთ საქართველოს დაპყრობა. მტერმა დასავლეთ საქართველოშიც სცადა შეჭრა, მაგრამ ველარ მოახერხა.

დას. საქართველოს მისადგომებთან მოპოვებულმა წარმატებამ დაარწმუნა რუსუდანი, რომ ძალა შესწევდა საიმედოდ ჩაერახა ლიხისა და ლაღოს ზეკარები და ლიხთიქითი დაეცვა თათართა შესევისაგან, მაგრამ ეს არ აკმაყოფილებდა და მტრის ამერეთიდას განდევნაზეც კარგა ხანს ზრუნავდა. დედოფალი და მისი თანაგამზრახნი კარგად ხედავდნენ, რომ ასეთი დიდი ამოცანის განხორციელება მარტოდენ საქართველოს ძალებით შეუძლებელი იყო, ამიტომაც ენერგიულად დაიწყეს მოკავშირეთა ძებნა დასავლეთ ევროპასა თუ მცირე აზიაში. ჩანს, განსაკუთრებით დიდ იმედებს ამყარებდნენ ჯვაროსნებზე, რომელთა შემოსვლა საქართველოში მხოლოდ სამხედრო ასპექტით შემოფარგლულ მოვლენად კი არ ესახებოდათ, არამედ უდიდეს ფსიქოლოგიურ და პოლიტიკურ ფაქტორადაც. ამ მიზნით პაპისადმი გაგზავნილ სპეციალურ ეპისტოლეში რუსუდან დედოფალი, უპირველეს ყოვლისა, რომისა და საქართველოს ეკლესიების შეერთების მისეულ წადილზე მიაქცევდა დასავლეთის ეკლესიის მესვეურის ყურადღებას.

საქართველოს საჭეთმპყრობელი არათუ უცხო კათოლიკურ ეკლესიას, მშობლიურ მართლმადიდებლურსაც აღმაცერად უცქეროდა, მაგრამ ახლა თუ თავს დებდა დასავლური ქრისტიანობის მსიყვარულზე იმიტომ, რომ საქართველოთი პაპის დიანტერესება ეწადა. და, აქ არც ცდებოდა. მაგრამ ასე არ ითქმის ევროპელ ჯვაროსანთა თათრებისადმი დამოკიდებულების შეფასებაზე. ჯერ

1 ე. ა. მ. თ. აღმწერელი, გვ. 191.
 2 მ. თ. ა. მ. რ. შვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

კიდევ მეხუთე ლაშქრობის დროს ცდილობდნენ ჯვაროსნები თათ-
რებთან ხაზხედრო კავშირის დამყარებას¹; 30-იანი წლების მეორე
ნახევარში კი, როცა პაპს საქართველოს დედოფლის *სიდაქმის* კის
ეპისტოლე მოუვიდა, დას. ევროპა თათართა შესევის საფრთხის წი-
ნაშე იდგა. წმ. პეტრეს საყდრის მესვეური ამ დროს არათუ ამათ-
თან ბრძოლის გუნებაზე იყო, არამედ „სარაკინების“ წინააღმდე-
გაც კი აკრძალა ჯვაროსნული ლაშქრობა². „ჯერ არს, რომ თქვენც
ჩვენ შეგვიბრალოთ, — წერდა გრიგოლ IX საპასუხო წე-
რილში, — რადგან სარწმუნოების მტერი ჩვენ
ძლიერ გვდევის“³.

რომის პაპს, რომელიც საერო ხელისუფლების დაუფლება-
საც ენერგიულად ესწრაფვოდა, ამ დროს მართლაც არ ჰქონდა სა-
ქმე კარგად, მაგრამ ეს არა „სარაკინებისაგან“, რომელსაც გული-
სხმობს გრიგოლ IX ეპისტოლე, არამედ ჰოპენშტაუფენთა აღზევები-
სა და ლათინთა იმპერიის მძიმე მდგომარეობის გამო. ასეთი პრობლე-
მებით დატვირთულ პაპს, ცხადია, საქართველოსათვის არ ეცალა.

გარდა დემაგოგიური განცხადებისა, თვალთმაქცი პაპი. საქარ-
თველოში ლაშქრის გამოუგზავნელობას იმითაც ასაბუთებდა, რომ
„სარაკინოზნი, რომელსაც სირიაში ვეომებით,
არ გამოუშვებენ მანდეთ ჩვენს მხედრობას“⁴.

ჯერ ერთი, ვატიკანი ამ დროს არათუ სირიაში იბრძოდა, პი-
რიქით ყოველი ღონით ხელს უშლიდა ასეთ ბრძოლას. მეორეც,
სრულიად უსუსურად მიუთითებს პაპი „სირიელ სარაკინოზებზე“,
რომლებსაც ვითომ ქრისტეს მხედრობისათვის გზის დახშვა ძა-
ლუძდათ.

დასავლეთ ევროპის გარდა, ქართველები მოკავშირეს მცირე
აზიაშიც ეძებდნენ. ყველაზე ძლიერი სახელმწიფო იქ ამ დროს რუ-
მი იყო. თათართა მოძალებამ საქართველოსა და რუმის ტრადი-
ციული ურთიერთობის შეცვლა გააპირობა და რუსუდანის პირ-
შო იკონიაში გადედოფლდა⁵. თუმცა ესეც უშედეგო აღმოჩნდა,

¹ М. Заборев, Крестные походы, Москва, 1956, გვ. 250.

² Б. Куглер, История Крестовых походов, СПб, 1895, გვ. 369.

³ იქვე, გვ. 15.

⁴ იქვე.

⁵ ეამთა აღმწერი, გვ. 190; M. Brosset Histoire de la Georgie,
1, გვ. 502. შენიშვნა 3.

ვიდრე საქართველოსთან ზავი არ შეკრეს. მანამ თათრები შეუძლებულად მოერიდნენ რუმზე გაღაშქრებას. ვერც საბერძნეთის სულტანი კისრულობდა საქართველოს მიშველებას და თათრებს დაწყებას.

როცა გარედან სამხედრო დახმარების მიღების ყოველი სასო წარეკეთა, რუსუდანი იძულებული იყო ზავზე ეფიქრა. თუმცა მას ადგილობრივ მონღოლთა მთავარსარდლობისადმი მინდობა არ ეწადა. როგორც არსენ მწიგნობართუხუცესის დაწერილიდან ჩანს, ვაზირთა უპირველესი, ვოლგაზე წარუგზავნია, ბათოსთან მოსალაპარაკებლად.

საბუთს ქორონიკონი არ ახლავს, მაგრამ მისი შედგენა 1242 წლის უადრეს მაინც შეუძლებელია ვიგულისხმოთ. ამას მოწმობს შემდეგი: რუსუდანი მონღოლებთან ზავის ძიებას შეიძლება შედგომოდა მხოლოდ პაპის უიმედო ეპისტოლეს შემდეგ. პაპის 1240 წლის 13 თებერვლის ეპისტოლე ქუთაისში 1240 წლის ბოლოს ან 1241 წელს უნდა მიეღოთ. ამის მიხედვით, არსენი ვოლგისპირეთში შეუძლებელია გამგზავრებულყო 1241 წლის უადრეს. ი. ცინცაძე კ 1242 წელს მიუთითებს¹.

ბათოსთან რუსუდანის მოციქულის გაგზავნის ამბავი კირაკოს-მაც იცის. როცა მონღოლები დედოფალს პირად ზღვებას ან შვილის გაგზავნას თხოვდნენ, ისტორიკოსის თქმით, იგი მათ ასე უპასუხებდა: „არ შემიძლია მანამდე მოსვლა, ვიდრე თქვენს მეფესთან გაგზავნილი იქნება მოციქული არ დაბრუნდებ“².

კირაკოსის ცნობით, რუსუდანის უარი და შვილის ბათოსთან წარგზავნა სწყენია მონღოლთა ადგილობრივ სარდლობას და მოციქულები წარუგზავნიათ რუმში ლაშას ძის საქართველოში მოსაყვანად³. მისა თქმით, ეს ამბავი რუმის სულტნის დამარცხების შემდეგ მომხდარა.

სებასტაცი, სტეფანოს ეპისკოპოსი და ზოგიერთი სხვა სომეხი ისტორიკოსი ამ ფაქტის (რუმის სულტნის დამარცხების) თარიღად 1243 წელს დებს⁴. ამასვე აღასტურებს კირაკოსის უკვე ხსენებულ ერთი ცნობაც, რომლის მიხედვითაც ლაშას ძის მოყვანა საქარ-

1 ი. ცინცაძე, მონღოლები და მონღოლთა დაპყრობები, გვ. 156.

2 კირაკოსი, გვ. 60.

3 იქვე, გვ. 67.

4 სებასტაცი, გვ. 26; სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 35.

თველოში რუსუდანის ძის ვოლგისპირეთში გამგზავრების შემდეგ მომხდარა.

ეროვნული

ცდება ქამთალმწერელი, როცა დავით ლაშას ძის მამაკაცისა და „საბერძნეთიდან“ მოყვანას უმეფობის ხანაში, კერძოდ, კობტასთავის შეთქმულების შემდეგ გულისხმობს¹.

წინააღმდეგობაში ვარდება კირაკოსიც, როცა ამბობს, რომ თითქოს ლაშას ძის არსებობა მონღოლებმა მხოლოდ ვარამ გაგელის რუმიდან დაბრუნების შემდეგ შეიტყვეს². სინამდვილეს არც ამ უფლისწულის მცხეთაში მეფედ კურთხევის მისეული ცნობა შეესაბამება, რადგან ასეთი რამ დიდი ყაენის ბრძანების მიღებამდე შეუძლებელი იყო. ლაშას ძის მეფედ კურთხევა რომ ამ დროს არ შემდგარა, ეს ქართველმა ქამთალმწერელმაც კარგად იცის. როცა უფლისწული მოვიდა, დიდებულებმა „განიხარეს“, მაგრამ „მეფობა ვერ დაუმტკიცეს, არამედ წარავლინეს (წინაშე) დიდსა ბათო ყაენისა“³.

ვაზირთა უპირველესს ბათოსგან რუსუდანისათვის საინტერესო საკითხებზე ასეთი პასუხები ჩამოუტანია: საქართველოს მეფე მონღოლთა ყაენის უმაღლესობას აღიარებდა, კისრულობდა ხარკის გადახდას⁴ და ლაშქრობებში მონაწილეობას (ყალანი). მონღოლთა ხელისუფლება დას. საქართველოზეც ვრცელდებოდა, მაგრამ საოკუპაციო ჯარები მხოლოდ იარაღით დაპყრობილ ტერიტორიაზე (აღმოსავლეთ საქართველო, სომხეთი) რჩებოდა.

ამის შემდეგ რუსუდანს მოლაპარაკება გაუმართავს ადგილობრივ მონღოლთა მთავარსარდლობასთან და თავისი ძით ქუთაისიდან გადმოსულა თბილისში⁵.

ქართველი ქამთალმწერლისა და სომეხი ავტორების (სებასტაცი, სტეფანოს ეპისკოპოსი და სხვ.) ცნობების შეჯერება ცხადყოფს, რომ ეს უნდა მომხდარიყო 1243 წელს⁶.

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 217.

² კირაკოსი, გვ. 60.

³ ქამთალმწერელი, გვ. 219.

⁴ ამ ორ უკანასკნელზე ვრ. აკანციც მიუთითებს (გვ. 12).

⁵ დაწვრილებით გვესაუბრება ქამთალმწერელი, თუმცა დიდი უზუსტობითა და განმეორებებით (გვ. 192—196).

⁶ ქამთალმწერელი, გვ. 192; სებასტაცი, გვ. 26; სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 35.

თბილისიდან უფლისწული ბარდავს წასულა, სადაც ამ დროს მონღოლთა ნოინები იყვნენ დაბანაკებულნი. „ვეთარ იხილეს მალან, ჩალატა, იოსურ და ბიჩოი, განიხარეს და პატივი შეუხვეს შეფსა და მთავართა საქართველოსათა და მოსცეს ყოველი საქართველო, ტფილისი, სამშვილდე... და ესრეთ კეთილად შეიწყნარეს დავით მეფე, რომელსა ნარინ დიდებითა უწოდეს, ესე იგი არს სეფის პირი დავით“¹.

ამ ამონაწერში რამდენიმე უზუსტობა შეინიშნება:

1. ჩორმალანისათვის პირველი აღგილი ამ პერიოდში აღარ არის საგულევებელი. როგორც ვარდანი, სებასტაცი და სხვები მიუთითებენ ჩორმალანს პირველობა ჯერ კიდევ 1242 წელს (სომხ. 691) ჩამოართვა ბიჩუ (თუ ბაჩუ) ნოინმა².

2. რუსუდანის ძისადმი ნარინის შერქმევა ამ დროის ამბავად კი არ ჩანს, არამედ, როგორც სწორად შენიშნავდა ივ. ჯავახიშვილი, „იმ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს, როდესაც საქართველოს ტახტის მემკვიდრედ და მაძიებლად მეორე დავითი, ლაშა გიორგის ძეც გამოჩნდა და ამ ორი დავითისათვის ერთიმეორისაგან გასარჩევად მეტსახელები იყო საქირო“³.

3. ირანსა და ამიერკავკასიაში მოქმედ ნოინებს, მათ შორის მთავარსარდალ ბიჩუსაც არ ეხელმწიფებოდა ასეთი საქმის გადაწყვეტა, მას მხოლოდ საამისო პროექტი შეეძლო შეედგინა და წარედგინა. ქვემოთ ეამთაღმწერელი მიუთითებს კიდევ ამაზე და წერს: „მაშინ წარავლინეს მოციქული წინაშე დიდისა ყაენისა, რომელი იჯდა ყარაყორუმს“⁴. ასეთი პროექტების საბოლოო დამტკიცება მართლაც ყარაყორუმში ხდებოდა, მაგრამ ამიერკავკასია-ირანის მთავარსარდალს, როგორც ბათო ყაენის ქვეშევრდომს, მოციქულის წარგზავნა შეეძლო არა ყარაყორუმს, არამედ მხოლოდ სარაიში. ქვემოთ ისტორიკოსი ასწორებს თითქოს და წერს: „მიიწია რა ელჩი პირველად ბათოისსა... ამან წარავლინა წინაშე მანგუ ყაენისა“⁵.

¹ ეამთაღმწერელი, გვ. 195—196, საბას უწერია: „მეფის პირი“ (იქვე, შენიშვნა 2). ივ. ჯავახიშვილს კითხვითი ნიშნის ქვეშ მითითებული აქვს „პირ(მშოი)“ (ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 115).

² ვარდანი, გვ. 7; სებასტაცი, გვ. 26, კირაკოსი, გვ. 51 — 52

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 115.

⁴ ეამთაღმწერელი, გვ. 196.

⁵ იქვე, გვ. 196—197.

რა თქმა უნდა, მართო თათარი მოციქული როდღე მისი ბათოსთან, მას თან ახლდა ქართველი უფლისწული ~~ამხარუხუაღდებ~~ ~~ქამთალმწერელი~~, როცა წერს, რომ თითქოს ბათომ ~~გამთალმწერელს~~ თან გაისტუმრა.

რუსუდანის ძის სარაიში გამგზავრების თარიღს ქამთალმწერელი არ გვამცნობს. ამის გასათვალისწინებლად საინტერესოა პლ. კარპინის ცნობა, რომლის მიხედვითაც დავით რუსუდანის ძე გუიუქ ყაენის ტახტზე ასვლას (1246 წ. აგვისტო) დასწრებია ყარაყორუმში¹. თუ აქვე იმ დროსაც გავიხსენებთ, უფლისწული რომ ბათოსთან დარჩა² და იმასაც ვიანგარიშებთ, რაც თბილისიდან სარაიმდე და სარაიდან ყარაყორუმამდე მისვლისათვის იყო საჭირო, მაშინ გამოდის, რომ რუსუდანის ძე საქართველოდან 1243 წელსვე უნდა გამგზავრებულიყო. ორი წლის შემდეგ რუსუდანიც გარდაიცვალა.

თ ა ვ ი VI

მმართველობის ნომალური სისტემის შემოღება. კოხტასთავის შემთქმულება

საქართველოს სამეფო ხელისუფლებასთან გაფორმებული საზავო ხელშეკრულება მაშინვე დაარღვიეს თათრებმა, როგორც კი რუსუდან დედოფალი გარდაიცვალა და ქვეყანაში მმართველობის თავიანთი სისტემა შემოიღეს.

ამის შესახებ ცნობებს გვაწვდის XIV საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი. მისი მონათხრობიდან ამ მოვლენის თარიღის სავარაუდო გათვალისწინებაც ხერხდება. აქედან ჩანს, რომ ეს ფაქტი უმეფობის ხანაში, დავით ლაშას ძის ურდოში გამგზავრების წინ მოხდა. რუსუდანის გარდაცვალების შემდგომ, — ამბობს ისტორიკოსი, — „...გახდეს ქართველნი უნუგეშისცემლოდ და უმეფოდ, რამეთუ

¹ პლ. კარპინი, გვ. 37.
² ქამთალმწერელი, გვ. 206.

ერთი დავით საბერძნეთს იყო და არა უწყობდა რა შეემთხუოდა“¹.

დედოფლის გარდაცვალება და ლაშას ძის ყაენთაგან განსაღმრთობა ახლო ხანში მომხდარი ფაქტები ჩანს. ამას მრწამსს 1245 წლის აგვისტოში უკანასკნელის უკვე ყარაყორუმში ყოფნა.

თუ იმაზე ვიგულისხმებთ, რომ უფლისწულის ყარაყორუმში მისვლას ერთ წლამდე მაინც დასჭირდებოდა, მაშინ ჩვენთვის საინტერესო ღონისძიება 1245 წლის ზაფხულში უნდა გაეტარებინათ.

ქამთალმწერლის თხზულებას ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტში შვიდი ღუმნისთავია დასახელებული. ესენი არიან: ეგარსლან ბაკურციხელი, შანშე (მხარგრძელი), ვარამ გაგელი, გრიგოლ სურამელი, გამრეკელ თორელი, ცოტნე დადიანი და რაჰის ერისთავი².

ქამთალმწერელზე დაყრდნობით ამდენივე ღუმნისთავს ასახელებს ვახუშტიც, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ ცოტნეს სამცხის გამგებლად თელის, ხოლო რაჰის ერისთავს მთელი დას. საქართველოს მეთაურობას მიაწერს³.

ასეთი კორექტივის უმართებულობას აშკარად ხდის წყაროს ცნობა: გამრეკელ თორელს მისცეს „ჯავახეთი, სამცხე და აღმართ კარნუქალაქამდე, ხოლო ცოტნე დადიანსა და რაჰის ერისთავსა ყოველი იმერი სამეფო“⁴.

უზუსტობისაგან არც მოტანილი ამონაწერი, კერძოდ, მისი პირველი ნაწილია თავისუფალი. ამ გარემოებას პირველად ყურადღება მიაქცია ივ. ჯავახიშვილმა. მისი ვარაუდით: „შესაძლოა აქ უარყუარე ციხისჯვარელ-ჯაყელის სამფლობელოც იყოს, რომლის სახელი იქნებ გადამწერთაგან იყოს გამოტოვებული“⁵.

ყვარყვარე ჯაყელს სამცხის ღუმნისთავად მიიჩნევს ნ. ბერძენიშვილიც⁶. გარდა რაჰის ერისთავისა, წყაროში ყველა სხვა ღუმნის გამგებელი სახელით იხსენიება.

დ. გვრიტიშვილი ჩვენთვის საინტერესო ღუმნისთავს კახაბერ

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 207.

² იქვე, გვ. 207—208.

³ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 223.

⁴ ქამთალმწერელი, გვ. 208.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., შენიშენა I, გვ. 123.

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია (დასახ. სახელმძღვანელო), გვ. 227.

კახაბერისძესთან აიგივეებს¹. რას ემყარება ავტორი არ ჩანს, რადგან საამისო საბუთებს არ მიუთითებს. ქამთალმწერელთა ნაწარმოებებერ კახაბერისძე პირველად XIII საუკუნის 60-იანი წლების დასაწყისში დაედგინა განვითარებულ მოვლენათა აღწერილობაშია დასახელებული². ამ ცნობით 40-იან წლებში მის მოღვაწეობაზე ვარაუდი შეიძლება გამოითქვას მხოლოდ.

ქამთალმწერელი სადუმნისთავო ქვეყნებს ასე შემოსაზღვრავს: ეგარსლანს მონღოლებმა, მისი ცნობით, „ქელთ უდევს სპაჰერეთისა და კახეთისა და კამბეჩიანისა, ტფილისიდან და აღმართ ვითარ მთამდე შამახიისა“³. შანშეს — „მამული მისი და ავაგისი“, ვარამ გაგელს — „ყოველი სომხითი“, გრიგოლ სურამელს — „ქართლი“, გამრეკელ თორელს, როგორც ჩანს, — „ჯავახეთი“, ყვარყვარე ჯაყელს — „სამცხე და აღმართ კარნუ-ქალაქამდე“ ცოტნე დადიანსა და რაჭის ერისთავს — „ყოველი იმერი სამეფო“⁴.

სადუმნოთა ქამთალმწერლისეულ გეოგრაფიაში ზოგიერთი უზუსტობაც შეინიშნება. ასე მაგალითად, ბაკურციხელის საგამგეოში შემავალ ქვეყნებათ ოგი ასახელებს კახეთს, ჰერეთსა და კამბეჩანს, მაგრამ იმ საზღვრებში (თბილისიდან შამახიის მთებამდე), რომელზეც ისტორიკოსი მიუთითებს, ამით გარდა ჰერეთის აღმოსავლეთით მიმდგამი ბევრი სხვა თემიც ერთიანდებოდა.

იმ მამულებში, რომლებიც შანშემ მიიღო, დ. ჯანაშვილი ანისსა და აქარას გულისხმობს⁵. ანისს რომ ფლობდა შანშე, ეს კარგადა დასტურდება. ქამთალმწერლის ცნობით, ანისი შანშესათვის მიუცია ბიძას, ივანე ათაბაგს⁶; აქარა კი მხარგრძელებს, მათ შორის შანშეს, არც მონღოლებამდე სჭერიათ და არც უმეფობის ხანაში. ავტორი არ მიუთითებს რას ემყარება მისი ასეთი მოსაზრება. ჩვე-

¹ დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1962, გვ. 188.

² ქამთალმწერელი, გვ. 243.

³ ქამთალმწერელი, გვ. 207—208; კ. გრიგოლიამ აქ ყურადღება მიაქცია სიტყვა „აღმართის“ შეუსაბამოდ ხმარებას, თბილისის აღმოსავლეთის მიმდგამი ქვეყნების აღსანიშნავად და მართებულად შეასწორა ის „ჩაღმართად“ (იქვე, გვ. 207, შედარებანი, სტრ. 17).

⁴ იქვე, გვ. 208.

⁵ ინგილო ჯანაშვილი, ნათელი საბუნეში საქართველოს უმეფობის დროს, „დროება“, № 449, 1874, გვ. 3.

⁶ ქამთალმწერელი, გვ. 169, 180, 190.

ნი დაკვირვებით, ეს მცდარი მტკიცება შანშეს აქარაში შეხარბების
ქამთალმწერლისეული ცნობიდან უნდა მომდინარეობდეს. ქამთალმწერ
ეს სრულიად არ იძლევა აქარის შანშესეულ „მამულს“ მამულს
საფუძველს. ამასთანავე სხვა წყაროებიდან კარგად ჩანს, თუ რო-
მელი ფეოდალური სახლის მამული იყო ამ დროს აქარა¹.

გარდა ანისისა, შანშეს „მამული“ იყო ლორეც².

რაც შეეხება ავგ ათაბაგ-ამირსპასალარის „მამულებს“, რო-
მელნიც შანშეს ხელთ უდევს, აგრეთვე, ეს იყო კაენი³, ბიჯნისი⁴,
დვინი⁵ და სხვა თემები.

ამ საღუმნოს შანშეს და ავგის „მამულებით“ ქამთალმწერლი-
სეული შემოფარგვლა ზუსტი არ უნდა იყოს. ამათ გარდა სომ-
ხეთში, რომელიც შანშეს დაუქვემდებარეს, ბევრი სხვა თემი (ხა-
ჩენი და ა. შ.) ერთიანდებოდა.

მმართველობის ნომადური წესის შემოღებით თათრები კიდევ
უფრო ამტკიცებდნენ თავიანთ პოზიციებს დაპყრობილ ქვეყნებში.

ღუმნის მეთაურებს მათთვის დაქვემდებარებულ ქვეყნებში
ხარკის აკრეფა და დამპყრობლის ლაშქრობებში საღუმნოს ლაშქ-
რით მონაწილეობა ევალებოდათ. განსაკუთრებით მძიმე იყო უკა-
ნასკნელი, რამაც გამოიწვია კიდევ კოხტასთავის შეთქმულება.

კოხტასთავი ასპინძის თავზეა. ეს ადგილი შეუტრჩევიათ საათათ-
ბიროდ და აქ შეკრებილან „ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი...
იმერნი და ამერნი“⁷, იმერთაგან კოხტასთავს ყოფილან: ლიხთიქი⁸
საღუმნოთა გამგებლები: ცოტნე დადიანი და რაჭის ერისთავი, ავ-
რეთვე ბედიანი⁸—ოდიშის ერისთავი. ამერელი ფეოდალები კი კოხ-
ტასთავს ასეთი შემადგენლობით ყოფილან: საღუმნოთა გამგებლე-

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 187.

² ი. სიხარულიძე, ტბელ აბუსერისაჲ, XIII საუკუნის ქართველი მწე-
რალი, თბ., 1963.

³ აკანეცი, გვ. 97.

⁴ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 60; ქამთალმწერელი, გვ. 187.

⁵ ქამთალმწერელი, გვ. 180.

⁶ იქვე, გვ. 169.

⁷ ქამთალმწერელი, გვ. 215.

⁸ თ. ჟორდანას მტკიცებით, ბედიანი თითქოს ცოტნეს ძმა ყოფილა (ეგრა,
დადიანი ცოტნე და მისი ენაობა, „ივერია“, 1891, № 248). რას ემყარება ავტორი,
არ ჩანს. ქამთალმწერლის ცნობებზე დაკვირვება კი ამას არ ადასტურებს. ჩვე-
ნი აზრით, შეთქმული ბედიანი იგივე ოდიშის ერისთავი ბედიან ჭუანჭავის ძე

ბი: ეგარსლან ბაკურციხელი, გამრეკელი თორელი, ყუარყუარე ქა-
 ელი და შანშე მხარგრძელი¹. ერისთაეები: თორღეა <sup>ყუარყუარე ქა-
 ელი</sup> თორღეა² და შოთა კუბრი (პერეთის ერისთაეი)³.

კობტასთაველ შეთქმულთა შორის ჟამთაღმწერელს დასახე-
 ლებული ჰყავს კიდევ „პერ-კახხი, ქართველნი... მესხი და ტაოელ-
 ნი“⁴. აქ, შექველია, უფრო წერილი ფეოდალები იგულისხმებია.

იმავე ისტორიკოსის ცნობით, შეკრებილთ ასე უმსჯელიათ შექ-
 მნილ ვითარებაზე: „არღარა არს ნათესავი ქართველთა მეფეთა
 რათა წინამძღუარ გუექმნას და ვებრძოდით თათართა, და ჩუენ
 ურთიერთისაგან განდგომილ ვართ, ვერ წინააღუდგებით თათართა,
 და ი გ ი ნ ი ბ თ რ ო ტ ა უ ლ გ უ ა ქ ი რ ე ე ბ ე ნ... არ არს ღონე, და
 ლათუ უმეფო ვართ, არამედ შევეკრბეთ ყოველნი, და ვებრძოდი
 თათართა⁵. მთავრები შეთანხმებულან იარალით გამოსვლაზე („დაამ-
 ტკიცეს ომი“) და დაუნიშნავთ „ბაემანი ქართლს შეკრებისა. და გა-
 ნიყარნეს“⁵.

ამ უქანასენელში („განიყარნეს“) ისტორიკოსი კობტასთაეიდან
 „იმერთა“ წასვლას გულისხმობს, ამერთ კი აღგილზე მიუხსრებს
 მონღოლებმა.

რა გზით გახდა ცნობილი მონღოლთა მთავარსარდლობისათვის
 ქართველ მთავართა კობტასთაეის შეკრება?

უნდა იყოს, რომელიც 60-იანი წლების დამდეგს იხსენიება, როგორც ჩანს, ა-
 რინის მომხრე (ჟამთაღმწერელი, გვ. 243). ვარდა ამისა, რომ ჩვენთვის
 საინტერესო ერისთაეი ორივე შემთხვევაში ბედიანად იწოდება, ამასვე მიგვი-
 ნიშნებს მათი ჟამთაღმწერლისეული დახასიათების ერთგვარობა. შეთქმული ბე-
 დიანი, მისი თქმით, იყო „კაცი კეთილი და სრული საღმრთოთა და საკაცობოთა“
 თვისებებითა (იქვე, გვ. 215). ასეთივე პიროვნება — „კაცი წარმატებული ყო-
 ლითა ზნითა, უხვ უმეტეს ყოველთა კაცთა, სრული გონიერებითა“ ყოფილა
 რუსუდანის ძის მოდასე ბედიანი (იქვე, გვ. 243). ამ პირთა გაიგივებას სერიო-
 ზულ დაბრკოლებას არც ქრონოლოგიური მომენტი უქმნის (15 წლის სხვაობა);
 აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ცოტნე ძმით არც ერთ წყაროში არ არის
 დასახელებული.

¹ ეს უქანასენელი ქართლის ეპოვრების მხოლოდ შემდეგდროინდელ ნუს-
 ხებში იხსენიება (ქართლის ეპოვრება, 11, გვ. 215, სქოლიო 2) ეტყობა, ამ
 ნიადაგზე მიუთითებს შანშეს შეთქმულთა შორის თ. ქორდანიაც (ეგრი, დასახ.
 წერილი, გვ. 1).

² ჟამთაღმწერელი, გვ. 192.

³ იქვე, გვ. 215.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

ქამთალმწერელი მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ „ესმათა“ შეკრების ამბავით. მაგრამ ვისგან „ესმათ“. ამას ამბობს. არსებული ვითარების გათვალისწინება რამდენიმე საფუძველს იძლევა: 1. შესაძლოა კობტასთავის შეკრება მოხლოლებს ქართველებისაგან „ესმათ“. ასეთი უნდა ყოფილიყვნენ ისინი, ვინც თათრებში „მტერს“ კი არა, „მოყვარეს“ ხედავდნენ. ამისთანანი იმ დროს ცოტანი როდი იყვნენ. 2. ქართველ დიდებულთა კრებაზე ცნობა, შესაძლოა, თვით ამერეთში მდგარ მონღოლთა მეთაურებს ან მოხელეებს მოეტანათ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველი შესაძლებლობა მიღებული, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ მოღალატენი „შეთქმულთა შორის“ არის ნაგულისხმევი¹.

შეთქმულების გამცემი (თუ გამცემნი), რომ შეთქმულივე ყოფილიყო, მაშინ შეპყრობილნი იან ჯიუტად ვეღარ დააღვებოდნენ დანაშაულის უარყოფის გზას, რადგან გამოძიებისას მონღოლები მათ უეჭველად დაუპირისპირებდნენ მოღალატე თანამემამულეს, რომელიც დანაშაულის დაფარვის საშუალებას არ მისცემდა.

თუ ქამთალმწერელს ვერწმუნებით, კობტასთავს თვით ბიჭუნოინი მოსულა ანგურაგის თანხლებით და შეუპყრიათ „ყოველი წარჩინებული საქართველოსანი“². სიტყვა „ყოველი“ აქ ზუსტი არაა, რადგან კობტასთავს ამ დროს უკვე ლიხთიმერელი მთავრები აღარ იყვნენ.

დ. გვრიტიშვილის მტკიცებით, უკანასკნელნი „ერთი დღით ადრე წავიდნენ“³.

ქამთალმწერლის მონათხრობი, როველსაც ეს მტკიცება ემყარება, ამის ასე ზუსტად განსაზღვრის საშუალებას არ იძლევა. იქიდან მხოლოდ ის ჩანს, რომ ლიხთიმერლები, როგორც „უშორეს მყოფნი“, ამერლებზე ადრე წასულან კობტასთავიდან.

კობტასთავიდან იმერელთა გასწრების დროის სავარაუდოდ საჭიროა იმ გზის გათვალისწინება, რომლითაც მონღოლები უნდა მოსულიყვნენ კობტასთავს. სამწუხაროდ, წყაროში ამ გზაზე არაფე-

1 ქამთალმწერელი, გვ. 215.

2 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 192.

3 ქამთალმწერელი, გვ. 215.

4 დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 193.

რია ნათქვამი. დ. ჯანაშვილის მტკიცებით, მონღოლები კობტასთავს თითქოს ანისიდან მოსულან¹. ავტორი არ მიუთითებს რაზე დაყრდნობას ამ მოსაზრებას. ჩვენი აზრით, მას მხედველობაში უნდა მიქონდეს ორი რამ: 1. ანისი იყო კობტასთავს მისული მონღოლთა მთავარ-სარდლის სარეზიდენციო ქალაქი და 2. ანისშივე წაიყვანეს შეპყრობილი კობტასთაველები.

თუ ბიჩუ მართლაც ანისიდან მოვიდა, მაშინ ის ჯავახეთიდან მოადგებოდა კობტასთავს. ასეთ ვითარებაში ლიხთიმერელთა გასწრებისათვის (მათი გზა სამცხეზეა) სულ მცირე დრო იყო საჭირო.

ვახუშტი ცდება, როცა ფიქრობს, რომ კობტასთავს შეთქმულები თითქოს „ლიხთიმერელთ უცდიდნენ მუნვე“².

სახელოვან ისტორიკოსს, ეტყობა, მხედველობიდან გამორჩენია მისი წყაროს (ეპითალმწერელი) ცნობა კობტასთაველთა პაემანის ადგილას შესახებ (შიდა ქართლი)³.

ეპითალმწერლის ცნობით, კობტასთავს მონღოლთა მისვლისას „ლაშქარი გაყრილ იყო და ვერღარა წინაღუდგეს“ ქართველები მოწინააღმდეგეს⁴. ამ ცნობის პირველი ნაწილი სწორი არ უნდა იყოს. როგორც ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, შეთქმულთ ამ დროს ლაშქარი გაყრილი კი არა, ჯერ კიდევ შეყრილი არ უნდა პოლოდათ⁵. თათბირის წინ საამისო პირობები მართლაც არ იყო. ამ დროს ჯერ კიდევ არც მოქმედების საერთო გეგმა იყო შემუშავებული, არც ბრძოლა იყო მოსალოდნელი და ლაშქრის წინასწარ შეყრაც შეთქმულთა ზრახვების გამჟღავნებას საფრთხეს უქმნიდა. არ შეიძლება ყოველივე ეს შეთქმულებს გათვალისწინებული არ ჰქონოდათ.

ულაშქრო მთავრებს, რა თქმა უნდა, წინააღმდეგობის ძალა არ შესწევდათ და მონღოლებსაც მათი შეპყრობა არ გაძნელებიათ. შეპყრობილი შეთქმულები მონღოლებს შირაკავანში (ანისის ქვეყანა) წაუყვანიათ⁶. აქ ისინი უნდა დაეკითხა მონღოლთა მთავარსარ-

¹ ი ნ გ ი ლ ი ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ერთობის საჭიროებაზედ, „დროება“, 1875, № 451, გვ. 3.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 234.

³ ე პ ი თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 215.

⁴ ი ქ ვ ე.

⁵ ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 139.

⁶ ე პ ი თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 215.

რალ ბიჩუს და არა „ჩარმაღან ნოინს“, როგორც ამას შეცდომით მიუთითებს ქამთაღმწერელი¹.

მთავარსარდლის კითხვაზე: „რა არს შეკრება თქვენი“ არა იქმ განდგომილებასა? ქართველ დიდებულებს უპასუხნიათ: „არა განდგომად შეკრებით, არამედ რათა განვაგოთ საქმე თქუენი და ხარკი განვიჩინოთ“².

შეკრების მიზეზის ასეთი გადათქმა დანაშაულიდან თავდახსნის მიზნით იყო მოფიქრებული. შირაკეანს მოყვანილ ქართველ დიდებულთა უმრავლესობას სწორედ დუმნისთავეები შეადგენდნენ, რომელთაც ქვეყნის მონღოლური წესით მართვა, ხარკის განწესება და სხვა ხელწიფებოდათ. ქამთაღმწერლის მიხედვით, ქართველთა პასუხი მთავარსარდალს გულს მოხვედრია, მაგრამ „არასრულიად ირწმუნა“³ და ტანჯვის მეთოდის გამოყენებით სცადა ტყვე ქართველთა ზრახვების შეცნობა. მაგრამ არაფერი გამოუვიდა. ქართველები ყოველთვის ერთსა და იმავეს „დაამტკიცებდეს“: შევიკრიბეთ, „რათა განვიჩინოთ ხარაჯა“⁴.

ასე გავრძელდა „მრავალღე“. ამასობაში „მოეახლა პაემანიც“ და „მოვიდა დადიანიცა ცოტნე, ლაშქრითა... ადგილსა, რომელ არს რკინის-ჯუარი“⁵. ქამთაღმწერლის მტკიცებით, აქ შეუტყვიამასთანამოსაგრეთა ხვედრი. ამიტომ „წარავლინა ლაშქარი თვისი, დორითა კაცითა წარვიდა ანისად, დამდები სულისა თვისისა“⁶.

ვახუშტის მტკიცებით, კოხტასთავს მისულ ცოტნეს თითქოს იქ გაუგია „ყოველი ყოფილი“ და იქიდანვე „წარვიდა... ანისსა“⁷.

ეს შეცდომა ავტორის იმ უკვე ზენებულ უზუსტობას ემყარება, რომლის მიხედვითაც შეთქმულთა პაემანი ვითომც კოხტასთავსვე ჰქონდათ დანიშნული.

1 ქამთაღმწერელზე დაყრდნობით ამავე შეცდომას უშვებს ვახუშტიც. მისი თქმითაც, „შეთქმულნი მიიყვანეს ქარმაღანისა წინაშე“ (საქართველოს ისტორია, წ. 1, გვ. 234). დ. გვრიტიშვილის მტკიცებითაც: „დაბატიმრებულები ნოინ ჩორმაღონს წარუდგინეს“ (ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 193).

2 ქამთაღმწერელი, გვ. 215.

3 იქვე, გვ. 216.

4 იქვე.

5 იქვე.

6 იქვე.

7 ვახუშტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 234.

ივ. ჯავახიშვილმა ექვი შეიტანა ჟამთაღმწერლის საინტერესო ცნობაში და იგი „დაუჭერებელ გარემოებაში“¹

დ. გვრიტიშვილი არ ეთანხმება ივ. ჯავახიშვილს და ცოტნე დადიანის მიერ ლაშქრის შეყრა „რეალურად“ მიაჩნია. ეს მოსაზრება ავტორის შემდეგ ვარაუდებს ემყარება:

1. მონღოლებს არაფერი უნდა სცოდნოდათ კობტასთავის შეკრებულობაში ცოტნე დადიანის მონაწილეობის შესახებ. „დაპატიმრებულმა ქართველებმა არ უთხრეს მონღოლებს, ჩვენთან ერთად ცოტნე დადიანი და სხვა იმერელი მთავრებიც იყვნენ“².

2. „მონღოლთა წარმომადგენლები დასავლეთ საქართველოში არც იყვნენ. ასე რომ... მონღოლებმა არაფერი იცოდნენ, რომ ცოტნე დადიანმა თავისი ლაშქარი რკინისჯვრიდან უკან დააბრუნა“³.

ამ მოსაზრებებსა და ჟამთაღმწერლის ზოგიერთ ჩვენებას ეწინააღმდეგება სკანასკნელის მონათხრობში დაცული რამდენიმე ნიშანდობლივი ცნობა, რომელთაგან საინტერესოა შეთქმულთა პაემანის აღვილად შიდა ქართლის დასახელება⁴. თუ ეს ასე იყო სინამდვილეში, მაშინ ლაშქრით მომავალ ცოტნე დადიანს რკინისჯვარზე არაფერი ესაქმებოდა, ის ლიხის ქედით უნდა დაძრულიყო. რადგან შიდა ქართლისა და ლიხთიმერეთის დამაკავშირებელი გზები ამ ქედზე გადიოდა.

თუ დადიანი ლაშქრით მოდიოდა, მაშინ რატომ იყო ის მარტო? სად იყვნენ შეთქმული რაჰის ერისთავი, ბედიანი და სხვა ლიხთიქითელი ფეოდალები? ეს შეუსაბამობანი, ჩვენის აზრით, იმას უნდა მოწმობდეს, რომ ამერელ მთავართა შეპყრობის ცნობა ცოტნე დადიანს „რკინისჯვარზე“ კი არა, შინვე უნდა მიეღო. აქვე უნდა გადაეწყვიტა მას ანისში გამგზავრებაც. ამიტომ მიდიოდა ის რკინისჯვარით, და შემდეგ: არა ლაშქრით, არამედ მხოლოდ რამდენიმე მხლებლით. რკინისჯვარიდან ცოტნემ ჩაიარა სავცხე, ჯავახეთი... და ანისს მივიდა⁵.

ჟამთაღმწერლის მოწმობით, დაინახა თუ არა მან ქალაქის მახ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 140.

² დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 196.

³ იქვე.

⁴ ჟამთაღმწერელი, გვ. 216.

⁵ იქვე.

ლობლად უმოწყალოდ დაყრილი თანამემამულენი, „გარდაქმნა სენსაგან, და დააბნია სამოსელი თვისი, განშიშულა, და შეიკრუნა მკარნი, და დაჯდა წარჩინებულთა თანა“-¹.

გინჯიჩიძე

როცა გაკვირვებულ მონღოლებს, ცოტნესთვის ანეთი საქციელის მიზეზი უკითხავთ, მას იგივე განუმეორებია, რასაც მისი თანამოსაგრენი დღენიადაგ გაიძახოდნენ და თან დაუმატა: რადგან „აწ თქუენ ძვრის-მოქმედთა თანა შეგურაცხენით, და მე ამის ძლით მოვედ წინაშე თქუენსა, რათა გამოიკითხოთ, და უკეთუ ღირსი რამე სიკუდილისა უქმნიეს, მეცა მათ თანა მოვკუდე; რამეთუ თვნიერ ჩემსა არარა უქმნიეს; უკეთუ ცხოვრდენ მეც მათ თანა ვიყო“-².

დადიანის მოხერხებამ სძლია მონღოლთა გულუბრყვილობას და მათ გაათავისუფლეს შეთქმულნი.

ცოტნეს თავდადებას, უდავოდ, დიდი შთაბეჭდილება უნდამოეხდინა თანამედროვეებზე. მან აღტაცებაში მოიყვანა ეპითალმწერელიც. დადიანის მოქმედება, მისი თქმით, იყო „სათნობა მაღალი და განსათქმელი, საქმე საკვირველი და ყოვლისა ქებისა ღირსი“-³.

ამ ეპიზოდს განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს XIX საუკუნეში, როცა საქართველო მეფის რუსეთის რეაქციას ებრძოდა.

ცოტნე დადიანს სპეციალური წერილები მიუძღვნეს დ. ჭანაშვილმა (1875 წ.)⁴ და თ. ჟორდანიამ (1891 წ.)⁵, ხოლო იაკობ გოგებაშვილმა (1895 წ.)⁶ და აკაკი წერეთელმა (1900 წ.)⁷ მამაცი ერისთავის თავდადება სიტყვაკაზმულ მწერლობაშიც შემოიტანეს.

ცოტნე დადიანი იმ კლასის შვილი იყო, რომელმაც თავისი პატრიოტულ-პროგრესული სახე კარგად წარმოაჩინა ფეოდალიზმის დადგინება-გამარჯვებისათვის ბრძოლის პერიოდში. XIII საუკუნის ნახევარში, როცა განთქმული დადიანი მოღვაწეობდა, ფეოდალური საქართველოს განვითარებას იმ დონისათვის მიუღწევია, როცა

¹ ეპითალმწერელი, გვ. 216.

² იქვე, გვ. 217.

³ იქვე, გვ. 216.

⁴ ინგილო ჭანაშვილი, ერთობის საჭიროებანი, „დროება“, 1875, № 451, გვ. 3.

⁵ ეგრი (თ. ჟორდანი), ცოტნე დადიანი და მისი ვინაობა, „ივერია“, 1891, № 248, გვ. 1—2.

⁶ იაკობ გოგებაშვილი, თავდადებული თავადი ცოტნე დადიანი, მოთხრობების კრებული: „თავდადებულნი ქართველნი“, ტფ., 1895.

⁷ აკაკი წერეთელი, პოემა „ნათელა“.

ქვეყნის შემდგომი პროგრესი ახალი საზოგადოებრივი კლასის (მე-სამე წოდება) ჰეგემონიას მოითხოვდა და მზადდებოდა, მზადდებოდა, მზადდებოდა დაგი ასეთი ძალის ფართო საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სარბიელზე გამოსასვლელად. მაგრამ XIII საუკუნის 20-იანი წლებიდან განვითარებულმა საგარეო გართულებებმა ეს დიდი წამოწყება შეაფერხა. თაორთა მფლობელობამ ქვეყანაში რეაქცია დაასაღვურა. საკუთარი კეთილდღეობისა და გამდიდრება-მოხვეჭის უძღომი სურვილით ანთებულ მედროვე-რეაქციონერთა (სუმბატი, საღუნე, ხუტლუბულა და მისთ.) დრო დადგა. მართალია, მართო ასეთებით არ ამოიწურება იმდროინდელი ქართული ფეოდალური საზოგადოება და ამათ გვერდით გმირი პატრიოტებიც იყვნენ, მაგრამ უპირატესობა პირველთა მხარეზე იყო, რადგან ქვეყანას საამათო დარი ედგა, უკანასკნელნი კი, თუმცა თავდადებით იღწვოდნენ, მაგრამ „ამინდს ვერა სცვიანი“¹.

კოხტასთავეის შეთქმულების თარიღი ჟამთაღმწერელს არ მოეპოვება. სხვა წყაროებში კი ამ მოვლენის შესახებ ცნობები არა ჩანს. საკითხის გასათვალისწინებლად ისევ ქართველი ისტორიკოსის ცნობებს უნდა მივმართოთ.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ წყაროში შეთქმულებას წინ უსწრებს შამელ თურქთა შემოსევა, ხოლო შემდეგ დავით ლაშას ძის ძებნა და მონღოლეთში გამგზავრება.

პირველი, ჟამთაღმწერლის მიხედვით, შეთქმულების თანმხდლური მოვლენა ჩანს. ამას მოწმობს მისი სიტყვები: „ამათ შფოთთა² შეკრბეს ყოველნი მთავარნი საქართველოსანი კოხტას თავსა“².

„შფოთში“ აქ შამელთა და რუმის თურქმანთა ლაშქრობა იგულისხმება.

ჟამთაღმწერლის მოწმობით, „ვითარ სცნეს თურქთა შამს მყოფთა უმეფობა ქართველთა, და ლაშქართა საქართველოსათა აღმუთს წარსლვა თათართათანა, და უცალოება ქართველთა... გამოემართნეს ოკრებად საქართველოსა“⁴.

1 ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხებიდან, მრავალთავეი, 1, თბ., 1964, გვ. 14.

2 ამათ შფოთთა M. ჟამთა ამათ შფოთთა T, ხოლო ამა შფოთთა V, ჟამთაღმწერელი, გვ. 215, შედარებანი, სტრ. 1.

3 იქვე, გვ. 215.

4 ჟამთაღმწერელი, გვ. 212.

უმეფობის ხანის მიხედვით ეს ფაქტი 1245 წლის უადრეს არ გულისხმობა.

ყამთალმწერლის ცნობით, შეთქმულთ კოხტასთავის მონღოლებში აღმუთს ლაშქრობის სიმძიმეზეც ჰქონიათ მსჯელობა. მონღოლები „ბოროტად გაუჭირვებენ ესეოდენ, რომელ ყოველთა წელთა აღმუთს წარვალთ ჰირთა და ყოველთა ღუაწლთა შემთხუევად“¹.

ყურადღებას იქცევს აქ დადასტურებული „ყოველთა წელთა აღმუთს“ ლაშქრობა. ეს ცნობა აღმუთზე ბრძოლის განახლებას „უმეფობის“ ხანაში (1245 წლის უადრეს) გვავარაუდებინებს, რადგან კოხტასთავს შეთქმის ყამს ეს „ყოველთა წელთა“ მეორე ლაშქრობას მაინც გულისხმობს.

პლ. კარბინის ცნობაზე („ქართველები ლამის არის აჯანყდნენ“), დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ კოხტასთავის შეთქმულების გამომწვევ მიზეზად აღმუთის ლაშქრობა აუცილებლად საჭირო არ იქნებოდა, რადგან ნიადაგი მანამდე დიდი ხანია მზადა ყოფილა“².

ქვემოთ ავტორი კვლავ უბრუნდება აღმუთზე ლაშქრობის როლს შეთქმულებაში და ჯუჯეინის ცნობებზე (გუიუქის მიერ აღმუთზე ლაშქრობის „დაწყება“, ყალნის გადიდება) ასკვნის, რომ „კოხტასთავის შეთქმულების უახლოეს საბაბად, როგორც ყამთალმწერლის მოთხრობიდან ჩანს, შეიძლება მართლაც მოჰლიდთა წინააღმდეგ ლაშქრობის აუტანლობაც ყოფილიყო“³.

მართალია, ყალნის გადიდება, რომელიც 1246 წელს განხორციელდა, კიდევ უფრო სამძიმო გახდა თანამოლაშქრეობის ბეგარა, მაგრამ კოხტასთავის შეთქმულება, რომ ადრე უნდა მომხდარიყო ამას გვაფიქრებინებს შეთქმულთა შორის სარგის თმოგველის ყოფნა, რომელიც შემდეგ დიდ ყაენთან გამგზავრებული დავითა ლაშას ძის ამაღლაში ჩანს⁴. ლაშას ძის საქართველოდან წასვლა კი 1245 წლის შემოდგომის უგვიანეს აღარ შეიძლება ვიგულისხმოთ. რადგან 1246 წლის აგვისტოში (თუ რამდენაღმე ადრე), როგორც ითქვა, ის უკვე ყარაყორუმშია.

¹ ყამთალმწერელი, გვ. 215.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 137.

³ იქვე, გვ. 142.

⁴ ყამთალმწერელი, გვ. 219.

საყურადღებოა, რომ ქამთაღმწერელსაც ლაშას ძეგლის და
მონღოლეთში გამგზავრების ამბავი შეთქმულების შემდეგ აქვს მო-
თხრობილი. გენგლიჩოვი

ყოველივე ზემოხსენებული (უმეფობა, სარგის თმოგველის ყოფ-
ნა კობტასთავს, ამბების ქამთაღმწერლისეული დალაგება და სხვ.),
საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ კობტასთავს შეთქმულება
1245 წელს უნდა მომხდარიყო. თუ აქ იმ „სიცხესაც“ მივაქცევთ
ყურადღებას, რომელიც მონღოლებმა შეთქმულთა გამოსატყვევად
გამოიყენეს, მაშინ ეს ფაქტი ავღოს-ავგისტოში უნდა ვიგულის-
ხმოთ.

ამ შეუჭე ნათელი ხდება ყარაყორუმს 1246 წლის ზაფხულში
ქართველთა აჯანყების მცდელობის შესახებ მიღწეული ხმის რაობა.
საამისო წყაროს (ყარაყორუმში მყოფი ქართველობა) ბირდა-
პარ მიუთითებს პლ. კარპინი¹.

ჩვენს მოსაზრებას ერთგვარ წინააღმდეგობას უქმნის და ახსნას
მოითხოვს კარპინის ცნობა: ქართველებს „განზრახული აქვთ ამბო-
ხება მოაწყონ“².

გ. ქიქოძის ვარაუდით, აქ თითქოს ის აჯანყებები უნდა იგულის-
ხმებოდეს, რომელნიც 1259—60 წლებში მოხდა³. დაუჯერებელია,
რომ 1246 წელს სცოდნოდათ ქართველებს, რას მოიპოქმედებდნენ
ისინი 13—14 წლის შემდეგ. ჩვენი აზრით, პლ. კარპინის ცნობა,
კობტასთავის შეთქმულებას უნდა გულისხმობდეს.

ყველა ზემოხსენებული ცნობა-დაკვირვება საფუძველს გვიქმ-
ნის კობტასთავის შეთქმულება 1245 წლის ზაფხულით დათაოილ-
დეს⁴.

დ. ბაქრაძის მითითებით, ეს ფაქტი განსხვავებული სახით თით-
ქოს აუსახავს სომხურ საისტორიო მწერლობასაც⁵. ამისგან დამოუ-
კიდებლად ამ უკანასკნელ დროს ასეთივე აზრი გამოთქვა ნ. შო-
შიაშვილმა⁶.

ივ. ჯავახიშვილმა თავის დროზე გულმოდგინედ განიხილა ეს
ცნობები და მათი ქართულ წყაროსთან შეჯერება-შესწავლით მივი-

1 პლ. კარპინი, გვ. 26.

2 იქვე.

3 იქვე, მთარგმნელის შენიშვნები, გვ. 70, შენიშვნა 59.

4 უახტუ შტი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 234, შენიშვნა, I.

5 გრ. აკანეცი, დასახ. ნაშრ., დამატება, გვ. 122.

და მართებულ დასკვნამდე: „უამთაღმწერელისა და სომეხ ისტორიკოსთა მოთხრობები ერთსა და იმავეს კი არა, არამედ განსხვავებულს ამბავს ეხება“¹.

ეს ამბავი მხოლოდ ფინალით მიაგავს კოხტასთავის შეთქმულეს² ბას. ისიც ისე ჩაიშალა, როგორც უკანასკნელი. სხვა მხრივ მათ შორის თანხმობა არაფერშია. დროც სხვა არის (1249 წ.), ადგილიც (თბილისი), მოქმედი პირებიც სხვანი არიან და ა. შ.³

კოხტასთავის შეთქმულება არც ხასიათით ჰგავს უკანასკნელს. ქართველი მთავრები იმ საქმეს კი არ შეუყრია კოხტასთავს, რასაც თბილისის შეთქმულება ისახავდა მიზნად, არამედ იმ უკმაყოფილებამ მიიყვანა იქ, რაც თათართა განიადაგებულმა ლაშქრობებმა თუ დამპყრობლის სხვა ვალდებულებებმა გამოიწვიეს.

თ ა გ ი VII

მმართველობის ქართული სისტემის აღდგენა, ორმეფობა, კვლავ შეთქმულება

განვითარებული ქვეყნისათვის შეუსაბამო მმართველობის უცხოურმა სისტემამ სულ რამდენიმე წელიწადს იბოგინა და გზა ისევ ქართულს დაუთმო. ეს ყარაყორუმთან ქართველი მეფეების დაბრუნებისთანავე მოხდა.

ამ ფაქტის თარიღის გამოსარკვევად საგულისხმოა კარპინის⁴ ერთი ცნობა, რომელიც მონღოლეთში ქართველი უფლისწულქაზის საკითხის გადაწყვეტას გვამცნობს. ამ ფაქტის ქვემო საზღვარზე 1246 წლის აგვისტოა, როცა გუიუქი დიდი ყაენის ტახტზე ავიდა⁵ (მანამდე მას ქართველ უფლისწულთა მეფედ დამტკიცების რწმუნება არ ჰქონდა), ხოლო ზემო — იმავე წლის 13 ნოემბრის (ბრიქ-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 142.

² გრ. აკანეცი, გვ. 28, 30, 123—124.

³ პლ. კარპინი, დასახ. ნაშრ., გვ. 37.

ცის დღესასწაული) ახლო ხანები, როცა კარპინი მონღოლებიდან გამოემგზავრა¹.

ჩვენ არ ვიცით დამტკიცებისთანავე და ერთად ^{განქვეყნებული} ~~განქვეყნებული~~ ჩართველი მეფეები, თუ მოგვიანებით და ცალ-ცალკე. სტეფანოს ეპისკოპოსის ცნობიდან მხოლოდ ის ჩანს, რომ ლაშას ძე ყორუმისა და სომხური წელთაღრიცხვის 697 (1248) წელს მოსულა².

ამასვე აღსატურებს ქართული წყაროს ზოგიერთი ჩვენებაც, მათგან განსაკუთრებით საინტერესოა ჟამთაღმწერლის ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც დავით ულუს 1250 წელს უკვე შვილი ჰყავს³.

ცხადია, თუ უფლისწული გიორგი 1250 წელს დაიბადა, ულუ ერთი წლით ადრე მაინც უნდა დაქორწინებულიყო ალთუნზე. რადგან ეს ფაქტი ლაშას ძის საქართველოში მოსვლის შემდეგ იგულისხმება, ულუც 1249 წლისათვის მონღოლებიდან დაბრუნებულად უნდა მივიჩნიოთ. ამავე ხანებში უნდა დაბრუნებულიყო სამშობლოში რუსუდანის ძეც.

ქართველი უფლისწულების მეფობის საკითხი დიდ ყაენს მონღოლური წესით გადაუწყვეტია. პლ. კარპინის მტკიცებით, ამის ინიციატორი თითქოს დავით ლაშას ძე ყოფილა. მისი გაძევების შეუძლებლობას რუსუდანის ძის დასი უკანონო შვილობით ასაბუთებდა. პაპის დესპანის თქმით, უკანასკნელი მოწინააღმდეგეებს ასე უპასუხებდა: „თუმცა მე ხასის შვილი ვარ, მაგრამ სამართალს ვთხოვლობ თათრების კანონის მიხედვით“⁴. ამ ცნობაზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „რომის დესპანის ნაამბობი ამტკიცებს, რომ ლაშა-გიორგის ძეს დავითს და მის დასს მართლაც გამარჯვების მოსაპოვებლად ისეთი უკადრისი საშუალებისა და ხერხისათვის მიუმართავს, როგორცაა უცხო, დამპყრობელი ერის სამართალზე დამყარება და ამ გზით საქართველოს სახელმწიფო სამართლის კატეგორიული მოთხოვნის დარღვევა“⁵.

¹ პლ. კარპინი, გვ. 62, იხ. ავრეთვე, მთარგმნელის შენიშვნები, გვ. 72, შენიშვნა 97.

² სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 35.

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 257, შტრ. თ. ქორდანია, „ქრონიკები“, გვ. 141, ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 147, შენიშვნა 1.

⁴ პლ. კარპინი, გვ. 37.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 130.

ქართველებისათვის ეს მართლაც დიდი უარყოფითი მნიშვნელობის ფაქტი იყო, მით უმეტეს, როცა მას მეფე უკავშირდებოდა. მაგრამ გვემუხვება, რომ იგი ლაშას ძისა და მისი დასის ინიციატივით მოხდა. ილიყო და არა ზემოდან ნაკარნახევი გარემოება. თათართა ხელისუფლებისათვის ეს აქტი მარტოოდენ იმით კი არ იყო საინტერესო, რომ მეფობის სასურველ კანდიდატს უხსნიდა გზას, არამედ იმითაც, რომ ქართული სამართლის უარყოფის სანიმუშო პრეცედენტს ქმნიდა. ძნელი სარწმუნოა, ასეთ ვითარებაში დიდი ყაენი და მისი კარი ტახტის პრეტენდენტთა დავის გულგრილ მკაცრებად დარჩენილიყო და დავით ლაშას ძისათვის გამოსავალი არ მიენიშნებინა.

სამეფო ტახტზე ისეთი მტკიცე საფუძვლის ვითარებაში, რომელიც რუსუდანის ძეს გააჩნდა, მეტოქე მეფობას თუ მოიპოვებდა, პირველობაზე პრეტენზია მაინც არ უნდა ჰქონოდა. მაგრამ თუ ესეც გაინაღდა, ამის მიზეზი „უხუცესობა“ კი არ იყო, როგორც ეს ქამთალმწერელს მიაჩნია¹, არამედ თათართა პოლიტიკა. ამავე პოლიტიკის ნაყოფი იყო ლაშას ძის ჯიგდა-ხათუნზე დაქორწინებაც.

როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ ევროპული და სპარსული წყაროების თანხმობრივი ცნობა ულუ დავითის გაუფროსებისა და ნარინ დავითის მისდამი დამორჩილების შესახებ?

ქართველი ქამთალმწერლის მიხედვით, ეს საქმე სამეფო ტახტზე ლაშას ძის „ზემოჯდომის“ პატივში გამოიხატებოდა². ეს „ზემოჯდომა“ კი იმავე ტახტზე იგულისხმება, რომელზეც ქვემოთ ნარინ დავითი უნდა მჯდარიყო. ამას არ ეთანხმება კირაკოსი. მისი მტკიცებით, ტახტიც ერთია და მეფეც. ეს არის თბილისის ტახტი და მეფე დავით ლაშას ძე, რომელსაც, როგორც უფროსს, დიდი ყაენის მიერ დაწესებული რიგის მიხედვით, ვითომც, პირვე-

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 227.

² როგორც დედოფლის სახელი მოწმობს, ის მონღოლი ქალი უნდა ყოფილიყო. სად იქორწინა ლაშას ძემ ჯიგდა ხათუნზე, საამისო პირდაპირი ცნობა არ მოგვეპოვება. არაპირდაპირი მონაცემებით კი ეს ქორწინება ყაენის კარზე უნდა მომხდარიყო. ამას გვაპარაუდებინებს შემდეგი გარემოებანი: 1249 წელს ულუმ, დედოფლის უნაყოფიობის გამო, მეორე ცალი (ალთუნი) შეიყვანა სასახლეში. ჯიგდა-ხათუნის უშვილობის დასადასტურებლად კი, როგორც მიუთითებდა ივ. ჯავახიშვილი, 2—3 წელი მაინც უნდა ყოფილიყო საჭირო (ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 146).

³ ქამთალმწერელი, გვ. 227.

ლად ერგო მეფობა¹. ასეთი რამ გაუგებრობის ნაყოფია, რადგან მორიგეობით მეფობის ის წესი, რომელზეც სომეხი მკვლევარნი მიუთითებს, არც თათართა სახელმწიფო სამართლის ნორმებს შეესაბამებოდა და არც ქართულს. უფრო სარწმუნოა ქართველი ჟამთაღმწერლის ცნობა, რომელიც მტკიცე საბუთიანობას ემყარება. „...მრავალი სიგელი იპოვების, — წერს იგი, — და თვთ მე მინახავს, რომელ სიგლებისა თავსა სწერია: „მეფენი ბაგრატიონნი“ და „ნებითა ღთისათა, დავით და დავით“ და კელიცა ორთავეს რთავს:“².

ნარინის ლიხთიმერეთში გადასვლა და ქუთაისის ტახტის წარმოქმნა მოგვიანებით მოხდა.

სტეფანოს ორბელიანი ამ მოვლენას რუსუდანის ძის თათართ ტყვეობიდან გაქცევას უკავშირებს და მას სუმბატ ორბელის ყარაყორუმში პირველი გამგზავრების (1251—2 წწ.) უწინარეს გულისხმობს³.

ნარინის ლტოლვილებასთანვეა დაკავშირებული ქუთათისის ტახტის წარმოქმნის საკითხი ქართველ ჟამთაღმწერელთანაც⁴.

საყურადღებო ცნობებთან ერთად, სომხურ და ქართულ წყაროს შორის ზოგიერთი სხვაობაც არის და შეცდომა-შეუსაბამობაც. მაგრამ ეს ვერ ანელებს მათდამი ყურადღებას.

მიუხედავად იმისა, ჰაბანდის სანახებიდან მოილტვოდა ამ დროს რუსუდანის ძე (სტეფანოსით)⁵ თუ ნახჭევანიდან (ალატალიდან ბარდავს განწესებული)⁶, ერთი აშკარაა, რომ ავაგ ათაბაგის ქვეყანა გამოიარა. ჟამთაღმწერელი ამას პირდაპირ მიუთითებს⁷, ამასვე მოწმობს სტეფანოსის მონათხრობიც; აზნაური თანკრეყული, რომლის დაბაზეც მეფემ გაიარა, ორბელთა სახლის ყმა იყო. ორბელი კი ავაგის ყმა. მაშასადამე, ქვეყანა ავაგისაა.

1 კირაკოსი, გვ. 68.
 2 ჟამთაღმწერელი, გვ. 227.
 3 სტეფანოსი, გვ. 71; ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში, გვ. 204—205.
 4 ჟამთაღმწერელი, გვ. 228—229.
 5 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 204.
 6 ჟამთაღმწერელი, გვ. 228.
 7 იქვე.

ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო არაა თანკრეყული გათავისება მეფეს წინ (სტეფანოსით), თუ მისი პატრონი სუმბატის (ქამთალმწერლით), ან ყმას მისცა ძვირფასი თვალი პატრონის სტეფანოსისად თუ თვით სუმბატს, ანდა მისცა კი საერთოდ? იმ საკითხისათვის, რომელიც ჩვენ გვაინტერესებს, საგულისხმოა მხოლოდ ერთი: ორივე წყარო დავით ნარინის „სონთა“ (სტეფანოსი) ან „აფხაზთა“ (ქამთალმწერელი) მეფედ გახდომას უკავშირებს იმ ლტოლვილებას, რომლის დროსაც იგი ავაგის ქვეყანაზე გამოვლით მოისწრაფვოდა ლიხთიმურეთში. მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ შეთქმულებას (ან აჯანყებას) არ მოჰყოლია რუსუდანის ძის დას საქართველოში დამკვიდრება. ასე რომ, ორმეფობა საქართველოში თავდაპირველად ერთი ტახტით ხორციელდებოდა.

ასევე იყო რუმშიც, სადაც სულტნის ტახტზე მონღოლებმა ღიას ად-დინის სამივე ძე დასვეს¹.

თბილისში მეფეთა დასხდომის შემდეგ ქართველები კვლავ აჯანყების თადარიგს შედგომიან და მათთვის ერთ მეფესაც აუბამს მხარი.

კირაკოსის მიხედვით, ეს მეფე ულუ დავითია (ნარინი „სონთა“ ქვეყნის მეფეა)². ასევეა ვარდანთან³, სებასტაცითან (უკანასკნელი თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს პირველს)⁴ და გრ. აკანეცთან⁵.

ჩვენ ეს ცნობა სარწმუნოდ არ გვეჩვენება, ამაზე მიგვანიშნებს როგორც ლამას ძის მაშინდელ მდგომარეობაზე დაკვირვება, ისე სომხურ-ქართული წყაროების საამისო ცნობების შეაწავლა-შეჯერება.

დავით ულუს თათრებმა დადი წყალობა უყვეს, რის გამოც ის ასე აშკარად ანტიმონღოლურ მოძრაობას ვერ დაუჭერდა მხარს.

ამის სასარგებლოდვე მიუთითებს წყაროებში ავაგ ათაბაგზე დაცული ჩვენებანი. კირაკოსისა და გრ. აკანეცის თანხმობრივი აღიარებით, შეპყრობილი მეფე და მთავრები ავაგმა იხსნა. აკანე-

¹ В. А. Гордлевский, Государство селджукидов Малой Азии, Избранные сочинения, I, Москва, 1960, გვ. 66.

² კირაკოსი, გვ. 68, 71.

³ ვარდანი, გვ. 8.

⁴ სებასტაცი, გვ. 26.

⁵ აკანეცი, გვ. 26—30.

ცის ცნობით, იგი მთავარსარდლის ბანაკში, როგორც ავადმყოფი, ტახტრევნით მიუყვანიათ და მხოლოდ მის სიტყვებზე მხოლოდ თათრები, „შეეშვნენ ქვეყნის რბევას და მიანიჭეს მშვიდობა საწყალობელ ქრისტიანებს“¹.

კირაკოსს ავაგის ავადმყოფობაზე არაფერი აქვს ნათქვამი. მისი ცნობით, თათართა მთავარსარდალთან პირველად ავაგის დედა, ხოშაქი მისულა და შვილის ერთგულება და მათთან ძალე გამოცხადება უცნობებია². ათაბაგსაც არ შეგვიანებია და მრავალი მოწმით დაუდასტურებია თავისი „ერთგულება“³.

რაც შეეხება მეფეს, იგი პატიმრობაში ჰყავდათ „სამი დღის განმავლობაში“ და მხოლოდ საზღაურის გაღების შემდეგ გაათავისუფლესო, დასძენს სომეხი ისტორიკოსი⁴.

გრ. აკანეცის დუმილი მეფის განთავისუფლებაზე (საზღაურით ან სხვა რამით) ექვს აღძრავს კირაკოსის ჩვენების სისწორისადმი. ამასვე გვიკარნახებს სხვა წყაროთა ცნობები (სტ. ორბელიანი, ქამთალმწერელი).

თბილისის შეთქმულებაში მონაწილე მეფის ვინაობის გასაგებად საგულისხმოა განძაქეცისა და აკანეცის ცნობები ავაგზე. თუ ეს ნამდვილად ულუ დავითის აჯანყებაა, როგორც კირაკოსსა და გრ. აკანეცს მიიჩნდათ, როგორ და რატომ უკავშირდება მას ასე მჭიდროდ ავაგი? მართალია, თათრებით, კერძოდ, დიდი ყაენის გადაწყვეტილებით ის კმაყოფილი არ იყო, როგორც რუსუდანის ძის მომხრე, მაგრამ იმასთან ასე დაკავშირება, ვისი გამეფების (ლამას ძის) წინააღმდეგაც ძალდაუზოგავად იბრძოდა გუშინ, ძლიერ საეჭვოა.

მართალია, ქამთალმწერელი ირწმუნება, რომ ბიძაშვილ-მამიდაშვილის ტახტზე თვისიერად დასახდომის შემდეგ „საექუელ იქმნა შანშესაგან ლამას ძისა დავითის სიყუარული და ავაგის აგან რუსუდანის ძისა დავითისა მიმდგომობა“⁵, მაგრამ ეს შედარებით გვიანდელ ვითარებას უნდა ასა-

¹ გრ. აკანეცი, გვ. 30.

² კირაკოსი, გვ. 71—72.

³ იქვე, გვ. 72. შეთქმულების შემდეგ ავაგს დიდხანს აღარ უცოცხლია (სებასტაცი, გვ. 27). შესაძლოა, ამავე ავადმყოფობამ იმსხვერპლა იგი.

⁴ კირაკოსი, გვ. 72.

⁵ ქამთალმწერელი, გვ. 227.

ხავდეს, ვიდრე 1249 წლისა, როცა ჯერ კიდევ განუღებულად იყო დასთა წინა წლების ბრძოლა-პაექრობანი. ამას მიუყვება სტეფანე ბიც მოწმობს: „მანშემ და ავაგმა თავიანთი გულისწადანაჲ: გრძნაჲ განაცხადეს“¹.

ექვი არ არის, რომ ავაგი შეთქმულია, მაგრამ არა ულუსთან, არამედ თავის მეფესთან (ნარინთან) ერთად, თუმცა ჰკვიანად იქცევა და შესაძლებლობის ფარგლებში ნიღბავს თავის მოქმედებას.

ყოველივე ზემოთქმული საფუძველს იძლევა იმისათვის, რომ ეს ამბავი დაუკავშირდეს სტ. ორბელიანისა და ქართველი ჟამთაღმწერლის მონათხრობს ნარინ დავითის მონღოლთა ტყვეობიდან გაქცევის შესახებ. ასეთი დაკავშირების შესაძლებლობაზე ჯერ კიდევ 1938 წელს მიუთითებდა ნ. ბერძენიშვილი², რომელიც რუსუდანის ძის ლტოლვილებას 1250—1251 წლებში ვარაუდობდა³.

სტ. ორბელიანისა და ჟამთაღმწერლის მონათხრობი რამდენადმე განსხვავებულია, მაგრამ მათი შეთანხმება შესაძლებელია.

სტეფანოსით „სონთა მცირე მეფე“ ჰაბანდის ბანაკში ძალით იყო მოყვანილი⁴. კირაკოსის მიხედვით კი, „მეფე დავითი“ დასხვა მთავრებიც მთავარსარდლის ბანაკში თითქოს თავისი ნებით მისულან⁵. მონღოლებთან ამნაირადვე მისულად გულისხმობს ნარინს ჟამთაღმწერელიც⁶. ქართველი ისტორიკოსის ცნობით, ყაენთან მისული მეფე დაუპატიმრებიათ ალატალს⁷. მისივე მტკიცებით, ეს იმიტომ მოხდა, რომ ჰულაუ იყო „რუსუდანის ძის დავითისთვის მოძულე“⁸. საამისო მიზეზებზე ავტორი დუმს.

მეფის შეპყრობის ჟამთაღმწერლისეული დაკავშირება ალატალთან მართებული არ არის, რადგან ალატალი საზავებულო სადგურად, როგორც აკანეცი (და სხვა ავტორებიც) ირწმუნება, ჰულაუმ აქცია⁹. იგი წინა აზიაში 1255 წელს მოვიდა¹⁰. თუ კირაკოსის,

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 227.

² ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 205, შენიშვნა 2.

³ იქვე, გვ. 206, შენიშვნა 2.

⁴ იქვე, გვ. 204.

⁵ კირაკოსი, გვ. 72.

⁶ ჟამთაღმწერელი, გვ. 228.

⁷ იქვე.

⁸ იქვე.

⁹ აკანეცი, გვ. 44.

¹⁰ ვარდანი, გვ. 10.

სტეფანოს ორბელიანისა და ქამთალმწერლის მონათხრობი ერთსა და იმავე ამბავს გულისხმობს, მაშინ ჰელაუ ყაენი აქ გამოთარეცხავია, როგორც ავტორის ანაქრონიზმის შედეგი¹.
გამოსართეცხავია
გამოსართეცხავია

ასეა თუ ისე, რუსუდანის ძე ტყვეობიდან გამოიქცა. მას ორი კაცი, ამირეჯიბ გურკლელი და ბეგა სურამელი, ხლებია. როცა ღატოლელ მეფესა და მის მხლებლებს „ქვეყნად ავგ ათაბაგისა“ მოუღწევიათ, იგი „ნადირობას მყოფმან სუმბატ ორბელმან“ შეიპყრო². სტეფანოსით, მეფე სუმბატს კი არა, მის ყმას — თანკრეყულს შეუნიშნავს და დაუდევნებია შესაპყრობად³. აქ უფრო სწორი ქართული წყაროს ცნობა ჩანს, რადგან სტეფანოსი სინამდვილეს უნდა ამახინჯებდეს სუმბატის სასარგებლოდ.

ქამთალმწერლით, სუმბატს მეფე „სახლად თვსად წაუყვანია“ და მას შემდეგ გაუშვია, როცა „თუალიცა მისცა იგი სახელოვანი, რომელი წარეტანა დედასა მათსა რუსუდანს“⁴.

ის ფაქტი, რომ ქართველი ქამთალმწერელი არაფერს ამბობს იმაზე, უთხრა თუ არა რაიმე მეფემ სუმბატს თვალის მიცემისას, გვაფიქრებინებს, რომ სტეფანოსის ცნობა (ნარინი რომ უბარებს თანკრეყულს) სინამდვილეს არ შეესაბამება და ავტორის შეთხზულია.

აქვე ამ თვლის რეალობის საკითხიც უნდა დაისვას. ნ. ბერძენიშვილის მითითებით, „შეიძლება ძვირფასი თვლის ამბავი სინამდვილედ არ იყოს“⁵. რა საბუთებს ემყარება ეს მოსაზრება არ ვიცით, ჩვენი დაკვირვებით, იგი ყაენის მიერ სუმბატისადმი გამოჩენილი დიდი ყურადღების საფუძვლის ხალხური აზრით უნდა განხილეთ. სუმბატმა მანგუს თითქოს ნარინისაგან მიცემული ძვირფასი თვალი მიართვა, რომელმაც მოხიბლა დიდი ყაენი.

რადგან ორბელი ყარაყორუმს მოცვიანებით გაემგზავრა, სუმბატისაგან მეფის გაშვება იმ ძვირფას თვალს მიეწერა, რომელიც ვითომ ნარინ დაკითხს უნდა მიეცა ძისთვის.

მაშასადამე, შეპყრობილი ნარინ დაკითხი გამოიქცა თათრებს და ლიბთიმერეთს შეაფარა თავი.

1 ამგვარი ამბები ხშირად გვხვდება ქამთალმწერელთან.

2 ქამთალმწერელი, გვ. 228.

3 სტეფანოსი, გვ. 71.

4 ქამთალმწერელი, გვ. 229.

5 ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 205, შენიშვნა 1.

შეთქმულებას და მის შემდეგ მომხდარ ზოგიერთ ამბავს (მე-
ფისა და სხვა პირთა გამოცხადებას მთავარსარდლის ბაქრაქონის
ხელფეხგაქრული ყოფნა და ბოლოს განთავისუფლება) ^{სტეფანოსი}
1249 (სომხ. 698) წლით ათარიღებს¹. ასევეა სებასტაქთანაც².

სტეფანოსი ასე პირდაპირ არ მიუთითებს რუსუდანის ძის
ლტოლვილობის თარიღს, მაგრამ მისი ცნობებიდან გამოტანილი
ქრონოლოგიური დასკვნა ეთანხმება კირაკოსის, სებასტაქცისა და
სხვათა ცნობებს. მისი ჩვენებით, ეს ამბავი წინ უსწრებდა მანგუ
ყაენთან სუმბატის პირველ გამგზავრებას³ (1252 წლის უწინარეს.
არ არის გამოორიცხული იმავე 1249 წელს ან მომდევნო წელს
მაინც).

ამ ცნობებს არ ეთანხმება და არც არის მართებული ქამთალმ-
წერლის ცნობა, რომელიც ნარინის ტყვეობიდან თავდახსნას 1255
წლის შემდგომ (ჰულაუ ყაენის მახლობელ აღმოსავლეთში მოსვლა)
გულისხმობს⁴.

შეთქმულთა საკრებულო თბილისში მეფის სასახლე ყოფილა,
სადაც, გრ. აკანეცის ცნობით, განიადაგებული ღრეობა იყო⁵.

ერთ-ერთი ასეთი ღრეობის დროს, აკანეცისავე მოწმობით, „ქარ-
თველმა მთავართაგანმა ჩამოუთვალა მეფეს სხვა მთავრები და
მოახსენა რიცხვი 1000 (კაციან). იყვნენ მთავართაგან, რომ-
ლებსაც ჰყავდათ 1000 მებრძოლი მხედარი, აგრეთვე ისინი, რომ-
ლებსაც ჰყავდათ 500 (მხედარი)... როდესაც იყვნენ საამურ სმასა
და ჭამაში და როცა გამოითვალეს და აღრიცხეს სომეხთა და ქარ-
თველთა ჯარი, თქვეს, რომ მოერეოდნენ თათართა ჯარს“⁶.

მეფის სასახლეში მთავართა შეკრებულობასა და ღვინის სმაზე
მიუთითებს კირაკოსიც. მისი თქმით, ღვინისაგან გაამაყებული მე-
ფე და მთავრები ასეთ სიტყვებს წარმოთქვამდნენ: „რად ვემორ-
ჩილებით ჩვენ თათრებს, როცა ასე ბევრი ჯარი გვყავს. მოდიოთ,
უეცრად, დავესხათ მათ თავს, გავწყვიტოთ ისინი და თვით ჩვენ
შევიქნეთ ჩვენი ქვეყნის მფლობელი“⁷.

1 კირაკოსი, გვ. 72.

2 სებასტაქცი, გვ. 26.

3 სტეფანოსი, გვ. 71.

4 ქამთალმწერელი, გვ. 228—229.

5 აკანეცი, გვ. 28.

6 იქვე, გვ. 29.

7 კირაკოსი, გვ. 71.

კირაკოსი ამ ფაქტს, როგორც ვხედავთ, ძირითადად ღვინოთა და სიმთვრალით ხსნის. ღვინოსვე მიაწერს მას აკანეციც, თუმცა ირწმუნება, რომ ყველაფერი ეს ხუმრობით ითქვაო. მარტენსონისა და ვიშნინსკის წრფელად იზრახეს თუ თქვეს, არამედ ხუმრობით, რადგან მოცლილი იყვნენ და არაფერი აწუხებდათ“, მაგრამ მათ შორის ყოფილა ერთი ვინმე იუდას მსგავსი, რომელიც „წავიდა და შეასმინა თათრებს, ცრუ სიტყვა ნამდვილად და წრფელად მოაჩვენა“¹.

ვარდანი აქ გამცემელს ვერ ხედავს და ამ საქმეს მიაწერს ექვს, რომელიც ბაჩუს და სხვა მხედართუფროსებს აუღიათ ქართველთა მეფისა და მთავრების ამბობებაზე². ამასვე იმეორებს სებასტაცი³.

ასევეა კირაკოსთანაც. მისი ცნობით. ეს ამბავი ახლოს მყოფმა მონღოლებმა გაიგეს და დაიჭირეს კიდევ საამისოდ საჭირო თადარიგი⁴. ამ ავტორს არაფერი აქვს ნათქვამი, რომ ვითომც ეს ამბავი მეფისა და მთავრების ხუმრობა იყო, როგორც ამას აკანეცი ამტკიცებს. ცხადია, აქ სახუმრო არაფერი იყო, მეფესა და მის მომხრეებს ნამდვილად აჯანყება ჰქონდათ გადაწყვეტილი. ლხინი აჯანყებისათვის მზადებდა შესანიღბავად იყო მოწყობილი. მაგრამ ამან ვერ უშველა მათ. რა თქმა უნდა, საქმე მართლაც მხოლოდ ისე რომ ყოფილიყო, როგორც აკანეცი ფიქრობს, მაშინ რაღა საჭირო იქნებოდა ლაშქრის შეყრაზე ისეთი გულდაგული ზრუნვა, როგორც შეთქმულები აწარმოებდნენ. ამასვე მოწმობს სათათრო გამოსაღებთა ან მთავრების წუხილის მისეული დახასიათებაც. თათრები „მუდამ ჟამს მოდიოდნენ და ხარკით ავიწროებდნენ ქართველ და სომეხ მთავრებს. ზოგიერთთაგან უნდოდათ ოქროქსოვილი, ზოგიერთთაგან მიძინო, ზოგიერთთაგან კარგი ძაღლი და ცხენი; და ამგვარად ავიწროებდნენ მათ მალის, თალარისა და ხალანის გარდა“⁵.

„თალარი“ გრ. აკანეცს აქ შეცდომით უნდა ჰქონდეს დასახელებული. კირაკოსის მოწმობით, ძისი შემოღება 1255 წლის უადრეს არ იგულისხმება, რადგან ეს ღონისძიება ჰულაუ ყაენს უკავ-

1 აკანეცი, გვ. 29-30.
 2 ვარდანი, გვ. 8.
 3 სებასტაცი, გვ. 26.
 4 კირაკოსი, გვ. 71.
 5 აკანეცი, გვ. 29.

შირდება¹. არც „მალი“ ჩანს ამ ხანის სათათრო ვალდებულებებში². ისიც 1254 წლის აღწერის შემდეგ შემოღებულ³ მარტო მოხსენიებულია.

რაც შეეხება აქ დასახლებულ ხალხს (თურქული ყალანის სახე-
ნაცვალი ფორმად), ეს ბეგარა მნიშვნელოვნად გაიზარდა 1246 წლის
შემოდგომიდან⁴. სათათრო გამოსაღები, არც ის ოქროქსოვილი, მიმი-
ნო, ცხენი და კარგი ძაღლი ყოფილა, რომელზეც აკანეცი მიუთი-
თებს, მაგრამ ამათი მოთხოვნითაც რომ უნდა შეეწუხებინათ თათ-
რებს ქართველი და სომეხი მთავრები, ეს სარწმუნოა. გ. რუბრუ-
კვისი წერს: „ყოველივე, რასაც ისინი ჩვენი მსახურების ხელში ხე-
დავდნენ... მათ ცმობისმოყვარეობას აღიზიანებდა და საჩუქრად
სურდათ მიეღოთ... განუწყვეტლივ და ურცხვად თხოულობენ,
და რასაც კაცი მათ აძლევს, დაკარგულია, იმიტომ რომ უმადურნი
არიან, თავიანთ თავს ქვეყნიერების ბატონებს უწოდებენ და ვერ
წარმოუდგენიათ, რომ შეიძლება რამეზე უარი ვუთხრათ“⁵. ეს მარ-
ტო მოგზაურებზე არ ვრცელდებოდა, ასევე ექცეოდნენ დამორ-
ჩილებულ ხალხებსაც. მაგრამ დაპყრობილის მძლავრობით გამოწ-
ვეული უკმაყოფილება კი არ ყოფილა თბილისის შეთქმულების
მთავარი მიზეზი, არამედ თათართა ბატონობის დამხობის წაღილი,
თუმცა ნარინ დავითის გამოსვლის ეს პირველი ცდა ჩაიშალა. თათ-
რებმა მძიმე რეპრესიები განახორციელეს. კირაკოსის მოწმობით.
მათ არათუ მხოლოდ ის კუთხეები აუკლიათ, საიდანაც შეთქმულნი
იყვნენ, არამედ ისიც, რომელიც ამის საბაბს არ იძლეოდა. ბევრი
დაუხოცავთ და ბევრიც ტყვედ წაუსხამთ. ტყვეებიდან, რომლებიც
კაცების, ქალებისა და ბავშვებისაგან შედგებოდა, მრავალი მდინა-
რეში დაუხრჩვიათ⁶.

მონღოლთა მიერ ამ დროს მრავლის დახოცვას, სოფელთა და
აგარაკთა გაძარცვასა და სხვაზე მიუთითებენ ვარდანი⁷ და სებას-
ტაცი⁸.

История Монголов-инок Магакии XIII века, перево² и объяснения
К. Н. Патканова, СПб, 1871, მთარგმნელის შენიშვნა 17.

1 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 142.

2 გ. რუბრუკვისი, გვ. 34.

3 კირაკოსი, გვ. 71—72.

4 ვარდანი, გვ. 8.

6 სებასტაცი, გვ. 26.

მართალია, თბილისის შეთქმულებას წარმატება არ ხვდება, მაგრამ ამას და თათართა რეპრესიებს არ შეუწელებია ქართველ ბროგრესისტთა სწრაფვა მტრის ბატონობისაგან თავდასაცავად.

თ ა გ ი VIII

თათართა მფლობელობის დამძიმება, კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერება, პროგრესის ქალთა შესუსტება

50-იანი წლების დამდეგიდან ძირითადად დასრულდა მონღოლთა წარმატებული ლაშქრობანი. ამ გარემოებამ განაპირობა ქვეყანაში ომის გზით მომდინარე შემოსავლის (ალაფი) შემცირება. ქვეყნის მართვა-გამგეობა, პრივილეგიურ მოლაშქრეთა შენახვა და სხვა საჭიროებანი ხელისუფლებას შემოსავლის ახალი წყაროს გამონახვის აუცილებლობის წინაშე აყენებდა. რადგან ომი უკვე შემოსავალს ძველებურად აღარ იძლეოდა, ასეთ ვითარებაში დანაკლისის შევსების ერთადერთი გზა დაპყრობილი ქვეყნების ექსპლოატაციის გაძლიერება და ხარკის გადიდება იყო.

მონღოლთა საბრძანებლის აღწერას, რომელსაც სათავეში არღუნი ედგა, ფისკალურს გარდა, სამხედრო მიზანიც ედო საფუძვლად.

ქამთალმწერლის ცნობით: „...ყაენმან ბათო, რომელი უდიდესი იყო ყოველთა ყაენთა, ინება განსწორება და აღთუალვა ყოველისა ქუეყანასა, და პოვა კაცი ვინმე, ნათესავით თირიდი, სახელით არღუნ, სამართლის მოქმედი და ფრიად მართლის-მეტყუელი, და ღრმად გამგონე და განმზრახი რჩეული. ესე წარავლინა ყოველსა საბრძანებელსა მას მისსა რუსეთს, ხაზარეთს, ოვსეთს, ყივჩაყეთს. ვიდრე ბნელეთამდე, აღმოსავლით, ვიდრე ჩრდილოეთამდე და ხატაეთამდე, რათა აღთუალოს და განაჩინოს მკედარი და მეომარი ლაშქრად განმავალი ნოინთა თანა“¹.

მართალია, არც ბათო ყოფილა ოდესმე „უდიდეს... ყოველთა ყაენთა“ და არც ათასგვარი ბოროტმოქმედების ჩამდენი არღუნი იყო „ფრიად მართლისმეტყუელი“ კაცი, მაგრამ ეს ცნობა მაინც

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 234.

საინტერესოა. ბათოს ამ დროს დიდი გავლენა ჰქონდა ყარაყორუმის¹ ზე და, შესაძლოა, მეგობრულ ურთიერთობაში მყოფმა დიდმა ყაენმა, რომლის უმაღლესი ძალაუფლება ამ პერიოდში იკვეთება ნალური იყო, მართლაც მიიღო სარაელი ყაენის წინადადება. სააქისოდ აუცილებელი „წესით“ აღჭურვილი არღუნი ბათომ „წარავლინა ყარაყორუმს, ყუბილ ყაენს წინაშე, რათა მანცა ესრეთ განაჩინოს კელსა ქუეშე არღუნისასა“¹. დიდმა ყაენმაც, უამთაღმწერლისავე თქმით, „ინება... ესრეთ ქმნად, და წარავლინა იგივე არღუნ განგებად საბრძანებელისა მათისა და განუწესა იგივე წესი“².

ისტორიკოსს აქ მხოლოდ იმდროინდელი ყარაყორუმელი ყაენის ვინაობა ეშლება და მანგუს ნაცვლად ყუბილას ასახელებს, სხვა მხრივ ეს ცნობა ეჭვს არ იწვევს.

კირაკოსი, სებასტაცი, სტეფანოს ეპისკოპოსი და ზოგიერთი სხვა სომეხი ისტორიკოსი ამ მოვლენას 1254 (სომხ. 703) წლით ათარიღებს³.

აღწერის შემდეგ ძველი სათათრო ბეგარა-ვალდებულებანიც გადიდდა და ახალი გადასახადებიც შემოვიდა. განსაკუთრებით მძიმე იყო სოფლის მეურნეობის დარგობრივი აღწერა-დაბეგვრის თათრული სისტემა⁴. წარმოების აზიური წესისათვის დამახასიათებელ ამ რიგს იმ განსხვავებულ სოციალურ-ეკონომიურ გარემოში, რომელიც ჩვენში არსებობდა, პროგრესის შეფერხების მეტი არაფერი შეეძლო მოეტანა. როცა თათარი ქართველი გლეხის ფუძის შიგნით აფათურებდა ხელს და მას მეურნეობის ყოველ დარგს უბეგრავდა, ცხადია, მეურნეს იმ ინტერესს უხშობდა, რომელიც მას ქართული რიგით ჰქონდა. ეს გარემოება გამანადგურებლად მოქმედებდა ქართველი გლეხის სამეურნეო ცხოვრებაზე.

ყოველი საგადასახადო სისტემა მიწისმფლობელობის წესით არის განსაზღვრული. მაშასადამე, ქართული საგადასახადო რიგის ხელყოფა, მიწისმფლობელობის ქართული სისტემის ხელყოფაც იყო. თათართა ეკონომიური პოლიტიკა ქართული ფეოდალური

¹ უამთაღმწერელი, გვ. 234.

² იქვე.

³ კირაკოსი, გვ. 78, სებასტაცი, გვ. 26, სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 35. როგორც სწორად შენიშნავს ა. ვალსტიანი, ამ აღწერის თარიღად 1253 (სომხ. 702) წელს შეცდომით მიუთითებენ ვარდანი და მხითარ აირაენცი (Армянские источники о монголах, გვ. 115, შენიშვნა 94).

⁴ უამთაღმწერელი, გვ. 235.

საზოგადოების ყოველი სოციალური ფენის უკმაყოფილებას იწვევდა.

თათრული და, საერთოდ, აღმოსავლური მიწათმფლობელების ბუნებას ჩინებულად ააშკარავებს „მალის“ ინსტიტუტი.

უძველესი ქართული დოკუმენტი, რომელშიც ეს საგადასახადო ტერმინი იხსენიება შიომღვიმის კრებულის მიერ გრ. სურამელისადმი „მიცემული“ დაწერილია¹.

განსაკუთრებით ხშირად იხსენიებს „მალის“ გრ. აკანეცი².

ადრე „მალის“ აღმოსავლეთში იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა, რაც ჩვენში „ხვასტაგს“. XIII საუკუნის შუა ხანებიდან, როცა ეს ინსტიტუტი ჩვენში შემოვიდა³, იგი მრავალი მნიშვნელობით იხმარებოდა. აღმოსავლეთში, სადაც „რენტა და გადასახადი ერმთანეთს თანა ემთხვევა“⁴, „მალი“ რენტა-გადასახადი იყო და მეტწილად სოფლის მეურნეობაზე დაწესებულ გამოსაღებთა ჯამს აღნიშნავდა⁵. ეს გადასახადი ნატურითაც იკრიფებოდა და ფულითაც. როგორც რაშიდ ად-დინის ერთი წერილიდან ჩანს, „მალი“ ზოგჯერ მოსავლის 60%-ს შეიცავდა⁶.

¹ თ. ჟორდანიძე, „ქრონიკები“, II, გვ. 127; სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საბუთის დათარიღების რამდენიმე ცდაა (თ. ჟორდანიძე, „ქრონიკები“, II, გვ. 126; ს. კაკაბაძე, სიგელი მსახურთუხუცესის გრიგოლ სურამელისა, ტფ., 1912, გვ. 4; ნ. შოშიაშვილი, XIII ს-ის საქართველოს ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხისათვის, აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახ. მეზეუმის მოამბე, ტ. XVIII B, თბ., 1954 წ., გვ. 128). ჩვენი დაკვირვებით, terminus a. q. n. აქ XIII საუკუნის 50-იანი წლების პირველი ნახევარია. ამას გვაფიქრებინებს დაწერილში მოხსენიებული „ყაფჩერი“ და ხელრთვაში დადასტურებული „მოწამე და დამამტკიცებელი“ ნიკოლოზ კათალიკოსი. რაც შეეხება terminus p. q. n-ს, იგი ვერ გადასცდება 60-იანი წლების დამდეგს, როცა ნარინმა და ულუმ სამეფო გაიყვეს. აქვე გასათვალისწინებელია გრ. სურამელის უკანასკნელი მოხსენიებაც (1260 წ.).

² გრ. აკანეცი, გვ. 12, 15, 29, 67.

³ გრ. აკანეცის მიხედვით, სომეხი და ქართველი მთავრების ერთ ნაწილს, რომელთაც იგი „ბრძენს“ უწოდებს, „მალის“ გადახდა თათართა შემოსევისთანავე უქირიათ (გვ. 12).

⁴ კ. მარქსი, კაპიტალი, III, ნაწ. II, გვ. 310.

⁵ И. П. Струшевск й, Очерки по истории феодалных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Ленинград, 1949, გვ. 266/7; ვ. გაბაშვილი, „სათათრო გამოსაღებელი“ გვიანფეოდალურ საქართველოში, მიმომხილველი, III, თბ., 1953, გვ. 149.

⁶ ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 240.

ქართული ფეოდალური სინამდვილე ვერ იგუებდა უცხო ეკონომიური რიგის „მალის“ და მანამდე ებრძოდა, ვიდრე შეეცვალა ბუნება და ქართულ გადასახადად არ აქცია.

1254 წლიდან დიდად გაფართოვდა ლაშქრად გამავალი მოსახლეობის წრე. თუ ადრე თათრებთან მხოლოდ მაღალი სოციალური ფენების წარმომადგენლები ლაშქრობდნენ¹ და გლეხობა მარტოოდენ სალაშქრო გამოსაღებს იხდიდა², ახლა ყოველკბრა სრულფუძიან გლეხზე ერთს ლაშქრად წასვლის მიმე მოვალეობაც დაეკისრა³.

ლიხთიქითმა მალე დააღწია თავი თანამოლაშქრობის ვალდებულებას. 50-იანი წლების მიწურულიდან დას. საქართველოს მხედრობა აღარ მონაწილეობდა თათართა ლაშქრობებში, მაგრამ სათათრო გამოსაღებთა ერთ ნაწილს რომ მაინც იხდიდა ლიხთიმერი, ამას მოწმობს ე. წ. „საბანელას დავთარი“⁴. აქ დადასტურებული „სათათრო“ გამოსაღების რაობის განსაზღვრა ძვირფას ჩვენებას შეგვძენდა ქუთათისის ტახტისა და საილხანო კარის პოლიტიკური ურთიერთობის სრულყოფილი შეცნობისათვის, მაგრამ ჭერჭერობით ამ განმარტოებული და მცირედმეტყველი ცნობით. ეს შეუძლებელია. რაც შეეხება ლიხთამერს, მას ყალანიც დიდხანს აწუხებდა, წასკაკიც და სხვაც.

ქვეყნის ეკონომიური გადატაკება, მოსახლეობის აყრა-გაქცევა⁵, განადგურება⁶ — აი ის ძირითადი შედეგები, რაც ყალანს მოჰყვა აღმოსავლეთ საქართველოში და თათართა დაპყრობილ სხვა ქვეყნებშიც.

ყალნის სიმძიმეზე კარგად მიუთითებს ის გარემოებაც, რომ

1 გრ. აკანეცი, გვ. 17.

2 შიომღვიმის კრებულის დაწერილში ეს ტერმინი „სალაშქროის“ ფორმით იხსენიება (თ. ჟორდანიას, „ქრონიკები“, II, გვ. 127). ქათალმწერელთან „ყალანი“ ვგვხვდება (გვ. 235, 272); გრ. აკანეციან — „ხალანი“ (გვ. 17, 24, 29).

3 ქათალმწერელი, გვ. 235.

4 თ. ჟორდანიას, „ქრონიკები“, II, გვ. 160.

5 ამ მხრივ განსაკუთრებით ძვირფას ცნობას შეიცავს ანისის მანუჩეს მეჩეთის სპარსული წარწერა, რომელიც აბუ-საიდის იერლაციის შინაარს გვამეონობს. იერლაციის შედგენის ქვემო ზღვარია 1319 წ., როცა აბუ-საიდმა ზეწოდება მიიღო („ბაჰადური“), რომლითაც იხსენიება წარწერაში, ხოლო ზემო — 1335 წ., როცა ილხანი გარდაიცვალა.

6 თათართა ლაშქრობები თუ სიბაზე დგომა, ათეულ ათასობით ქართველის სიცოცხლეს იწირავდა მსხვერპლად.

მოგვიანებით საერო ფეოდალები საეკლესიო მიწათმფლობელობის წინააღმდეგ ბრძოლას სწორედ „ყალბობის მიზეზზე“ ამართლებდნენ¹. ეკლესია კი ყალბისაგანაც თავისუფალი იქნა და მისი სათათრო გადასახადებისგანაც². ამას ყაენი სპეციალური იერლაციით ადასტურებდა. ასეთი საბუთი თათრებმა აღრე კილიკიის მეფის ძმას, პარონ სუმბატს მისცეს³, რომელმაც ყარაყორუმში იმოგზაურა 40-იანი წლების მეორე ნახევარში⁴. მოგვიანებით ამავე მიზნით მისულა ჰულაუ ყაენთან ნიკოლოზ კათალიკოსი და მასაც მიუღია იერლაცი. კათალიკოსისა და მისი მხლებელისათვის ილხანს სხვა წყალობაც მიუგია. ჟამთაღმწერლის ცნობით, „შეუქმნეს და მოსცნეს შანად ჯუარნი ოქროსანი, და შეუქმუნა თვალითა და მარგალიტითა, და უბოძა ერთი თვთ კათალიკოსსა და ერთი მოძღუარსა ვარძიისასა, რომელი თანა ჰყვა კათალიკოსსა. და არგანიცა იგი ოქროთი შემკული მინიჩა კათალიკოსსა ოდენ, ჯუარიანი იგიცა და ესრეთ პატივითა წარმოავლინეს“⁵.

თათართა ხელისუფლება ასეთ დამოკიდებულებას მხოლოდ ქრისტიანული ეკლესიის მიმართ როდი იჩენდა, ასევე ეპყრობოდნენ „შიხთა, და დავრეშთა (დერვიშთა)“ და ყაენმა „ყოვლისა სჯულისა კაცნი საღმრთოდ გაჩენილნი განათავისუფლნა“—დასძენს ჟამთაღმწერელი⁶.

ეს გარემოება ღვთის მსახურთაღმი ჰულაუს ან რომელიმე სხვა ყაენის ჩიყვარულის შედეგი კი არ ყოფილა, როგორც ამაზე გულუბრყვილოდ მიუთითებს გრ. აკანეცი⁷, არამედ დაპყრობილ

1 გ. გოზალიშვილი, უღრ დავითისდროინდელი საეკლესიო კრებების დადგენილება, „სახისტორიო მოამბე“, I, ტფ., 1925, გვ. 222.

2 ჟამთაღმწერელი, გვ. 224, 235.

3 გრ. აკანეცი, გვ. 25.

4 სუმბატის „ქრონიკის“ ზოგიერთ ხელნაწერში ეს მოგზაურობა 697—699 (1248—1250) წლებით არის დათარიღებული (სუმბატ სპარაკეტო, გვ. 48). ტაშკენტიდან გამოგზავნილი წერილის თარიღი (1246) და სპარაკეტის „ქრონიკის“ ერევნის ხელნაწერში ჩვენთვის საინტერესო ქრონოლოგიური ცნობის არარსებობა საფუძველს აძლევს ა. გალსტიანს ეჭვი შეიტანოს ზემოხსენებული ჩვენების სისწორეში (Армянские источники о монголах, გვ. 121, შენიშვნა 121).

5 ჟამთაღმწერელი, გვ. 224.

6 იქვე, გვ. 235.

7 გრ. აკანეცი, გვ. 25, 43.

ხალხებზე ბატონობის აუცილებლობით იყო გაპირობებული. მარჯვე პოლიტიკით თათართა ხელისუფლებამ არათუ ეკლესიის წინააღმდეგობა, არამედ ეს დიდი ორგანიზაციის სამსახურშიც ჩააყენა. რაც დამპყრობლის დიდი წარმატება იყო. მაგრამ ეკლესიამ ეკონომიური კეთილდღეობა დიდხანს ვერ შეინარჩუნა, რადგან მალე მის წინააღმდეგ აღდგნენ საერო ფეოდალები.

თათრები ახლა გულგრილად უცქერდნენ გუშინდელი მოკავშირის აოხრებას, რადგან ამ შინაბრძოლაში მათთვის საზიანოს ვერაფერს ხედავდნენ. პირიქით, იგი ხელსაც უწყობდა დამპყრობლის ბატონობას. მოგვიანებით, ქრისტიანულ ეკლესიას მდგომარეობა იმიტაც გაურთულდა, რომ გამაჰმადიანებული ძველი „მოყვასი“ დასამზობად მოადგა კარზე.

მძიმე სათათრო გამოსაღები იყო თამლაც (ტამლა, დამლა). მკვლევართა ერთი ნაწილი სწორად მიუთითებს თამლის რაობას — სავაჭრო გამოსაღები¹. ეს ეამთაღმწერლის ცნობიდანაც კარგად ჩანს. „არღუნის აღთუალვისაგან... რაცა განისყიდებოდეს ტფილისს ასსა თეთრსა ზედა სამი თეთრი საყაენოდ დაიდბოდეს“ — წერს ის². ეს ჩვენება ამ გადასახადთან დაკავშირებულ სხვა საკათებზეც მიგვითითებს: 1. საქართველოში „თამლა“ 1254 წელს შემოუღიათ 2. იგი ფულადი გამოსაღები ყოფილა. 3. შემოღების ეამს მისი ოდენობა გაყიდული საქონლის 3%-ს შეადგენდა.

პირდაპირი ცნობების უქონლობის გამო არ სერხდება იმის განსაზღვრა, როდის დამკვიდრდა „თამლა“ თათრულ საგადასახადო რიგში. ეამთაღმწერლის ხსენებული ჩვენება ამ გამოსაღების მხოლოდ საქართველოში „განწესების“ დროს გვითვალისწინებს.

რა ცვლილება განიცადა ჩვენში თამლამ მომდევნო ხანაში. ამაზე პირდაპირი ცნობები არ გავვაჩნია. ირანის ანალოგიისა და ზოგიერთი არაპირდაპირი ჩვენების მიხედვით, თამლა XIII საუკუნის მიწურულში საქართველოშიც დიდად უნდა ყოფილიყო გაზრდილი.

1 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 56; ნ. ბერძენიშვილი. ქართველი ხალხის ბრძოლა მონღოლთა მფლობელობის წინააღმდეგ, წიგნში: საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 231; რ. კიკნაძე, თამლა ილხანთა სახელმწიფოში, აღმოსავლური კრებული, I, თბ., 1960, გვ. 99 და სხვ.

2 ეამთაღმწერელი, გვ. 238.

თამლაჩი და მისი ხელქვეითი მოხელენი ყოველი ცდილობდნენ, რაც შეიძლება მეტი ამოეჩაჩათ. გამთავრების ცნობით, ისინი არც მეფეს ეპუებოდნენ თურმე დასაძვინჯისა და ზარეულოსათვის შეძენილ ცხვარსა თუ კრავზეც „ხარაჯა (თამლა-
ი. ს.) წაუღიან“¹. ქართველი ისტორიკოსი ამას „უწესოებად“ მიიჩნევს². ჩვენი აზრით, ამ ფაქტის გამთავრებისეული კვა-
ლიფიკაცია ცხვარსა და კრავზე თამლის არარსებობით კი არ აიხს-
ნება, არამედ ვადასახადის ამკრეფთა თავხედობით. თბილისის სა-
თამლო განაწესში საჭონლის ეს სახეობანი რომ გათვალისწინებუ-
ლი არ ყოფილიყო, მეთამლენი მეფეს მაინც ვერ მოექცეოდნენ ასე
უდიერად. გამთავრებისათვის ასეთ მცირე სამეფო საჭონელზე
თამლის აღება საძრახი საქმეა, მაგრამ ბასაკათათვის ასეთი სათნო-
ება უცხო იყო.

თამლა არ იყო ისეთი საშიში ბუნების გამოსაღები, როგორც
შალი, მაგრამ, ერთი მხრივ, მისი ვადიდების ილხანური პოლიტიკა
(ყაზანმა ამ ტენდენციას მხოლოდ დროებით დაუდო ზღვარი)
და, მეორე მხრივ, ვადასახადის ამკრეფთა ბოროტმოქმედება
მნიშვნელოვნად აფერხებდა ვაჭრობის განვითარებას და მოსახ-
ლეობის ყოველი ფენის უკმაყოფილებას იწვევდა.

სათამლო უწყების თბილისელ მოხელეთაგან გამთავრელი
განსაკუთრებით კიცხავს ხოჯა აზიზს³.

ზოგიერთი მეფე თუმცა ასერხებდა ბასაკათათვის გზას
შეკვრას და ქვეყანაში სათათრო გამოსაღებთა აკრეფის უფლებით
მიღებას, მაგრამ ეს, ჯერ ერთი, მეტად მცირე მონაკვეთში დას-
ტურდება და მეორეც, ეკონომიური და ზნეობრივი დაცემის ხანა-
ში მეფის მოხელეებსაც მოსახლეობის გამოძალვის ბასაკაური
ტენდენცია ამოძრავებდათ. გამთავრელი ასახელებს აგრეთვე
სათათრო „ძღვენს“, რომელიც ნატურალურ გამოსაღებსაც შეი-
ცავდა და ფულადაც. ამავე დროს ეს ვალდებულება ორი ნაწი-
ლისაგან შედგებოდა, ერთი მათგანი ადგილობრივ სამხედრო მო-
ხელეთა გამოსაკვებად იყო განკუთვნილი, ხოლო მეორე — სა-
ულაყე ვადასახადად. უკანასკნელი ფულით გაიღებოდა და ექ-
ლეოდა მხოლოდ დუმანროინს (ათიათასეულის მეთაურს). „მიზ-

¹ გამთავრელი, გვ. 238.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 238, 244.

დი ცხენისა“, როგორც ჟამთაღმწერელი უწოდებს, შეიცავდა¹. ეს თანხა ულაციის გამოსაკვებად და საჭირო ხარჯების დასაფარავად უნდა ყოფილიყო გამიზნული. ამ გამოსაღებს „ალაფე“ ერქვა. რაც შეეხება პირველს, იგი „ულუფედ“ იწოდებოდა. სოფელი ვალდებული იყო ღუმანნონინისათვის ნატურით დღიურ საზრდოდ თითო ცხვარი მიეცა, ხოლო ათასეულის მეთაურისათვის — თითო კრავი.

ფულით — პირველისათვის ორი დრაჰკანი უნდა ეძლიათ, მეორისათვის კი — ერთი². ეს ცნობები XIII საუკუნის 50-იანი წლების შუა ხანების ვითარებას ასახავს. იცნობდა თუ არა უფრო ადრე საქართველო ამ გადასახადებს, ამაზე პირდაპირი მითითება არ მოგვეპოვება.

რა ცვლილებები განიცადეს ამ ინსტიტუტებმა ჩვენში XIII საუკუნის უკანასკნელ მესამედში, როდესაც უაღრესად გაიზარდა სათათრო გადასახადები, ან რა ნორმები დაუდგინეს მას ყაზანის დროს, არ ვიცით. აბუ საიდის ილხანობაში კი, როცა საქართველოში თათართა ლაშქარი უაღრესად შემცირდა და ერთ ღუმანს აღარ აღემატებოდა³, „ალაფეც“ და „ულუფეც“ თითქოს შესაბამისად უნდა შემცირებულიყო.

საქართველოში დადასტურებულია კიდევ რამდენიმე გადასახადი: „ყაფჩერი“, „საიამე“, „ტუზყუ“, „თალარი“, „ნემერი“, „თარპი“ და სხვ.

„ყაფჩერი“ ამ გამოსაღების ქართული ფორმაა⁴, სომხურში იგი „ლ'ფჩურად“ იწოდება⁵, სოლო სპარსულში — „კოფჩურად“. ყველა ესენი მონღოლური „ყოფჩურის“ სახენაცვალი ფორმებია. ყაფჩერი თავდაპირველად „საძოვარს“ ნიშნავდა⁶. მოგვიანებით

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 235.

² იქვე.

³ В. Тизенгаузен, Заметка Элькылкашанди о грузинах, Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества, вып. II, СПб, 1886, გვ. 210.

⁴ იხსენიება შიომღვიმის კრებულის მიერ გრ. სურამელისადმი „მაცემულ“ დაწერილში (თ. ყორღანია, „ქრონიკები“, II, გვ. 127).

⁵ გრ. აკანეცი, გვ. 15; კირაკოსი, გვ. 189.

⁶ Histoire des Mongols de la Perse, ecrite en Persian par Raschid-Eldin, publice traduite en francais acompagnee des notes et d'un me-

სხვა შინაარსით გაივსო და საგადასახადო ტერმინად იქცა. ტიტულმა განვითარების საინტერესო გზა განვლო. ლალ მას მომთაბარენი იხდიდნენ, შემდეგ ბინადარ მოსახლეობა-საც გააწერეს. გრ. აკანეცი ცნობით, ეს გამოსაღები ჩვენში თათ-ქოს ჩორმალანის დროიდან არსებობდა¹. ეს ცნობა სარწმუნო არ ჩანს. ჯერ ერთი, აკანეცი აქ თალარის შემოღების დროსაც შეცდო-მით მიუთითებს და ზოგ სხვასაც² და მეორეც, კირაკოსის ჩვენები-დან ჩანს, რომ „ყაფჩერი“ ჩვენში არღუნის აღწერის შემდეგ შე-მოუღიათ³. ამასვე ეხმაურება შიომღვიმის კრებულის მიერ გრ. სუ-რამელისათვის „მიცემული“ დაწერილიც, რომლის ქვემო ქრონო-ლოგიური ზღვარი ხელრთვაში მოხსენიებული ნიკოლოზ კათალი-კოსის მიხედვით, 1251 წლის უადრეს არ ივარაუდება, რადგან 1250 წელს ეს ხელი არსენს ეპყრა⁴.

ყაფჩერი ნატურითაც იკრიფებოდა და ფულითაც. მანგუ ყაე-ნის რეფორმებიდან იგი წლიურად პირუტყვის 1%-ს შეაღ-გენდა⁵.

იმდროინდელი ტრანსპორტის თავისებურება და უკიდვანო სახელმწიფოში შეუფერხებელი მიმოსვლის აუცილებლობა გზებ-ზე „იამების“ მოწყობის აუცილებლობას ქმნიდა. იამის უმთავრესი დანიშნულება თათარ სახელმწიფო მოღვაწეთა თუ უცხო ელჩთა ტრანსპორტითა და სურსათით უზრუნველყოფა იყო.

საგზაო სადგურების მოწყობა 30-იან წლებში განხორციელდა. მისი პროექტი ჩანაიშ და ბოლდადარმა შეიმუშავეს, ხოლო შესრუ-ლება არაციანს და თოლაჩარს მიენდო: ადგილების შერჩევა, იამე-ბის აგება და მოსამსახურე პერსონალით დაკომპლექტება იყო მა-თი მთავარი საზრუნავი, თითოეულ იამში ერთი იამჩი (სადგუ-

moire sur la vie et les ouvrages de l'autour par M. Quatremere, t. 1, პარიზი, 1836, გვ. 256, შენიშვნა 83 (ქვემოთ — კ ა ტ რ მ ე რ ი).

1 გრ. აკანეცი, გვ. 15.

2 იქვე.

3 კირაკოსი, გვ. 189.

4 ნ. შოშიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 129.

5 ედ. კატრმერი, დასახ. წიგნი, გვ. 256, შენიშვნა 83; ივ. ჭავჭავ-შვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, 1941, გვ. 56.

რის უფროსი) და 12 ულაჩი (გამყოლი) იყო გათვალისწინებული.

იამების მოწყობა ულუსებზე განაწილდა. ჩალატაის ულუსებზე ასეთ სადგურებს დიდი ყაენი აგებდა, შემდეგ — ჩალატაი, ხოლო იმას იქით — ბათო¹.

ეს ღონისძიება მოსახლეობის მდგომარეობის ერთგვარ გაუმჯობესებასაც ითვალისწინებდა (ელჩთა ადრინდელი უწესრიგო და ნელი მოგზაურობა დიდ ეკონომიურ სიძნელეებს ქმნიდა), მაგრამ იამის მოწყობისა და შენახვის ხარჯები არანაკლებ მძიმე აღმოჩნდა და სპეციალური გადასახადიც დაწესდა. ეს გადასახადი სპარსულ წყაროებში „იამად“ იწოდება, ასევეა სომხურშიც². ქართულად, კი „საიამე“ ერქვა³. გრ. აკანეცი საიამე ხარკში გათვალისწინებული პროდუქტებიდან მხოლოდ პურსა და დოს მიუთითებს⁴. მისივე ცნობიდან ჩანს, რომ მასში ბევრი სხვა რამეც შედიოდა. სამწუხაროდ, საამისო კონკრეტული მითითებანი არც სპარსულ წყაროებს შემოუნახავთ და არც სხვა რომელიმეს.

ეს პროდუქტები იამის მომსახურე პერსონალისა და მოგზაურთათვის იყო საჭირო. ამას გარდა, იამს ესაჭიროებოდა თივა, ქერი და ცხენებისათვის საჭირო სხვა საკვები. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ იამში ზოგჯერ რამდენიმე ათასი ულაყი იყო⁵, მაშინ ადვილი წარმოსადგენია რაოდენ მძიმე უნდა ყოფილიყო საულაყე გადასახადი.

საიამე შრომით ბეგარასაც ითვალისწინებდა. მოსახლეობასვე უნდა გაეკეთებინა თუ შეეკეთებინა იამი. გრ. აკანეცის ცნობით, პულაუს დროს ყოველ მცირე სოფელს საიამე ბეგარაზე ერთი კაცის გაგზავნა ეკისრებოდა, დიდ სოფელს — ორი ან სამის⁶. საიამე ბეგარაზე წასულ პირს მხოლოდ პურის და დოს გამოღება

¹ იუან-ჩაო ბი-ში, გვ. 198.

² გრ. აკანეცი, გვ. 45.

³ შიომღვიმის კრებულის დაწერილი; თ. ჟორდანიას, „ქრონიკები“, II, გვ. 127.

⁴ გრ. აკანეცი, გვ. 45.

⁵ რაშიდ ად-დინი, 5 ათას მიუთითებს. Рашид ад-дин, Джами-ат тава-рих (сборник летописей), т. III, სპარსული ტექსტი დაადგინა ა. ალ-ზადემ, რუსული თარგმანი ა. არენდსის, ბაქო, 1957, გვ. 480 (ქვემოთ — რაშიდ ად-დინი, III).

⁶ გრ. აკანეცი, გვ. 45.

ვეალებოდა, ყველა სხვა სახის ნატურალური საიამე ვადასახე-
საგან თავისუფლდებოდა¹. როგორც საიამე, ისე სხვა სათათრო
გამოსაღები დაღვნილი წესით იშვიათად თუ იკრიფებოდა².
კუთრებით მძიმე მდგომარეობაში იყვნენ გზისპირა სოფლი-
მცხოვრებლები, რომლებსაც იამის თავაშვებული მომსახურენი
თუ სხვა ბოროტმოქმედნი ხან ცხენს მოსტაცებდნენ, ხან პროლუქტს³
და ა. შ. ამან თავისი შედეგიც გამოიღო და გზისპირეთიც მალე
დაცარიელდა.

საიამე ბეგარა-ვალდებულებებისა და იამის მომსახურეთა
ბოროტმოქმედებისაგან დიდად იყო შეჭირვებული შუა აზიის.
ირანის, ადარბადაგანისა და სხვა მახლობელი ქვეყნების მოსახ-
ლეობა. რაც შეეხება საქართველოს, აქ საიამე უფრო მძიმე უნდა
ყოფილიყო საათაბაგოში (სომხეთი), რომელსაც უფრო წვდებო-
და სათათრო გზები. ასევე ითქმის კარის ქვეყნის, ქვემო და შიდა
ქართლის შესახებაც. თუ პირველზე დასავლეთ წინა აზიისა და
ამიერკავკასიის დამაკავშირებელი გზები გადიოდა, ორ უკანასკ-
ნელზე დარიალის გზა იდო. ამ გზაზე მიმოსვლამ იკლო მხოლოდ
დარიალის ჩარაზვის შემდეგ, რაც აბაღა ყაენმა განახორციელა
(ასე დარჩა XIII საუკუნის მიწურულამდე).

შედარებით ნაკლებად უნდა განეცადათ საიამეს სიმძიმე სამც-
ხეში, სადაც მეტწილად ადგილობრივი თათარი მოხელეები მიმო-
დიოდნენ. ყველაზე იოლად აქ მაინც ლიხთიქითი წავიდა. დას.
საქართველოს არც იამიანი გზები უნახავს ოდესმე და ამ ბეგარა-
გამოსაღებმაც მცირე ხანს იბოგინა იქ.

გრ. აკანეცი სათათრო გამოსაღებთა შორის ასახელებს
„ტუზღუსაც“², რომელიც მონღოლური „ტუზყუს“ სომხურა
ტრანსკრიპციაა.

სპარსულ წყაროებში ეს ტერმინი რამდენიმე ფორმით გვხვდე-
ბა: „ტოზღუ“, „თარღუ“ და სხვ.

ა. ალი-ზადეს მტკიცებით, „თარღუ არსებითად რაიათებისა-
გან იკრიფებოდა და მძიმე ტვირთად აწვა მოსახლეობას“³. ჯერ
ერთი, რაიული ტუზყუში ძალიან მცირე რამ შეიძლება მოხვედრი-
ლიყო, ის მეტწილად მაღალი ხელოსნური ნაწარმისაგან შედგე-

¹ გრ. აკანეცი, გვ. 45.

² იქვე, გვ. 15.

³ ა. ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 242.

ბოდა და, მეორეც, იქმნება შთაბეჭდილება ვითომც ტუხუცა-
ლენო მოსაკრეფელი ყოფილიყოს. ამ პატრონყმური ხასიათის
მისართმეველის სიდიდესა და ხასიათს გამგზავნის შემდგომში
ერთად აღრესატის მდგომარეობა და მასთან პირველის დამოკი-
დებულება განსაზღვრავდა.

გრ. აკანეცი ამ ინსტიტუტის შემოღებას ჩვენში ჩორბალანის
დროით ათარიღებს¹ და ეს სარწმუნოც არის. ის ურთიერთობა,
რომელიც ამდროიდან დამყარდა დამპყრობელსა და დამორჩილე-
ბულს შორის ტუხუყუს გარეშე არც წარმოიდგინება.

მნიშვნელოვანი სათათრო გამოსაღები იყო თალარი, რომელიც
სხვადასხვა დანიშნულებით იკრიფებოდა, მეტწილად — სამხედრო
მიზნით.

გადასახადს გარდა, თალარი მონღოლეთში საწყაოსაც აღნიშ-
ნავდა².

გრ. აკანეცი და რაშიდ აღ-დინი კონკრეტულად არ მიუთითე-
ბენ რას შეიცავდა საქართველოზე შეწერილი თალარი³. ამ ხარ-
ვეზს ავსებს კირაკოსი, რომლის ცნობითაც, ეს გამოსაღები თითო-
ეულ კაცზე აწესებდა: 100 ლიტრა ხორბალს, 50 ლიტრა ღვინოს,
2 ლიტრა ბრინჯს, 20 სულ საქონელზე 20 თეთრს და ერთ
პირუტყვს და სხვ.⁴

ეს ცნობა ჰულაუსდროინდელ ვითარებას ასახავს. ამავე
დროისათვის თალარზე განსხვავებულ ჩვენებას ვხვდებით სხვა
ავტორებთან (ჯუეეინი, რაშიდ აღ-დინი, მუჰამედ შაბანგარეი),
რომლებიც ამ გადასახადს მხოლოდ ერთი თალარი ფქვილითა და
ერთი ტიკი ღვინით განსაზღვრავენ⁵. ეს ოდენობა არსებითად იგივეა,
რაც კირაკოსთან დადასტურებული 100 ლიტრა ხორბალი, 50
ლიტრა ღვინო, მაგრამ საქართველოზე გაწერილი თალარი გამო-
საღებთა ოთხჯერ მეტ სახეობას შეიცავს და გაცილებით მძიმე
ჩანს.

კირაკოსისავე ჩვენებით, თალარის აკრეფა დიდი სისასტიკით

1 გრ. აკანეცი, გვ. 15.

2 ედ. კატრევი, დასახ. ნაშრ., გვ. 138, შენიშვნა 17.

3 გრ. აკანეცი, გვ. 12, 15, 23, 29; რაშიდ აღ-დინი, 111, გვ. 30.

4 კირაკოსი, გვ. 189.

5 აალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 231.

ხორციელებოდა და ვისაც შისი გადახდა არ ძალუძდა, სანტ-
ვლოდ შეიღები მიჰყავდათ¹.

არ დასტურდება გრ. აკანეცის დაყენება, რომ ბაგრატიონების
ში ვითომ თათართა შემოსვლისთანავე დაეწესებინოთ². კირაკოსის
ჩვენებით, ეს გადასახადი პულაუ ყაენს შემოუღია³. ამ ცნობას არც
სპარსული წყაროები ეწინააღმდეგებიან.

XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან თალარი საქართველოში
კრძევ უფრო უნდა გადიდებულიყო. ამას გვაფიქრებინებს სამ-
ხედრო ხარჯების დიდი ზრდა საილხანოში, რაც დაკავშირებული
იყო ჩაღატაიანების, მისრეთის ბაჰრების, ჯუჩიანების თუ სხვათა
წინააღმდეგ ბრძოლებთან.

XIII საუკუნის მიწურულიდან სპარსულ წყაროებში გვხვდებ-
ა გამოსაღები „ნემერი“, რომელიც ერთდროული მოსაჯრეფელი
ჩანს, მეტწილად ომის შემთხვევაში⁴.

„ნემერი“ რომ საქართველოსათვისაც არ იყო უცხო სათათ-
რო გამოსაღები, ამას აღმატურებს ანისის მანუჩეს სპარსული წარ-
წერა. იგივე ძეგლი ჰიგვიითობს იმ ძალადობაზე, რომელსაც ბას-
კაკები იჩენდნენ ამ გამოსაღების აკრეფისას ჩვენში⁵.

ამავე წარწერაში იხსენიება თარპიც. ე. ბარტოლდი გულ-
მოდგინედ ცდილობდა ამ გამოსაღების ხასიათის გაგებას, მაგ-
რამ სარწმუნო ვერაფერი მოიპოვა⁶. ა. ალი-ზადე თარპში ორ
ასპექტს არჩევს. ერთია, როცა მაღალი საბაზრო ფასების დროს
ხელისუფლება აიძულებს მოსახლეობას დაბალ ფასებში გაიღოს
პროდუქტი, ხოლო მეორეა, როცა ფულის ნაკლებობის ვითარე-
ბაში საბელმწიფო ბედლებიდან გააქვთ პროდუქტები და იძულე-
ბით საბაზრო ფასებზე უფრო ძვირად ასაღებენ მას⁷. საქართველო-
ზე გაწერილი თარპი უფრო პირველი ასპექტისა უნდა ყოფი-
ლიყო.

მანუჩეს მეჩეთის წარწერიდანვე ჩანს, რომ თარპის აღებასაც

¹ კირაკოსი, გვ. 128.

² გრ. აკანეცი, გვ. 15.

³ კირაკოსი, გვ. 189.

⁴ В. В. Бартольд, Персидская надпись на стене анийской мечети Мануче, Соч. т. IV, Москва, 1966 წ., გვ. 337.

⁵ იქვე, გვ. 318.

⁶ იქვე, გვ. 335—336.

⁷ ალი-ზადე, დასახ. ნაშრ., გვ. 244—246.

ანისსა და საქართველოს სხვა მხარეებში, ისეთი ძალმომრეობა
 ახლდა, როგორც ყალანის, ნემერის თუ სხვათა აკრეფას¹ და
 ამავე ეპიგრაფიკულ ძეგლში გვხვდება ^{ترانسკრიპცია} ^{საქართველო}
 ტოლდის მტკიცებით ეს ტერმინი ძველი სომხური **ყანაყიღ**-ის
 სპარსული ტრანსკრიპციაა. ამის საფუძველს აძლევდა ანისის 1320
 წლის წარწერა, სადაც ეს ტერმინი იხსენიება. ამავე წარწერის მიხედ-
 ვით, თ' რნავირი (← დრნავირი) ორი სახის ყოფილა: მცირე და
 დიდი².

ამ ტერმინის შინაარსობლივ მხარეზე დაკვირვება საშუალება
 აძლევდა ნ. მარს მასში ქალაქის კართან არსებული რაღაც
 გამოსაღები ეგულისხმა³. რა სახის თუ ოდენობის იყო ეს მოსაკ-
 რეფელი, ან რა განსხვავება იყო მცირე და დიდ თ'რნავირს შო-
 რის, როდის შემოიღეს იგი და ამ გამოსაღებთან დაკავშირებული
 ბევრი სხვა საკითხი, ცნობების უქონლობის გამო არ ორკვევა. მა-
 ნუჩენს მეჩეთის წარწერიდან მხოლოდ ის ჩანს ნათლად, რომ
 თ'რნავირი მძიმე გადასახადი ყოფილა და ყალანთან ერთად ისიც
 გამხდარა მოსახლეობის აყრა-გაქცევის მიზეზი⁴.

ამით, რა თქმა უნდა, არ ამოიწურება საქართველოში მოქმედ
 სათათრო გამოსაღებთა სია: გადასახადი ხელოსნობაზე, გამოსაღე-
 ბი თევზის ჭერაზე და ბევრი სხვა საკმაოდ ავრცობენ ამ ნუსხას⁵.

გამოსაღებთა მეტი წილი ფულით იყო შესატანი. აკანეცის
 ცნობით, თითოეულ აღრიცხულზე 60 თეთრი მოდიოდა⁶. ამ გარე-
 მოებამ „ოქროს“ გაძვირება გამოიწვია. ხოლო უკანასკნელთა
 თავის მხრივ მამულების ამოძრავება და მევახშეობის გაძლიერება
 გააპირობა. „ხარკობისაგან ოქრო ძუირ (ად) ი იყვის
 და სოფელი იეფად“⁷.

უშუალო მწარმოებლის ყვლეფაში დამპყრობელს არც შინაუ-
 რი მებატონე ჩამორჩებოდა⁸.

მიმძლავრებისა და ექსპლოატაციის ორმაგი უღლის ქვეშ

1 ე. ბარტოლდი, დასახ. ნაშრ., გვ. 518.

2 იქვე, გვ. 336—337.

3 იქვე, გვ. 337.

4 იქვე, გვ. 318.

5 კირაკოსი, გვ. 79.

6 აკანეცი, გვ. 32.

7 თ. უორდანიკა, „ქრონიკები“, გვ. 133.

8 კირაკოსი, გვ. 79.

მყოფმა მწარმოებელმა გული აიყარა მეურნეობაზე და „ბრანდონ-ბა“, „ხიზნობა“ და „ლარიზობა“ დაიწყო. კლასობრივი ბრძოლის ამ ფორმების მავნეობა მალე შეიძინეს ფეოდალებმა ვინც ამ მწარმოებლებს საკუთარი „მოჭირვების“ გზით სცადეს, როგორც რკონის დაწერილიდან ჩანს, სათათრო გამოსაღებთა ნაწილის გადახდას თვით ფეოდალი კისრულობდა. „ვიდრე ცოცხალ ვიყო, — ამბობს კახა სამძივარი, — მე დავდვია თავი და მოვიჭირვო ხარჯისა ცოტასა გამოღებისათუჲს ამაჲჟამთა შიგა, და თუ მე აღარ ცოცხალ ვიყო, ვინც ჩემი გუარისა იყო, მან იურვოს“¹.

ფეხი მოიღვა გაუკაცრიელებულ ფუძეთა „ქრთამით“ დაუფლების ტენდენციამაც. ფეოდალები ამ ტენდენციასაც გულმოღვივნედ ებრძოდნენ და ნაფუძარის ისევ ფუძედ ქცევას ცდილობდნენ. ამას მოწმობს კახას სიტყვები: „თუ მიწაჲ დაუკაცრდებოდეს, რამსგანცა ქრთამითა იუ ვის გადაერთვის სამსახური და კულუხი ნუ წახდების — სხუაჲ გლახი და ისე მოდეს ზედა“².

მსხვილი ფეოდალები ასე თუ ისე ახერხებდნენ გლახთა და მაგრებას ფუძეზე (უზიარებოდნენ სათათრო გამოსაღებში და სხვ.), მაგრამ ამას ვერ ახერხებდნენ წერილი აზნაურები, რომელთაც, ერთი მხრით, გადამხდელი გაუბრძოდა, ხოლო, მეორე მხრით, ბასკაკი ეძალებოდა. შექმნილი მდგომარეობა აიძულებდა ფეოდალს შელეოდა მიწას (თავისი ეკონომიური და სოციალური უპირატესობით ამ მთავარ წყაროს).

ყმა-მამულის შემცირებამ ფეოდალის საჭურჭლე დააცარავლა, ხოლო ეკონომიურმა დაქვეითებამ აზნაურს სოციალური დამცრობის საფრთხე შეუქმნა.

მდგომარეობიდან გამოსავალს ფეოდალები ერთხანს ალაფით ლამობდნენ, მაგრამ ბალდადის აღების შემდეგ (1258 წ.) თათართა წარმატებულმა ლაშქრობებმა იკლო და ეს წყაროც თითქმის დაიშრიტა. ამიერიდან ფეოდალები აიძულებული იყვნენ სხვა გზას დადგომოდნენ. ასე გაუჩნდათ მათ ეკლესიისადმი მამაპაპათაგან შეწირული ყმა-მამულის უკუჭერის იდეა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში სწორად არის მითითებული ამ

¹ თ. შორდანიძე, „ქრონიკები“, II, გვ. 138.

² იქვე, გვ. 137.

უბრეცედენტო მოვლენის ეკონომიური საფუძველი¹. თუმცა მაქ-
ტო ეს არ კმარა, მას დიდი ზნეობრივი საფუძველიც ჰქონდა².
თვალსაზრისით განსაკუთრებით დამახასიათებელია უმარაგა-
ლის გამოწირვის აღსაკვეთად გამართული საეკლესიო კრების ძეგ-
ლისწერის ერთი ადგილი, სადაც ნათქვამია: „ვიციტ, რომე მრ-
ვალნი კადრებენ ჟამისა ძნელბედობასა და საჭიროებასა, მაგრა
ამის უძნელბედუენიც ყოფილან ... ჟამნი... და
თვით რაჲმცა მიზეზი არვინ კადრა საყდართა
ქუეყნის ქონებისა და დარღუევის მნებებელ-
მან“³.

საეკლესიო მოღვაწენი ქვემოთ კვლავ უბრუნდებიან ამ გარე-
მოებას და მეფეს მიმართავენ: „სამოცდამეთხუმეტენი შვილნი
ხართ თქუენთა გუართანი... და ამ სამოცდათხუმეტთა თქუენთა
გარდასრულთა მეფობათა შიგა უფრასი და უმრავლესი
ჟამი ამისა გან უძნელესი და უბოროტესი ყოფი-
ლ“⁴, მაგრამ საეკლესიო ქონების ხელყოფა არავის მოსვლია აზ-
რადო⁵.

შესანიშნავი და ექვშეუვალი მინიშნებაა. ძეგლისწერაში საა-
მისო კონკრეტულ მოწმობად მხოლოდ ის დროა მოხმობილი,
„ოდეს კათოლიკე ეკლესიაჲ შენებულა“ და „ჯაფარ ამირად“
რომ „ჯდომილა ტფილისს“⁶.

სპარსთა, არაბთა თუ სხვათა ქართლში მძლავრობის ხანიდან
ბევრი სხვა ასეთი „ძნელბედობის“ დასახელება შეიძლება, მაგრამ
მამინ ასეთი რამ, როგორც ძეგლშია აღნიშნული, არავის უკადნიე-
რებია და ამას თავისი მიზეზები ჰქონდა. უმიზეზო არც ის „უბატი-
ვობა“ იყო, რომელზეც ეკლესიის მსახურნი მიუთითებდნენ.
„არღარავის გან გუაქუს პატივი, არც სჯულსა და არც
ებისკოპოსთა, არც მონაზონთა, არც ხუცესთა, არც მღვდელთა, არც

1 გ. გოზალიშვილი, ულუ დავითისდროინდელი საეკლესიო კრების
დადგენილება, გვ. 223; ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტო-
რია საქართველოში IX—XIII საუკუნეებში. ტფილისი, 1934, გვ. 21 და შმდ;
ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია მე-13—14 სს, გვ. 292 და სხვ.

2 ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში
IX—XIII საუკუნეებში, გვ. 42.

3 იქვე, გვ. 42—43.

4 იქვე, გვ. 42.

მიპრონსა, არც ქორებისკოპოსთა. ყუელაი ყუელასა უკათიოდ, შეურაცხად გინებით და ბასრლებით ვჰყავთ“¹.

საქართველოს
ისტორიის
ინსტიტუტი

პირველის მიზეზი ეკლესიის იმ დიდ ავტორიტეტშია საძიებელი, რომელიც ადრე გააჩნდა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, ხოლო მეორისა ამ ძალის ძლიერ შესუსტებაში.

ჩვენში ეკლესია გავლენასა და ოდინდელ ავტორიტეტს ვანსაკუთრებით სწრაფად მას შემდეგ კარგავს, რაც საერო ფეოდალურმა საზოგადოებამ ახალი ზნეობრივი კოდექსი გაინაღდა.

საერო ფეოდალთა მტრობა-შური ეკლესიისადმი კიდევ უფრო გაღრმავდა თათართა ბატონობის ხანაში, როცა მტრის მიერ მინიჭებული პრივილეგიებით ეკლესიამ თავისი კეთილდღეობა უზრუნველყო. ყმა-მამულის გამომწირველნი საეკლესიო მოღვაწეებს ამხეც მიუთითებდნენ. ძეგლისწერაში ვკითხულობთ: „ნ უ ც ა ვ ი ნ ყ ა ლ ნ ო ბ ი ს მ ა ზ ე ზ ს შ ე მ ო ი ღ ე ბ ს: რ ა დ ც ა საყდართა საქონებელთა ყალანი ჰმართებს, მისნიც მზღველნი ვართ, და არას უკუ ვადგებით და თქუნსა თქუენი თქუენთაგან განაღამცა გმსახურებლით, ძალისაებრ და შეძლებისა ჩუენისა“².

კარზე მომდგარი უბედურების ეამს, „ღვთის ხალხი“ თანახმა იყო გაეზიარებინა საერო ფეოდალური საზოგადოების მძიმე ხვედრი, მაგრამ არაფერი გამოუვიდა. ბოლოს მათ საეკლესიო წეს-ჩვეულებათა შესრულებაზე უარის თქმითა და ეკლესიების დაკეტვის მუქარით სცადეს თავიანთი სამფლობელოების ხელყოფის შეჩერება, მაგრამ მარცხი განიცადეს. ასეთი რამ ეკლესიის გავლენის უაღრესი დაცემის ვითარებაში შეიძლებოდა მხოლოდ. ამასვე მოწმობს ეკლესიისა და სამეფო ხელისუფლების დამოკიდებულების ძველი რიგის მომლაც. თუ ძველად ეკლესიის მიერ დაწყებული მფევეც შერისხავდა, ახლა ეს სრულებით შეიცვალა. „ა წ თ უ ვ ი ს დ ა ვ ჰ კ რ უ ლ ა ვ თ, გ ა მ ო ა ჰ ქ ე ნ ე ბ ს თ ქ უ ე ნ ს დ ა რ ბ ა ზ ს ა დ ა თ ქ უ ე ნ თ ა ვ ა ზ ი რ თ ა მ ო ჰ მ ა რ თ ე ბ ს, ბ რ ძ ა ნ ე ბ ა ს ა დ ა კ ა ც ს უ ბ ო ძ ე ბ თ, ჯ უ ა რ ი დ ა ს წ ე რ ე ო, გ ა წ ყ რ ო მ ი ს ა დ ა ჰ ა ვ ა დ გ ა ჯ დ ი ს ნ ა ც ვ ლ ა დ“³.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში. IX—XIII საუკუნეებში, გვ. 43—44.

² იქვე, გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 43.

სხვა, რომ არაფერი ყოფილიყო, ეს ბრწყინვალე მოწმობა¹ საქმარისი იქნებოდა ეკლესიის უავტორიტეტობის ნათელი და აშკარა ამ პერიოდში, რამაც განაპირობა ძირითადად ყმა-მამულის უკუ-პერის ღონისძიების წარმატება. როგორც ქამთალმწერლის ერთი ცნობიდან ჩანს, ეს ტენდენცია დემეტრე მეორის დროსაც ძალიან ყოფილა ფეხმოდგმული ქვეყანაში¹.

მოგვიანებით კი, როცა „გამოსაწირავი“ მამულები აღარ იყო, ფეოდალებმა ნატყუარი საბუთებით შეუტეეს ეკლესიას და ამ გზით ჩაიგდეს ხელში მიწების ახალი ფონდი. მრავალ ჩვენებათა შორის ამას კარგად ადასტურებს², ალექსანდრე პირველის მიერ მცხეთის საპატრიარქო საყდრისადმი 1438 წ. მიცემული სიგელი, რომელშიც ვკითხულობთ: „...ჩუენ პატრონმან მეფე ალექსანდრე ესე... წიგნი და ნიშანი გკადრეთ და მოგახსენეთ თქუენ... დედა-ქალაქსა მცხეთის საყდარსა და... ქართლისა პატრიარქსა კ ზსა შიოს მას ქამსა, ოდეს ქამთა ვითარებისა და შლილობისაგან მცხეთისა და გარეჯის უდაბნოსა მამულთა მათნი მეზღუდრენი შემოეცილნეს და რაცა არაგუს აქათ მცხეთისა მამულნი იყუნეს, მექმეობით რომელთაჲე მოიტაცნეს, ვქენით მოკითხული და რა გუარცა გუმართებდა, ძველნი გუჯარნი და სიგელნი მოვახუშევინეთ და ვითა არავის მართებდა აგრე ჩამოვხსენით და არავისა რა საქუე დაეადებინეთ არა დიდთა და არა მცირეთა, რაგუარცა არავინ ღირს ყოფილა: ჭავჭავაძესა ფაროდის ზეკნელისძის პროკოფისთვის ნატყუარი სიგელი დაეწერინა ვანთისა, ვარცისა და დუმასუბნისა და რაგვარცა ტყუილი იყო, აგრე გავაცუდეთ და ფიცითა გარდაწყდა და უდაბნოსვე დარჩა. ამას გარედ რაცა გარეჯისა უდაბნოსა მამულნი არიან და გუჯრები ძეს... რა გუართაცა ამას წინად ჩუენთა გუართაგან კელ შეუვალნი ყოფილან მით წესითა და გიმიტიციეთ და მოგახსენეთ“².

გარდა ფეოდალთა მიმტაცებლური ტენდენციისა, ამ საბუთიდან ისიც კარგად ჩანს, თუ როგორ იღვწოდა ამ დროს სამეფო ხელისუფლება მძიმე მარცხის გამოსასწორებლად, საეკლესიო მიწათმფლობელობის დასაცავად და აღსადგენად. ამას მრავალ-

1 ქამთალმწერელი, გვ. 276.
2 თ. ყორღანიძე, „ქრონიკები“, II, გვ. 124.

სხვა დოკუმენტიც მოწმობს¹. ეს საქმის ვითარების ღრმად შეცნობის ნიადაგზე აღმოცენებული პოლიტიკა იყო, მაგრამ „ჩინოსანთა“ ძლიერად დააჩნდა საეკლესიო მიწათმფლობელობას, რომ მისი აღმოფხვრის ძალა და ეკლესიის ოლინდელი ძლიერების აღდგენა შეუძლებელი გახდა. ამანაც განაპირობა ქვეყნის დაშლა.

ასე რომ, XIII საუკუნის 60-იან წლებში ეკლესიამ დიდი ღარტყმა იგემა და წელშიც გაწყდა. მაგრამ საერო ფეოდალებს მაინც არაფერი ეშველა.

დიდად შესუსტდა მეფის ძალაუფლება და ფართო გასაქანი მიეცა ერისთავთა აღზიდვას. ეს ტენდენცია დღითიდღე ფართოდ იკაფავდა გზას და თათართა ბატონობის ორი ათეული წლის თავზე. მეფე დავით ულუმ, როგორც უამთალმწერელი გადმოგვცემს, „მთავარნი და ერისთავნი ვერ სცვალნის“. ისტორიკოსი მიუთითებს იმაზეც, თუ რამ დააძაბუნა მეფე ასე: „შიშისათვის ყაენისა“ ვერ ახერხებდა ერისთავთა გადაყენებას თუ დასჯას².

საშინაო და საგარეო რეაქციის (ერისთავები, თათრები) ძლიერი მოძალეების ხანაში მეფის სარბიელი მეტისმეტად შეზღუდული იყო. ის ძალები, რომელსაც ქვეყნის გაერთიანების მეთაური, მეფე, ეყრდნობოდა, უადრესად შემცირდა. ეს ძალა იყო ქალაქის მოსახლეობა. მისი შემცირება თათართა ბატონობის ერთ-ერთ მძიმე შედეგს — ქალაქების გასოფლებას მოჰყვა. XIII საუკუნის დამდეგთან შედარებით ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში ქალაქების დაცემა შეინიშნება. ამ საქმეში განსაკუთრებით უარყოფითი როლი შეასრულა ბერქა ყაენის 1265 წლის ლაშქრობამ საქართველოში. საილხანოზე ამხედრებულმა ჩრდილო ულუსის მესვეურმა 300 ათასი მეომრით ამოვლო და იავარყო მტკვრის მარცხენა სანაპიროს დიდი ნაწილი. უამთალმწერლის მოწმობით: „ბერქამან მოაოკრა ქუეყანა შირვანისა, ჰერეთი, კახეთი და ყოველი იორის პირი და მოვიდა ლაშქარი ტფილისამდე“³. მატერიალურ ნგრევა-ოხრებასთან ერთად, დიდი იყო ადამიანთა მსხვერპლიც. „მრავალი სული ქრისტიანე მოსწყვდესო“ — ამბობს მემატიანე⁴. ასეთ ლაშქრობამ მეტად მძიმე შედეგები მოჰყვა. ხორანთასთან დაკავშირებით ვა

1 თ. ქორდანიძე, „ქრონიკები“, გვ. 219, 241, 243, 245, 251 და ა. შ.
 2 უამთალმწერელი, გვ. 256.
 3 იქვე, გვ. 254.
 4 იქვე.

ხუმტი ბატონიშვილი წერს: „აქ ...იყო ქალაქ და ციხე ^{საქრდღმდეგე} და ბერქამდე, შემდგომ მოოჭრდა და აწ ^{გაქრდა} არს“¹. ასეთივე ბედი გაიზიარა რუსთავემაც, ხუნანმაც და სხვ. ამ ფაქტს (რბევა-ობრებას) ყველა მხარეში როდი შეიძლებოდა ასეთი შედეგები ჰქონოდა. ამის მიზეზი სიცოცხლისათვის აუცილებელ პირობებშია საძიებელი. იქ, სადაც ეს პირობები ძლიერი იყო, განადგურებას გადარჩენილი სიცოცხლის მცირე ფესვიც დროთა განმავლობაში კვლავ ოდინდელი ძლიერებით წამოიზრდებოდა, ხოლო, სადაც ამისათვის აუცილებელი პირობები არ იყო, იშრიტებოდა სიცოცხლე. რუსთავეში, ისე როგორც ხუნანსა და მის შემოგარენში, სიცოცხლის მაჯისცემა ემყარებოდა ინტენსიურ სოფლის მეურნეობას. ასეთი მეურნეობის აღდგენა-განვითარება შუა საუკუნეებში (მძიმე საშინაო და საგარეო პირობების გამო) ვეღარ მოხერხდა.

XIII საუკუნეში (და შემდეგაც) ქალაქების შემცირება და განადგურება დიდ ზიანად აჩნდა პროგრესს, რადგან მწვავე შინაკლასობრივ ბრძოლაში, რომელიც ამ ხანაში მიმდინარეობდა საქართველოში, ქალაქის მოსახლეობა ქვეყნის გაერთიანების ტენდენციას ემბრობოდა და მეფის მთავარი მოკავშირე და საყრდენი იყო.

თათართა მფლობელობის ხანაში გაერთიანების ძალებს შეუსუსტდა ისეთი დიდი მნიშვნელობის საყრდენი, როგორც მწიგნობართუხუცესი იყო. მწიგნობართუხუცესი დავით აღმაშენებელმა დააწინაურა. პროგრესისათვის ბრძოლაში ეს დიდი ღონისძიება იყო. მწიგნობართუხუცესი-ჰყონდიდელი საერო და საეკლესიო საქმეების უმაღლესი გამრიგე-მოსამართლე, ბერი, უძეო, მთელი თავისი არსებით მეფეს ედგა მხარში და მისი ხელისუფლების გაძლიერებისათვის ზრუნავდა. თამარის მეფობის პერიოდში ისე წავიდა საქმე, რომ წარმატებამოპოვებულნი რეაქცია ვერ ითმენდა მწიგნობართუხუცესს და სულ უფრო და უფრო დიდ საფრთხეს უქმნიდა მეფის მარჯვენა ხელს, ყოველ ღონეს ხმარობდა მის დასაცემად.

XIII საუკუნის ათიან წლებში მწიგნობართუხუცესს დიდი მეტოქე გაუჩნდა ათაბაგის სახით. პირველი ქართველი ათაბაგა

¹ ეახხუ შტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ნ. ბერძენიშვილისა და თ. ლომოურის რედ. თბ., 1941, გვ. 88.

ივანე მხარგრძელი იყო. ზაქარია მხარგრძელის გარდაცვალების შემდეგ, — გვაუწყებს ისტორიკოსი, — „მეფემან მოუწოდეს მასა ზაქარიასა ივანე მსახურთ-უხუცესსა, და ინება პატივსა მისსა მსახურთ-უხუცესსა ალყვანება, და უბოძა ამირსპასალარობის პატივი“¹.

შეთავაზებულ პატივზე ივანე მხარგრძელს უარი უთქვამს, ვინაიდან: 1. „პატივი ესე (ამირსპასალარობა)... დიდად დიდი არს და მე უღირსი ვარ“ და 2. „...ძმის ჩემისა სახელსა ჩემზედა არა აქსენებდნენ (აქსენებდეს V), რათა არა მრცხუენეს ნაცვლად მისად ღგომა“².

მხარგრძელმა კარგად იცოდა, რომ ამირსპასალარობას ვერცინ წაართმევდა, მაგრამ მარტოდენ ეს არ აკმაყოფილებდა და ათაბაგის პატივის დამატებაც ეწადა. ამგვარი პირდაპირობით ამას ვერ იტყოდა, ამიტომ ამირსპასალარობაზე „უარი“ განაცხადა და მხოლოდ ათაბაგობა ითხოვა. პირველისათვის ისეთი მოტივები დაასახელა, რომელიც საფუძვლიანს არაფერს შეიცავდა და არც შეიძლება მიეღოთ. მხარგრძელსაც ეს უნდოდა.

ივანეს მეფისათვის უთქვამს: „საქართველოსა არა არს წესად და კელად თქუენ მეფეთა წინაშე ათაბაგობა“³. ასეთი ხელი საქართველოში ცალკე არასოდეს ყოფილა, რადგან აღრე მამამძღუძის პატივი ამა თუ იმ დიდ მოხელეს ეპყრა. გაერთიანების ხანაში უცვლელი არც ეს ინსტიტუტი დარჩენილა. ამისდა კვლად შემოვიდა ახალი ტერმინიც „მამა მეფისა“. ახალ ვითარებას შეესაბამებოდა ამ პატივის მწიგნობართუხუცესისათვის ბოძება. მდგომარეობა შეიცვალა. თამარის დროს, როცა ვაზირთა უპირველესმა დაკარგა „მეფის მამობა“. მდგომარეობა თანდათან გართულდა და ეს პატივი ცალკე სავაზირო ხელადაც იქცა.

ვაზირთა უპირველესის ხელი თანდათან კნინდებოდა და მალე საქმე იქამდეც კი მივიდა, რომ ერთმა მწიგნობართუხუცესმა კიდეც მიატოვა ეს გაუფასურებული სახელო და ერისთავი შეიქნა.

თათრებმა კარგად შეიცნეს ათაბაგის ბუნება და პროგრესის წინააღმდეგ ბრძოლაში მას მისცეს მხარი.

დავით აღმაშენებლის წამოწყება ირღვეოდა, სამეფო კარზე მნიშვნელობამემცირებული სამხედრო პირი ახლა ათაბაგობით

¹ ისტორიანი და აზმანი, გვ. 110.

² იქვე.

³ იქვე.

ზურგამაგრებულ ვაზირთა შორის მეორეობას იცოტავეზდა და პირველობისაკენ ერჩოდა გული.

ამირსპასალარობისა და ათაბაგობის გაერთიანების ძალა ყარგად იყო შეგნებული როგორც პროგრესისტების, ისე რეაქციის ბანაკში. მეფე ყოველი ძალით იბრძოდა ამის წინააღმდეგ, ხოლო ამირსპასალარები ათაბაგობის შეერთებას ესწრაფვოდნენ. ამის ნიმუშია დემეტრე მეორისა და ხუტლუბუღას მოქმედება. 1281 წელს, როცა ათაბაგ-ამირსპასალარი სადუნ მანკაბერდელი გარდაიცვალა, მეფემ მემკვიდრეს მამისეული სახელოებიდან ათაბაგობა დააქლო, რითაც მედროვის ძალა-ავტორიტეტის შემცირება ეწადა. ამ ახრამდე ახალგაზრდა მეფე მწარე გამოცდილებამ მიიყვანა, მაგრამ წარმატებას მაინც ვერ მიაღწია, პირიქით, თავი გადააყოლა.

თ ა ვ 0 IX

აჯანყებანი

თათართა მფლობელობის წინააღმდეგ

თათართა უკანასკნელი წარმატებანი წინააზიაში ჰულაუ ყაენის სახელს უკავშირდება და იგი არსებითად ბალდადის აღებით დანარულდა. საილხანოს ფუძემდებელს დასავლეთითაც დიდი გეგმებე ჰქონდა (სირიის დაპყრობა, ბაპრიანთა მისრეთის განადგურება და სხვ.). მიუხედავად ენერგიული ცდებისა, არც ჰულაუს და არც მის მემკვიდრეებს ამ მიზნის განხორციელება არ მოუხერხდათ. ეს მხოლოდ ბაპრიანთა ეგვიპტის დამსახურება არ ყოფილა. ირანის მონღოლთა დასავლური გეგმების ჩაშლაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა საქართველომაც.

XIII საუკუნის 50-იანი წლების შუახნებიდან შექმნილი ვითარება კერძოდ, თათარ-ქართველთა ურთიერთობაში განვითარებული მძიმე ტენილი, საილხანოს წარმოქმნა და ცვლილებანი საერთაშორისო ურთიერთობაში, საფუძველს აძლევდა ქართველ პოლიტიკოსებს უარეყოთ თათართა ბატონობა და აჯანყებულიყვნენ მის წინააღმდეგ. ამ საქმის წამომწყები ახლაც ნარინ დავითი იყო. ნა-

ჭირი პოლიტიკოსი და უდრეკი მეფე, ეტყობა, დიდ იმედებზე ატყარებდა ეგვიპტეზე. აჯანყების გუნებაზე ახლა ულუ დაწინაურდნის რუსუდანის ძე ყოველს იღონებდა ბიძაშვილის ასაწილად, მაგრამ, როცა ეს ერთხანს მოუხერხებელი შეიქნა, მარტო აჯანყდა

ეს იყო 1259 წლის ზაფხულის ბოლოს, როცა ჰულაუ ყაენი მისრეთის წინააღმდეგ სალაშქროდ ემზადებოდა. ნარინ დავითის აჯანყება დიდად ვნებდა საილხანოს. ჯერ ერთი, ყაენი იძულებული იყო ეგვიპტეში წასვლის წინ საქართველოში შექმნილ დავიდარაბაზე ემტვრია თავი და დაეხარჯა ძალები და, მეორეც, ქართველთა აჯანყება თათართა დამორჩილებულ სხვა ხალხებსაც არ აძლევდა ილხანისათვის სასურველ მაგალითს. რას მოელოდა ჰულაუ იმ ექსპედიციისაგან, რომელსაც 1259 წლის სექტემბერში აჯანყებულთა წინააღმდეგ აგზავნიდა¹, არ ვიცით, მაგრამ წარმატება რომ ვერ მოიპოვა, ეს კარგად ჩანს. ენერგიული წინააღმდეგობის შემდეგ, რომელიც აჯანყებულებმა შეახვედრეს ყაენის ლაშქარს შიდა ქართლში, ნარინ დავითი ქუთაისში გადავიდა².

გარდა იმ მსხვერპლისა, რომელიც თათრებმა აჯანყებულებთან ბრძოლაში გაიღეს, ილხანის ლაშქრიდან ამიერიდან ლიხთიქითის მხედრობაც გამოირიცხა. სხვა გარემოებებთან ერთად, არც ეს იყო მცირე მნიშვნელობის ფაქტი.

მალე ილხანს კიდევ უფრო გაურთულდა მდგომარეობა საქართველოში, ვინაიდან ულუ დავითმა პირველ ხანებში რუსუდანის ძეს მხარი ვერ აუბა, ჰულაუს მის თათრულ ორიენტაციაში ექვის საფუძველი აღარ ჰქონდა, ამიტომაც გულსრულად მიიწვია მისრეთის წინააღმდეგ ლაშქრობაში, მაგრამ ამოდ. ახლა ლაშას ძე აჯანყდა.

¹ ჭ უ ვ ე ი ნ ი, II, გვ. 525.

² მ ხ ი თ ა რ ა ი რ ი ვ ა ნ ე ც ი ს ცნობით, იბერიის მეორე მეფე დავითი სვანეთში „გაიქა“ (Histoire chronologie par Mkhithar a'airivank, XIII ს. სომხურიდან თარგმნა, შესავალითა და შენიშვნებით გამოსცა მ. ბროსემ, სპბ, 1869, გვ. 108). „სვანეთი“ აქ ლიხთიქითს უდრის. ამავე ისტორიკოსთან დაცული ცნობების მიხედვით, ეს მოვლენა 1256—1261 წლებს შუა ივლისხმება (იქვე, გვ. 107—108). სპარსული და ქართული წყაროებით, ეს ფაქტი შეუძლებელია მომხდარიყო 1259 წლის სექტემბრის შუა რიცხვებზე უადრეს (ჭ უ ვ ე ი ნ ი, II, გვ. 525) და 1260 წლის შემოდგომის უგვიანეს (რ ა შ ი დ ა დ-დ ი ნ ი, III, გვ. 50; ეამთ-აღმწერელი, გვ. 239—241).

დამახასიათებელია, რომ მეფემ თავისი გულისნაღველი მეფის-ში კი არ გაამხილა, არამედ — ჯავახეთში. ეამთაღმწერელის¹ მის მეფის ყოყმანით ხსნის¹. ამ მოსაზრების უმართებულობას მეფისა და დიდებულების თათბირის მისივე დახასიათებაც ცხადყოფს. კარგად ჩანს, რომ ქართველ ფეოდალთა დიდი ნაწილი განდგომის მომხრე არ იყო². ასეთ ვითარებაში ამ განზრახულების გამკლავება თბილისში მეფეს და მის მომხრეებს კარგს არაფერს მოუტანდა. საამისოდ აუცილებელი პირობები სწორედ ჯავახეთში იყო, ვინაიდან თავის სამკვიდრო მამულში მეფეს უფრო მტკიცედ ედგა ფეხი და ახლოს იყო სამცხესთანაც, რომლის სპასილარიც ერთგულებდა მხოლოდ. მაგრამ აქ მთავარი ის კი არ არის სად დაძლია ულუმ ყოყმანი, არამედ ის, რომ მან სწორი გადაწყვეტილება მიიღო³ და მტკიცედ თქვა უარი სირიის ექსპედიციაში მონაწილეობაზე, რუსუდანის ძე ამ ლაშქრობის მზადების პერიოდში აჯანყდა. მოვლენათა ეს ჯაჭვი მხოლოდ თათართა რეფორმებისა და ჰულაუს ლაშქრობებით გამოწვეულ სიმძიმეთა წინააღმდეგ სტიქიურ პროტესტად ვერ ჩაითვლება. ეს აჯანყებანი უფრო შორს მიმავალ მიზნებს ისახედნენ. ერთადერთი ძალა, რომელსაც უნარი შესწევდა სერიოზულად აღდგომოდა წინ საილხანოს, ეგვიპტე იყო. ჩანს, ასევე ესახებოდათ იგი ქართველ პოლიტიკოსებსაც, რომლებიც გულბელდაკრეფილები კი არ შეპყრებდნენ მამლუქების ამ პროგრესულ ომს, არამედ თვითონაც აქტიურად მოქმედებდნენ. ნარინის აჯანყების შედეგებზე უკვე ითქვა. მცირე მნიშვნელობისა ამ მხრით არც ულუს აჯანყება ყოფილა. ამ მოვლენამ ყაენს საქართველოდან გამომავალი ლაშქარი კიდევ უფრო შეუმცირა და აჯანყების აღმოფხვრაზეც დიდი ზრუნვა და სერიოზული მსხვერპლის გაღება დაჰქირდა. ყაენის ლაშქარმა ჯერ კიდევ შოლას ბრძოლაში (ქვიშხეთში) განიცადა მნიშვნელოვანი ზიანი⁴. შინდარას შეტაკებაში აჯან-

¹ ეამთაღმწერელი, გვ. 233—239.

² ესენი იყვნენ: ივანე მხარგრძელი, გრიგოლ სურამელი, კახა თორელი და სხვ. (ეამთაღმწერელი, გვ. 239).

³ სამეცნიერო ლიტერატურაში ულუ დავეითის განდგომა უარყოფითად არის შეფასებული (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1949, გვ. 161).

⁴ 1500 მესხის წინააღმდეგ იქ მტრის 6000 მოლაშქრე იბრძოდა, მაგრამ თათრებს რიცხოვნობა უპირატესობამ ვერაფერი უშველა: ბევრი დაიღუპა, ხო-

ყებულნი დამარცხდნენ, მაგრამ მათი მამაცური ბრძოლის მტერს დაჯდომია იაფად¹.

ამის შემდეგაც ენერგიულად უტევდნენ თათრები აჯანყებულებს, მაგრამ დიდხანს მაინც არაფერი გამოუვიდათ. საილხანო კარს ბოლოს ისევ პოლიტიკურმა შანტაჟმა უშველა².

ულუ თუმცა რამდენიმე წლის შემდეგ ისევ მიუვიდა ყაენს და სამცხის თანაგამზრახ სპასალართან ერთად ილხანის სასამართლოს წინაშეც წარსდგა, მაგრამ ამას უფრო ფორმალური ხასიათი ჰქონდა. ის წინააღმდეგობანი, რომელიც საილხანოს ამ დროს შინაც ჰქონდა და გარეთაც კიდევ უფრო გამრავლებოდა და აჯანყებულ ქართველთა მკაცრი დასჯის აუცილებლობას არ აპირობებდა, პირიქით, ილხანისათვის უმჯობესი ჩანდა შეწყალება. ასეც მოხდა³.

ლო ვინც ვაღარჩა, შინდარას (გორთან) მიამურა, სადაც არღუნი იდგა მთავარა ძალებით (ქამთაღმწერელი, გვ. 240).

¹ ქართველი ისტორიკოსის მტკიცებით, თათართა შემდრკალი სარდალი ბრძოლის გუნებაზე არ იყო და გაქცევას ფიქრობდა, მაგრამ მხლებელი ქართველი ფეოდალები ამაგრებდნენ; კახა თორელი ეუბნებოდა: „ქართველი მეცნიერნი ვართ ომისა მათისანი, ჩუენ ებრძოდით თქუენ წილ“ (ქამთაღმწერელი, გვ. 241). არა თათართა სათნოება, არამედ საკუთარი ფეოდალური ინტერესები აპირობებდა თორელის ასეთ თავგამოდებას. ჭაყელ-ციხისჯვრელებსა და თორელთა სახლებს შორის XIII საუკუნის შუა ხანებში მეტოქეობა შეინიშნება. ჭაყელები თავიანთ წარმატებას ამ დროს მეფის ერთგულ სამსახურზე აყვებენ, თორელები კი — უცხო ძალის გამოყენებას ცდილობენ. კახამ კარგად იცოდა თათარ-ქართველთა ლაშქრის შესაძლებლობა, ამიტომ არ უნდოდა დაეკარგა თავისი მიზნებისათვის ეს ხელსაყრელი მომენტი. მისმა (და ალბათ, სხვთა) შეგონებამ გაჭრა და არღუნ ოირადმა ბრძოლა გადაწყვიტა.

შოლას მიღწეული წარმატებით გალაღებულმა მესხებმა მედგრად შეუტრეს მტერს, რომელმაც განსაცდელის ქაშს თავის უტყუარ სამხედრო ხერხს მიმართა და სამცხის მამაც სპასალარს ისეთი უბედურება შეამთხვია, რაც მისმა მამამ და ძმამ ხუნანის ველზე იწვინეს ორმოციოდე წლის წინათ.

ეს იყო 1260 წლის დეკემბერში (ქამთაღმწერელი, გვ. 240—241).

² ქამთაღმწერლის მონათბრობაში ყურადღებას იპყრობს ცნობა დიდვაჟარ შადინზე, რომელსაც არღუნმა „შეავედრა ტფილისი და თვთ მეფობაცა“ (გვ. 244). ეს, უეჭველია, დიდად შეამფოთებდა მეფეს.

ქართველი ისტორიკოსი ამას სხვათა შორის აღნიშნავს, მაგრამ ეს თათართა ნაცადი ხერხი იყო და, ჩანს, ულუს წინააღმდეგობაც სწორედ ამან გატება.

³ ქამთაღმწერლის მტკიცებით, ვითომ ღვთის მოწყალებამ იხსნა მეფე და სპასალარი. სასამართლო ჭერ არ დამთავრებულყო, როცა დარუბანდიდან ყაი-

დავით ულუს ამიერიდან აღარ შეუცვლია კურსი და ყაენისავე კატორღულ სამსახურში აღმოხდა სული. რაც შეეხება დავითს: ნარინს, მას სიკვდილამდე არ გაუხრია ერთხელ აღებულ გეზი და მისრეთთანაც აქტიურად თანამშრომლობდა და სხვა ანტიილხანურ ძალებთანაც.

ნიშნდობლივია, რომ თათრებმა ქართველთა ვერც პირველი აჯანყება დათრგუნეს მათთვის სასურველად და ვერც მეორე. საინტერესოა ისიც, რომ დიდი ვაი-ვაგლახით მხოლოდ დავით ულუს მინდობა შეძლეს. ნარინ დავითის შერიგება ამ გზით შეუძლებელი ჩანდა და მასთან მხოლოდ იარაღის ეწით შეიძლებოდა ლაპარაკი. ამისათვის კი ჰულაუს საშუალება არ ჰქონდა. მოგვიანებით მისმა მემკვიდრემ, თუმცა იარაღიც ენერგიულად გამოიყენა, ღალატი და სხვა მეთოდებიც, მაგრამ მაინც ვერაფერს მიაღწია. ნარინ დავითი აქტიურად იცავდა თავს, და არა თუ მხოლოდ იცავდა, არამედ სერიოზულადაც უტევდა მტერს. რუსუდანის ძის 1259 წლის აჯანყება იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ ამ მოვლენამ დაუღო სათავე ჩვენში ანტიილხანური მოძრაობის დიდ მდინარებას და მეორეც, თათართა მფლობელობის აგან იხსნა ღიხთი მერეთი. მას უარყოფითი შედეგიც ჰქონდა. ამ აჯანყებით დაიწყო საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს რღვევა. მართალია ორი ტახტი ორ სამეფოს ჯერ კიდევ არ ნიშნავდა.

ფული მოვიდა და ილხანს მოახსენა: „არა არს ეამი მეტყუელებად, რამეთუ შეიძრა ულუსი დიდი“ და „ყაენი დიდი ბერქაჲ მოვალს დარუბანდისასა“ (გვ. 248). სასამართლო შეწყდა. ჰულაუმ „მსწრაფლ აწვია სპა თვისი“ და დარუბანდისკენ გაეშურა (იქვე, გვ. 249). ქამთალმწერლის მონათხრობიდან ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ თითქოს ილხანს აქამდე არაფერი სცოდნია ბერქას განწყობილებისა და მხოლოდ დარუბანდის კარის მცველისაგან შეუტყვია პირველად ეს, მაშინ, როდესაც ჯუჩიანთა და თულიანთა მტრობა ამ დროს არც თუ ისე ახალი ამბავი იყო. ჩრდილოეთიდან შემოსევის საფრთხე რომ არ ყოფილიყო, ბერქას ულუსის ასე გააქტიურებული ზვერვაც არ იქნებოდა. ჩრდილოეთიდან კი არა, ამიერიდან აღმოსავლეთიდანაც იყო მოსალოდნელი მტრის გამოჩენა. ბერქას ეს შემოსევა იმ წინააღმდეგობის იარაღით გადაჭრას ითვალისწინებდა, რომელიც ოქროს ურდოსა და საილხანოს ჰქონდათ უკანასკნელის წარმოქმნის დღიდან. ქამთალმწერლის მტკიცების უზუსტობას მოწმობს ის ფაქტიც, რომ მტრის უუგდების შემდეგ სასამართლო აღარ გაგრძელებულა. მოენე მანკაბერდელის სიმპათიაც შეფისა და სპასალარისადმი მნიშვნელოვანწილად საილხანოს კარის პოლიტიკური კურსით იყო განსაზღვრული და ა. შ.

რადგან ყოველი მათგანის პოლიტიკა მთლიანი საქართველოს პოლიტიკა იყო, მაგრამ დროთა ვითარებაში, ცხადია, მათგან ერთ-ერთს ვერ დარჩებოდა და ქუთათისის ტახტი თანდათან ლიხთიქითა პოლიტიკით დაკმაყოფილდებოდა.

თ ა ვ ი X

ქვეყნის პოლიტიკური დაშლის გადარჩევა

ქუთათისის ტახტის შექმნით დაწყებული სამეფოს პოლიტიკური დაშლის პროცესი მალე სამცხის გამოყოფით გადრეკიდა. უკანასკნელი მჭიდროდ უკავშირდებოდა მეფის ხელისუფლების დასუსტების ილხანურ პოლიტიკას. მას შემდეგ, რაც ულუ დავითისა და სამცხის სპასალარის სანიმუშო პატრონყმურმა ურთიერთობამ დიდი სიძნელეები შეუქმნა დამპყრობელს. 50—60 წლების მიჯნაზე, ამ კავშირის გაწყვეტა უპირველეს ამოცანად დაისახეს საილხანო კარზე და ბერქა ყაენის უკუგდებისთანავე დაიწყეს მასზე ზრუნვა. ამას ნათლად ადასტურებს ის წყალობა, რომელიც ლაშქრობიდან დაბრუნებულ დავით მეფესა და მის მხედრობას მიაგო ჰულაუმი: „ფრიადითა პატივითა პატივ-სცა და მრავალი ნიჭი მიანიჭა, ესეზომ, რომელ სარგის ჯაყელსა კარნუქალაქი და მიმდგომი მისი ქუეყანა უბოძა იერალაყითა“¹.

ილხანი კარგად ითვალისწინებდა იმ შედეგებს, რაც სპასალარისადმი ასეთ დიდ წყალობას უნდა მოჰყოლოდა და ნაყოფიც მალე გამოჩნდა. ამ გარემოებით შემფოთებული ფეოდალები, მაშინვე შემოადგნენ მეფეს და მოახსენეს: „აწ მეფობაცა სარგის მიეცე; ვინათგან ყაენმან ესეზომ განადიდნა, არღარა იქნებოს მორჩილი მეფობისათქუენისა“². ყმის გაძლიერება იმ დროს, როცა ცენტრალური ხელისუფლება დღითი დღე სუსტდებოდა, მართლაც ემძიმებოდა მეფეს, რომელმაც უმაღლესე გაპროტესტა სპასალარის ილხანისეული შეწყალება. თათრებსაც ეს

¹ ქართლმწერელი, გვ. 250.

² იქვე.

ეწადათ, „ყაენმა შენი მოღვომისათვის მისცა და, თუ შენ გე მძიმს, არღარა მისცემს“; დაამიგა ელიგონ ნოინმა¹ და თან საყვედურით დასძინა: „თქვენ ქართველნი² თილს უყოფთ მკნედ მბრძოლთა წყობა³ არა უწყია, ყაენი სარგის დაარჩინა მტერთაგან, ძლიერი და სახელოვანი ომი ყო“⁴.

დავით ულუმ მშვენივრად დააფასა ჯაყელის ღვაწლი და თავის დროზე ქვაბლიანიც უწყალობა და ტბეთის ტაძარიც², მაგრამ მტრის ეს ღონისძიება არ ეპრიანებოდა და სავსებით სწორადაც, მაგრამ იმას ვერ ითვალისწინებდა, რაც ამ პროტესტს შეიძლება მოჰყოლოდა რეაქციის მძლავრობის დროს. პულაუმ მეფის განცხადება შეიწყნარა. ამით ულუ დავითსაც ასიამოვნა და თვითაც ორგზის ნასიამოვნები დარჩა: გაჩუქებული ქვეყანაც დაუბრუნდა და პოლიტიკური მიზანიც გაინაღდა. გაიხარეს ჯაყელის მოქიშპეებმაც. დამწუხრდა მხოლოდ სპასალარი, რომელიც ილხანის წყალობის დაკარგვასთან ერთად, ამიერიდან მეფის კარზე ძველ პატივსაც უნდა გამოთხოვებოდა. ყოველივე ამის გამო შეიქმნა სარგისი „გულკლებით და ქუეგამხედველი მეფისა“³, თუმცა მის ბრძანებას მაინც მორჩილებით ასრულებდა. ულუ ხედავდა სპასალარის გულგრილობას და მის განდგომას ექვობდა. ამ ვარაუდს უძლიერებდნენ ფეოდალები, რომლებიც ჯაყელის დამხობას ესწრაფვოდნენ. მათდა გასახარად მეფემ კიდევ შეიპყრო სპასალარი, მაგრამ სიხარული უდღეური გამოდგა. ჯაყელს ილხანი გამოესარჩლა, განსაცდელისგან იხსნა და „ულოსიანად“ შეიწყალა⁴.

ეს ფაქტი ცენტრალური ხელისუფლების დიდ მარცხს მოასწავებდა, რადგან ილხანის მფლობელობაში გადასული და მასზე ეკონომიურად დამოკიდებული სამცხე ამიერიდან ნომინალურად რჩებოდა მეფის განსაგებელში. ეს დიდად აბრკოლებდა თათართა წინააღმდეგ ბრძოლას, რომელსაც ჯაყელები არა თუ მხოლოდ გამოეთიშნენ, არამედ მტკიცედაც ჩადგნენ რეაქციის სამსახურში და ყველგან თავგამოდებით უტევდნენ პროგრესს, მამლუქ-თათართა

1 ე. მ. თ. აღმწერელი, გვ. 250.

2 იქვე, გვ. 247.

3 იქვე, გვ. 250.

4 იქვე, გვ. 255.

ომში იყო ეს, თათარ-ქართველთა ომში (დავით მეგრის დროს) ^{ბა}თა
სხვაგან¹.

სამცხის „ულოსიანად“ ქცევის ქვემო ქრონოლოგიაში² მესხეთის მთავარი-
ვარს ბერქა ყაენის სიკვდილი ღებს, ხოლო ზედას — სიბაზე წასვ-
ლის თადარიგის დაქერა.

ბერქა 1265 წლის დეკემბერში გარდაიცვალა. სიბაზე წასვლა
კი „ყოველთა სთუელთა“ ხდებოდა ხოლმე³. მესხეთის მთავარიც
თბილისში იმ დროს იყო მიწვეული. „ვეითარ მიახლის უამი სიბასა
წასვლისა“ (1266 წლის ზაფხულის მიწურულში, ან შემოდგომის
დასაწყისში). ამ დროს შეიპყრო ის მეფემ. სპასალარის ტყვეობიდან
დახსნას და ყაენის „მორჩილებაში“ შესვლას სამცხის მთავრის და-
პატმრებიდან დიდი დრო არ უნდა დასჭირებოდა. ამას მოწმობს:
1. მესხი აზნაურები პატრონის შეპყრობისთანავე „ივლტოდეს“ აბა-
თა ნონისაკენ. 2. ეტყობა, არც უკანასკნელს დაუყოვნებია მისთვის
ნათხოვარი ამბის ყაენისათვის მოხსენება და 3. ილხანმა⁴
„მსწრაფლ“ მიიღო ჭაყელის განთავისუფლებისა და თვითდაუფლე-
ბის გადაწყვეტილება. 4. ყველაფერი ეს, თუ ამ ფაქტის უამთაღწ-
წერლისეულ თანმიმდევრობას ვირწმუნებთ, იმ დროს დასრულე-
ბულა, როცა „მეფე ჭერეთ არ წარსულ იყო სიბასა“⁵. ასე რომ,
ყაენის საქონებლად სამცხის ქცევა 1266 წლის შემოდგომაზე მომ-
ხდარა⁴.

ამ კატეგორიის ქვეყანაში ხარბ და გაუმადლარ მოიჭარადრეებს
უკვე აღარ შეესვლებოდათ. ამას კი ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრების
განვითარებისათვის უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, თანაც საკუ-

¹ საწინააღმდეგო ჩვენებებს არ შეიცავენ ფაქტები: 1268 წელს სპასალარმა
გზა რომ არ შეუკრა ლიხთიქითისაკენ მიმავალ აჭანყებულ თათარ ბატონიშვილს
(უამთაღმწერელი, გვ. 259), 70-იანი წლების მიწურულში სარგისი და ქა-
სი ძე რომ განუღვანენ ილხანს (გვ. 278—279) და სხვ. პირველს თეგუდარის აღთქმა
(„უკეთუ ვანუმარჯვდეს, დიდად განადილოს სარგის“ — გვ. 259) ამირობებდა,
ხოლო მეორეს — ის უკმაყოფილება, რომელიც აბაღასა და ჭაყელს შუა უკა-
ნასენელის „მტერთა... სიტყვთა“ ჩამოვარდნილიყო (გვ. 279) „საქმისა რა-
სათუსმე“ (გვ. 278).

² უამთაღმწერელი, გვ. 255.

³ იქვე.

⁴ აქ ვაზუმტის შემოთავაზებული 1268 წ. შესაწყნარებელი არ არის (ქართ-
ლის ცხოვრება, ნაწ. II, დ. ჩუბინოვის გამოცემა, სპბ, 1854 წ., გვ. 151.

თარ ქვეყანას ილხანი სულ სხვა თვალით უცქერდა, ვიდრე ბასკაკი ან სხვა ვინმე!

ეს ფაქტი ქართველობა-თათრობას შორის მიმდინარე უპირატესობის ბრძოლას მოწმობდა, რომელშიც აშკარა უპირატესობა იქნებოდა ვითარებულსა და პროგრესულ ქართულ მეურნეობას ჰქონდა, ხოლო პოლიტიკური ჯერ ისევ მტერს ებყრა. სამეფო ხელისუფლების დაზუსტებითა და ქვეყნის განცალკევება-დაყოფით ილხანი დაპყრობილის წინააღმდეგობის გატეხვას ლამობდა, მაგრამ სამეურნეო უპირატესობას მაინც თავისი გაჰქონდა და სულ უფრო და უფრო უმორჩილებდა თავის გავლენას განვითარების დაბალ საფეხურზე მდგომ მოძალადეს. რაც დრო გადიოდა, ფეოდალური მიწის-მფლობელობა უფრო ფართოდ იკიდებდა ფეხს საილხანოში. ეს კი იმაზე მიუთითებდა, რომ განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე მდგარი ხალხების სამეურნეო სისტემათა ჭიდილში ადრე თუ გვიან გამარჯვება განვითარებული ფეოდალიზმის ქვეყანას უნდა ღარჩენოდა.

ხასინჯუს დივნის ქვეყნებთან შედარებით დიდი უპირატესობანი გააჩნდა, რასაც მისი მქონებელი გულმოდგინედ იყენებდა, როგორც მეფისაგან შეუვალობის მოსაპოვებლად, ისე სხვა მხრივაც. ასეთი ტენდენციების გამო იგი მიუღებელი იყო სამეფო ხელისუფლებისა და ფეოდალთათვისაც. ამ უკანასკნელთ „ულოსიანი“ ქვეყნის არც შედარებით მშვიდი ცხოვრება აწყობდათ (რაც სანატრელი იყო დივნის ქვეყნებში), არც მომენება-დაწინაურება და ა. შ.

ჯაყელებმა უნარიანად გამოიყენეს ხასობით მოპოვებული მდგომარეობა და თვალსაჩინო წარმატებებსაც მიაღწიეს. მნიშვნელოვნად გაფართოვდა სამთავროს ტერიტორიაც. ეს საქმე ხორციელდებოდა როგორც წყალობა-ბოძების, ისე მეზობელთა მიმძლავრებისა და სხვა საშუალებებით. ყაენის ნებით შეუერთდა სამცხეს იკონიის ქართველი დედოფლის ნამზითევი აწყური (აბალას დროს)² და კარი (ყაზანის ილხანობაში)³.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ სავაჭრელოთა სამამულო ბრძოლიდან XIII საუკუნის საქართველოში, გვ. 208.

² ქაშთალმწერელი ამ ფაქტს „საბერძნეთის (რუმის სულტნის) დიდი ვახარის, ფარმანას (ფერვანე)“ სიკვდილით დასჯას უკავშირებს (გვ. 271); რაშიდ ად-დინის ცნობით, მუინ ად-დინ ფერვანე 1277 წლის 2 აგვისტოს მოუკლავთ (III, გვ. 91).

³ ქაშთალმწერელი, გვ. 315.

ბექა ჯაყელმა ტრაპიზონში ასულის გადედოფლებითა და კარგი ქვეყანა („ჰანეთი სრულიად“) შეიძინა (1297 წ.)¹ და სხვა-სხვა გადლიერებულ ხასს ქვეყნის გაფართოებისათვის მისი ძალისხმევა უნდა ეხმარა. საილხანო კარიდან მხარდაჭერა, მეზობელ მფლობელთა სისუსტე და მრავალი სხვა, საამისოდ ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა. ამ გზებით და საშუალებებით ჯაყელ-ციხისჯვრელები თანდათან დაეუფლნენ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მრავალ ქვეყანას (აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალი. ჰანეთი და სხვ.)².

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 304.

² იქვე, გვ. 271, 273, 304, 312, 315. სამცხის ტერიტორიულ გაფართოებას თავისებურად ხსნის ა. კიკვიძე. მისი შეხედულებით, დასუსტებულ სამეფო ხელისუფლებას „რეალური შესაძლებლობა — ეკონომიური და სამხედრო ნიადაგი ერისთავთა მორჩილებისა... გამოცლილი ჰქონდა. ხოლო ერთიანი იმდენად ხერხდებოდა, რამდენადაც ცენტრალური ხელისუფალნი — ვაზირები იგივე ერისთავების იყვნენ“ (ა. კიკვიძე, სამცხის სამთავროს წარმოშობა საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში. თსუ, შრომები, ტ. XXVII, თბ., 1949, გვ. 74—75). ვაზირი იყო ბექაც (მანდატურთუხუცესი), რომელიც ამასთანავე „სამცხის სპასალარობაც“ ჰქონდა. ჯერ კიდევ მისი მამა გამოდიოდა „მთელი სამხრეთ-დასავლეთ მხარის შეერთებული სპის წინამძღოლად“ (გვ. 73). ბექას დროს კი, როცა ცენტრალური ხელისუფლება უძღურდება „სამცხის სპასალარობა ხდება ფეოდალური სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენი სამცხისა და მთელი სამხრეთ-დასავლეთ მხარის სამხედრო ძალთა ორგანიზაციისათვის და ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქრა, — ამბობს მკვლევარი, — რომ ბექას მიერ დაპყრობა მთელი ამ მხარისა, სინამდვილეში წარმოადგენდა ფეოდალური ცენტრის დონისძიებას — მოეწესრიგებინა დაქსაქსული საერა-სთავოები თავისი პოლიტიკის სასარგებლოდ და განსამტკიცებლად“ (გვ. 73—74), მაგრამ ბექამ „ცენტრალური ხელისუფლების რწმუნება“ „ამ ხელისუფლების საწინააღმდეგოდ“ გამოიყენა და სამხრეთ საქართველოს ქვეყნები „მისი საკუთარი ხელისუფლების ქვეშ“ მოაქცია (გვ. 75).

მეფის ხელისუფლების სისუსტის უმთავრესი მიზეზი თათართა პოლიტიკა იყო. ურჩი ერისთავების წასახდენად საჭირო ეკონომიურ და სამხედრო რესურსებს მეფე მოკლებული არ იყო, მაგრამ მისი გამოყენება არ შეეძლო, რადგან მათ ზურგს ილხანი და მისი ხელისუფლება უმაგრებდა. არც სამკაულად ქცეული „ვაზირობა“ ყოფილა ამ დროს ქვეყნის „ერთიანობის“ საფუძველი, არც „სპასალარობას“ უჩანს აქ რაიმე როლი და არც ბექა მანდატურთუხუცესს შეიძლებოდა ჰქონოდა საამისო რაიმე „რწმუნება“. სხვაც რომ არაფერი გვეპოვნდეს, ამას კარნუს საჯაყელოდ ქვეყანასთან დაკავშირებული ეპიზოდიც ცხადყოფს.

1266 წლის აქტმა სამცხე არსებითად მოსწყვიტა საბჭოთა მთავრობის ხელისუფლებას და მის შეძლებისდაგვარ შემომტკიცებაზე. ამ კურსით იყო ნაკარნახევი ბეჟა ჯაყელის ასულის გადედოფლება თბილისში 80-იან წლებში, ბეჟასვე მანდატურთუხუცესობა და სხვ. ამან ათქმევინა, როგორც ჩანს, ჟამთაღმწერელს: ბეჟა „მორჩილებდეს დიმიტრის“¹. სამწუხაროდ, ისტორიკოსს მეფისადმი ჯაყელის მორჩილების შინაარსზე არაფერი აქვს ნათქვამი. ვახუშტი კი ამ შინაარსს „ძღვენობითა“ და „მოსმენით“ ავსებს².

ასევე შეიძლება ითქვას ბეჟა ჯაყელისა და მეფე დიმიტრის დამოკიდებულების შესახებაც. ბეჟამაც „მოუსმინა“ მეფეს: მისცა ასული ცოლად, მიიღო მანდატურთუხუცესობა. მანვე გაუგზავნა „ძღვენი“ დავით დიმიტრის ძეს კურთხევის დროს და სხვ³.

ეს ურთიერთობა ღრმად არ შეჭრილა პოლიტიკურ სფეროში. დამახასიათებელია, რომ მეფის კურთხევას ბეჟა ჯაყელი არ დასწრებია (თუმცა საამისოდ „მოუწოდეს“ ცენტრიდან) და მხოლოდ ძღვენის წარგზავნით დაკმაყოფილდა, თუმცა ეს ინსტიტუტიც („ძღვენი“) აქ თითქმის დაცლილია იმ შინაარსისაგან, რომელიც მას, ჩვეულებრივ, ახასიათებდა ფეოდალურ-პატრონყმურ ურთიერთობაში.

ბეჟას სამართლის წიგნში სამცხის მფლობელი „პატ(რ)ონის“ ეპითეტით იხსენიება⁴. ფეოდალთა კლასის ზედა ფენების აღმნიშვნელი ეს ზოგადი ტერმინი ციხისჯვრელთა სახლისათვის არც ადრე იყო უცხო და იმ ტეხილზე მორგებაც არ იქნებოდა ძნელი, რომელიც ჯაყელებმა განავითარეს XIII საუკუნის მეორე ნახევარში. ამ ცვლილებას კარგად ასახავს ჟამთაღმწერელთან დაცული ტერ-

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 273.

² ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ტფ., 1913, გვ. 231.

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 297.

⁴ წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე: ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 286, მუხლი I. ამავე ტერმინით იხსენიებს პაპას აღბულა სჯულმდებელი სამართლის წიგნის შესავალში (იქვე, 33-1285—1286).

მინები „სამცხის მთავარი“¹ და „სამცხის ბატონი“². ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა 1334 წლამდე, ვიდრე გიორგი მთავარმთავარმა ბოლო არ მოუღო დედისეული სახლის განკერძოებას.

თ ა ზ ი XI

ქუთათისის ტახტის ანტიილხანური პოლიტიკა

თათართა ერთიანი სახელმწიფოს დაშლამ, რომელიც XIII საუკუნის 60-იანი წლების დამდეგს დასრულდა და ულუსებს შორის ატეხილმა დავა-შფოთმა ქუთათისის ტახტს წარმატების იმედი მისცა. ის პერსპექტივები, რომელიც საილხანოს წინააღმდეგ ბრძოლაში მისრეთს უჩნდა ზაჰირ რუჟან ად-დინ ბაიბარს ფუნდუკდარის (1260—1277) სულტნობის დროს, რუსუდანის ძეს ამ ქვეყანასთან მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობის განვითარებას უკარჩახებდა. ეტყობა, ამავე მიზანს ისახავდა ქართველი მეფის ელჩობა, რომელიც ეგვიპტელი ისტორიკოსის თაკი ად-დინ აჰმედ იბნ ალი ალ-მაკრიზის (1364—1442) ცნობით, მისრეთში ჩასულა ჰიჯრის 663 (1264—1265) წელს³.

ეგვიპტელებმა დიდად გაახარეს დავით მეფე და ყველა ქართველი პროგრესისტი 1260 წლის ოქტომბერში, როცა სასტიკად დაამარცხეს თათრები. ლაშქრის დიდი ნაწილი ბრძოლაში დაიღუპა.

¹ ქ ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 306, 311, 323.

² ი ქ ვ ე, გვ. 308; „სამცხის ბატონის“ ანალოგიურად დაიმკვიდრეს სახელი მუხრანელმა და კახელმა უფლისწულებმა (ნ. ბერძენიშვილი, ფეოდალური ურთიერთობიდან XV საუკუნეში, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. I, თბ., 1937., გვ. 26).

³ Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte, ecrite en arabe par Taki ed-din Ahmed-Makrizi, traduite en francais et accompagnee des notes philologiques, Historiques, geographiques par M. Quatremere, t. II, Paris. 1845, 18 (ქვემოთ—ალ-მაკრიზი, II).

ნაწილიც ტყვედ ჩაუვარდა მამლუქებს¹. ეკვი არ არის, დავით მეფე მამლუქთა 1263 წლის სირიული ექსპედიციის შედეგად დაღუპულ-ფრთოვანებული იქნებოდა. ოქრას ულუსთან გართულებების გამო საილხანოს დასავლეთით აქტიური მოქმედება არ შეეძლო. იმ ძალებით კი, რომლითაც ილხანმა მისრელთა წინააღმდეგობა სცადა (კილიკიის სომეხთა სამეფო, თათართა და ჯვაროსანთა მცირე მხედრობა), წარმატებას ვერ მიიღწია. ცოტა მოგვიანებით, საილხანომ უფრო ენერგიული გამოსვლა დააპირა დასავლეთით და ალ-ბირი დაიკავა, მაგრამ მალე მამლუქთა წინააღმდეგობის გამო იძულებული შეიქნა უკან დაეხია². თათართა მოკავშირე კილიკიის ბრძოლა ეგვიპტელებთან მნიშვნელოვნად აფერხებდა სელჩუკებთან კონფლიქტები. საილხანო კარი ადრე ამაში უსარგებლოს ვერაფერს ზედავდა, ახლა კი, როცა დასავლეთში მთელ იმედებს არსებითად კილიკიაზე ამყარებდნენ, ეს უკვე მოუთმენელი იყო და მალე პერაკლიაში შეარიგეს კიდევ საუკუნოვანი მტრები. მაგრამ ვერც ამან უშველა საქმეს, რადგან სელჩუკთა ერთი ნაწილი შინ თუ გარეთ მაინც იბრძოდა თათართა წინააღმდეგ. ამ ძალებს შენიღბულად მეთაურობდა რუმის ფაქტიური გამგებელი მუინ ად-დინ ფერვანე. ამ უკანასკნელის ამგვარ განწყობასა და რუმში ანტიილხანური მოძრაობის განვითარებაში მცირე წვლილი არც ფერვანეს ცოლისძმას, ნარინ დავითს უნდა ედოს. მასვე მნიშვნელოვანი როლი უნდა შეესრულებინა მცირე აზიის სელჩუკთა და მამლუქების დაკავშირებაშიც. ფერვანესა და ნარინის მოყვრული კავშირი, ცოლისძმისა და სიძის ანტითათრული განწყობილება, ქუთათისის ტახტისა და ქაიროს პოლიტიკური ურთიერთობა და ზოგი სხვა ამ მოსაზრებებს საკმაოდ მყარ საფუძველს უქმნის.

ანტიილხანური ძალები განსაკუთრებით გააქტიურდნენ 60-იანი წლების შუა ხანებიდან. ფუნდუქდარი ჯვაროსნებს და კილი-

¹ ჩანს, თათრები ამ დროს ტყვეებისადმი აღარ იჩენდნენ ისეთ დამოკიდებულებას, როგორც ადრეა დადასტურებული. ასე გამოეცალა მტერს ზელიდან განვითარებულ ხალხებთან უპირატესობის ეს ერთ-ერთი მთავარი საშუალება. ასევე ითქმის თათართა ტაქტიკურ უპირატესობაზეც. სულტანმა მუზაფარ საიფ ად-დინ კუტუზმა (1259—1260) წარმატება სწორედ მტრის იმ სამხედრო ზეზის გამოყენებითაც მოიპოვა, რითაც თათრები ადრე თავზარს სცემდნენ მოწინააღმდეგეებს.

² C. D'ohsson. Histoire des Mongols, III, 1834, გვ. 406.

კიას მიეძალა¹, ჩრდილოეთიდან კვლავ ბერქას ულუსი დაიპრა², ქუთათისის ტახტიც აქტივობს³. მალე (1268 წ.) საილხანმა⁴ ქუთათისს მოკავშირე ჩალატაიანებთანაც გაუმწვავდა მდგომარეობა. ჯერ თეგუდარი აუჯანყდა, სადაც იუო ბორაყიცი წამოვიდოდა. ასეთ ვითარებაში ჩავიდა ქაიროში ნარინ დავითის ელჩობა (ფუნდუკთართან მოსალაპარაკებლად)⁵, დიდი პატივით მიიღეს ქუთათისში თეგუდარი, მისი ურდო და ა. შ.

თეგუდარი, ჩალატას შვილიშვილი (მუჯი იას ძე) იყო⁶. გრიგოლ აკანეცის მოწმობით, იგი წინა აზიაში პულაუს მოჰყოლია და ერთ-ერთ პირველთაგანს უცვნია მისი ილხანობა⁷. ამის გამო თეგუდარი დიდ პატივშიც ჰყოლია ყაენს⁸.

პულაუს სიცოცხლეში თეგუდარი მტკიცედ მდგარა ილხანის ერთგულებაზე. გუნება შეეცვლია მხოლოდ აბალას ილხანობაში და შეორგულებია კიდევ. რაშიდ ად-დინი ამას ბორაყის ინიციატივად თვლის⁸. ქართველი ქამთალმწერელი კი პირიქით, თეგუდარს მიიჩ-

1 სეზასტაციო, გვ. 28; სტეფანოს ეპისკოპოსი, გვ. 36; სუბატ სპარაპეტი, გვ. 59; ჰეთუმ II (იქვე), გვ. 73—74; ანონიძე, გვ. 78—79.

2 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 68—69; ქამთალმწერელი, გვ. 254—255.

3 ალ-მაკრიზი, II, გვ. 18, 51.

4 ალ-მაკრიზი, აქ ჰიჯრის 666 წლის ჯუმადის თვეს უჩვენებს (ალ-მაკრიზი, II, გვ. 51); კატრმერი ამ თარიღს ქრისტიანული წელთაღრიცხვის 1267 წელს უფარდებს (იქვე), ასევეა მ. ბროსესთანაც. (Histoire de la Georgie, I, გვ. 563, შენიშვნა 2). ივ. ჯავახიშვილი მას აქ დასახელებული ჯუმადის თვის მიხედვით თებერვალ-მარტით აზუსტებს (666 წლის ჯუმადის თვე დაიწყო 17 თებერვალს და დამთავრდა 21 მარტს). ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 192.

5 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 41—42.

6 აკანეცი, გვ. 41—42.

7 იქვე, გვ. 67.

8 ბორაყს აბალასთან მოციქულები გამოუგზავნია (არა ჩანს რა ოფიციალური დანიშნულებით). მოციქულებს თურმე ნეგუდარ-ოღულუსათვის (როგორც უფლისწული სპარსულ წყაროებში იხსენიება) საჩუქრები მიჰქონდათ. ამათშა ერთი ისარიც ყოფილა. ბორაყის შიკრიცებს გადაეცემისას უნიშნებიათ თეგუდარისათვის, რომ იგი რაღაც საიდუმლოს შეიცავდა. უფლისწულს გაუტყვითა ისარი და უნახავს წერილი, რომელიც აუწყებდა: „დე იცოდეს ნეგუდარ ალაჰ, რომ მე შემოკრებილი მყავს დიდი ლაშქარი და მოვდივარ აბალა ყაენზე. იმედი მაქვს, რომ როცა ის გამოემართება ჩემს შესახვედრად, შენ არ მიხვალ მასთან“.

ნევს ილხანის წინააღმდეგ შეთქმულების წამომწყებად¹, უფრო სწორი თითქოს პირველი უნდა იყოს. ქამთაღმწერელს² არ სცოდნია საქმის ვითარება, მისი ხარვეზებიც (ბორაყისა და თეგუდარის ძმობა და სხვ.) მოწმობს.

რაშიდ ად-დინის ცნობით, თეგუდარი და მისი ურდო საქართველოში მდგარა³. ქართული წყარო პირდაპირ ასახელებს იმ ადგილებს, რომლებიც მას ილხანისაგან ჰქონდა მიცემული. აბალამ თეგუდარს „უჩინა ზაფხულის სადგურად ვიდრემდე მთანი არარატისანი და საზამთროდ რაჯსისა პირი და ნახჭევანი“⁴.

წერილი თეგუდარს ირანში მიუღია და შინ წამოსულა. აქ ეს საიდუმლოება თავისი ამირებისათვის გაუმხელია და გამოსვლისათვის საჭირო თადარიგს შედგომია. აბალა ყაენს რამდენჯერმე მიუწვევია ის ურდოში, მაგრამ შეთქმული უფლისწული არ მიდიოდა და წაუსვლელობას ყოველთვის რაღაცით მიზეზობდა⁵. ამასობაში დამდგარა ის დრო, რომელსაც შეცდომით უჩვენებდა ბორაყის წერილი. „შეცთა მწიგნობარი მისი (ბორაყისი) და ორი მთოვართა (ადრე) დაწერა განდგომა თეგუდარისა“, — წერს ქართველი ისტორიკოსი⁶. უფლისწულმა ეს არ უწყოდა და მოწერილობისამებრ დაიწყო მოქმედება. აიყარა თავისი სადგომიდან და „მომართა მთათა ლადოსათა, კარჩხალსათა და კარისათა, რომელ არს შორის შავშეთსა და აჰარასა და დადგა თავსა შავშეთისასა ფიჭუთას“⁶.

ლადოსა და კარის მთების ადგილმდებარეობა აქ შეცდომითაა აღნიშნული. რაც შეეხება კარჩხალს, ის არის ამ რაიონში, მაგრამ არა აჰარასა და შავშეთს შორის, არამედ საკუთრივ შავშეთში, იმერხევსა და მიჭიხიანს შორის.

შავშეთის ფიჭუთას მდგომ შეთქმულ უფლისწულს მოლაპარაკება გაუმართავს სარგის ჯაყელთან და მისთვის დასავლეთ საქარ-

და ეცდები გააკეთო ყოველივე, რომ მას ჩემთან შებრძოლების ძალა არ ჰქონდეს, ეს კი მისი სამფლობელოების დაუფლების საშუალებას მოგვცემს“ (რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 73).

- 1 ქამთაღმწერელი, გვ. 258.
- 2 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 73.
- 3 ქამთაღმწერელი, გვ. 258.
- 4 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 73.
- 5 ქამთაღმწერელი, გვ. 258.
- 6 იქვე, გვ. 259.

ჯვაროსნებზე დიდ იმედებს ამყარებდა. აბალა მაინც ვინააღმდეგ იტეხდა და სჯეროდა, რომ დას. ევროპაში მისრელთა ლაშქრობის მოსურნეებს კიდევ იპოვნიდა. ამ მიზანს მისი ელჩები რომში, საფრანგეთსა თუ ინგლისში ვინააღმდეგ (1274, 1277 წწ.). ამავე პერიოდში ილხანი ნარინ დავითია დამხოზასა ენერგიულად ცდილობდა. ამ ბრძოლას უკავშირდება ვინმე ღალღურის ლიხთიქითში შესვლა, რაჰის ერისთავის შეთქმულება და სხვ.

ღალღურის ვინაობას ჟამთაღმწერელი ილხანის სიტყვით გვიჩვენებთ. სირმონ ნონთან საუბარში აბალა აცხადებდა: „მეფე დავით ესოდენტა განდგომილებათა იქმს, რამეთუ მისსა არ კმა იყოფს, და ყოველთა განდგომილთა ჩუენთათანა შეეწევის, ვითარ თეგულარს, და აწ ღალღურს... აწ მნებავს, რათა შური ვიგოთ მის ჩედა“¹.

ღალღური თითქოს „განდგომილია“ თეგულარივით და ილხანი მის შეპყრობას ლამობს. ასეთივე აზრია მიღებული სამეცნიერო ლიტერატურაშიც². სინამდვილეში ეს პირი უფრო განდგომილების ნიღაბს შეფარებული აგენტი ჩანს, ვიდრე საილხანოდან ჭეშმარიტად ღტოლვილი პოლიტიკური დამნაშავე. ამას გვაფიქრებინებს: 1. სპარსულ და სომხურ წყაროთა დუმილი ღალღურის განდგომილებაზე. მაშინ, როდესაც ეს წყაროები თეგულარს დიდ ადგილს უთმობენ, ღალღურზე არაერთარ ცნობას არ გვაწვდიან. 2. ღალღურისა და რაჰის ერისთავის შეთქმა დავით მეფის წინააღმდეგ³. თუ ღალღური მართლაც თეგულარივით განდგომილი იყო, რამ აფიქრებინა მფარველის საწინააღმდეგო შეთქმულებაში მონაწილეობა? 3. ყურადღებას იპყრობს ჟამთაღმწერლის ცნობათა წინააღმდეგობრივი ხასიათიც. ყაენის საბრალმდებლო სიტყვაში ღალღური „განდგომილია“ და იმერეთში იმყოფება (დავითი... „შეეწევის აწ ღალღურს“). ჟამთაღმწერლის მიხედვით კი, ღალღური იმ დროს ყაენის კარზეა „რამეთუ მიიწიენეს (რაჰის ერისთავმა და ღალღურმა) ყაენს წინამე (და) შეიწყნარა (ილხანმა)“. თუ ასე იყო ნამდვილად

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 268—269.

² ივ. ჟავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 206.

³ ჟამთაღმწერელი, გვ. 268.

და განდგომილი ხელში ჰყავდა აბალას, როგორღა უბრძანა სირი
 მონს იმერეთზე ლაშქრობა მეფისაგან ღალღურის შეწვევის საბა-
 ბით? ღალღური ილხანის კაცი ჩანს და სპეციალური ანგველით
 მისგანვე შეგზავნილი იმერეთში. დავით ულუს, ზაქარია მხარგრ-
 ძელის, თეგუდარის თუ სხვათა პრეცედენტით საილხანოს კარზე
 კარგად იცოდნენ დავით ნარინის დამოკიდებულება ამგვარი პირე-
 ბისადმი, ამიტომ, მეფესთან ბრძოლის ახალი გზა აირჩიეს და ცრუ-
 განდგომილი შეუგზავნეს. ღალღურმა შეისწავლა საქმის ვითარება,
 იმერეთის გზები, კავშირი გააბა მეფის მოწინააღმდეგე ძალებთან
 (კერძოდ, რაჭის ერისთავთან) და შემდეგ წაუძღვა თათრებს ქუთა-
 თისზე. მტრის თავდასხმა იმდენად მოულოდნელი იყო, რომ აბა-
 ნოში მყოფ მეფეს ძლივს გაუსწრია¹.

როდის „შეეხიზნა“ ღალღური იმერეთს, ქამთალმწერლის
 თხზულებიდან არ ჩანს, სხვა წყაროებში კი იგი არ იხსენიება. ჩვე-
 ნი აზრით, ეს ფაქტი საილხანო კარის იმავე პოლიტიკას უკავშირ-
 დება, რომლის ერთ-ერთი ეპიზოდია თათართა ელჩების ჩასვლა
 დას. ევროპაში 1274 წ. მართალია, რუსუდანის ძის შეპყრობის
 რამდენიმე ენერგიული ცდა მტერს ჩაეშალა, მაგრამ შინაურა
 გართულებითა და თათართა ხშირი თავდასხმებით მაინც მნიშვნე-
 ლოვნად შეუმცირა ბრძოლისუნარიანობა. ამავე გარემოებამ, საილ-
 ხანოს წინააღმდეგ ჯუჩიანთა და ჩალატაიანთა გამოუსვლელობამ,
 საკუთარმა სისუსტემ და ზოგიერთმა სხვამ არ მისცა საშუალება
 მუინ აღ-დინ ფერვანეს ესარგებლა რუმში მამლუქთა შემოსვლით
 და აქტიურად გამოსულიყო თათართა წინააღმდეგ². აბალა ყაენი

1 ქამთალმწერელი, გვ. 269.

2 რაშიდ აღ-დინის ცნობით, ფუნდუქარისათვის რუმში შესვლა ზაა
 აღ-დინ. ხატირის შვილსა და ფერვანეს შვილს უთხოვიათ 674 წ. (1275—1276)
 (III, 90). 1277 წ. მამლუქებმა გაანადგურეს იკონიის სასულტნოს საზღვარზე მდგა-
 რი თათართა ლაშქარი და კესარიაში შევიდნენ, მაგრამ ფერვანემ მისრეთის სულ-
 ტანთან შეერთებისათვის ხელსაყრელი ვითარება ვერ დაინახა და ტოკათის სი-
 მაგრეში ჩაიკეტა. ერთხანს უშედეგოდ მოუწოდებდა ფუნდუქდარი რუმის გამ-
 გებელს, მაგრამ, როცა აღარ გამოჩნდა, უკან გაბრუნდა და ამით გაბოროტე-
 ბულმა ფერვანეს საიდუმლოც გააშხილა. აბალამ რუმში მძიმე რეპრესიები განა-
 ხორციელა, ზოლო მუინ აღ-დინი ალატალს სიკვდილით დასაჯა (რაშიდ აღ-
 დინი, III, გვ. 91).

მაშინვე ფიქრობდა სირიაში ლაშქრობას, მაგრამ ეს კარგა ხანს გე-
ლარ მოახერხა. ჩანს, ერთხანს ნარინის წინააღმდეგ ბრძოლა დასრულებ-
ჩერებიან. რა ბედი ეწია ლალლურს, არ ვიცით, მისი მოკავშირე და
მეფის ორგული კახაბერისძე კი ატენს იჯდა¹ და მოთმინებით ელო-
და ხელსაყრელ ამინდს. ასეთი დროც დადგა. ნარინ დავითთან
ბრძოლაში ხელმოცარულმა ილხანმა ერთხელ კიდევ სცადა ბედი
და რაჭის ერისთავიც ამოქმედდა. მისი ვედრება შეიწყნარა მეფემ
და სამკვიდროზე აღადგინა. მაგრამ კახაბერისძის მუხანათობა მალე
გამომჟღავნდა და გაუსწორებელ მოლაღატეს საკადრისიც მიეგო:
თვალი დასწვეს, ცალი ხელი და ფეხი მოჰკვეთეს, შვილები გაუ-
ძევეს².

ივ. ჯავახიშვილი ამ ფაქტის დამატარილებელ ერთადერთ მო-
ნაცემად ეპიზოდში დასახელებულ ალინაყს მიიჩნევდა, რომელიც
1284 წლის 4 ივლისს მოკლეს³.

რაჭის ერისთავის დასჯა 1282 წლის გაზაფხულზე უგვიანეს არ
ივარაუდება, რადგან ამდროიდან საილხანოს არც ნარინთან ბრძო-
ლის საშუალება ჰქონდა და ალინაყიც ირანში იმყოფებოდა.

მართალია, ქამთალმწერელი კახაბერისძის თავგადასავალში იმ-
დროინდელ ყაენს პირდაპირ არ იხსენიებს, მაგრამ წინ და შემდგომ
მოთხრობილი ამბებიდან ჩანს, რომ აბალას დროს, ეგვიპტეზე ლაშ-
ქრობამდე გულისხმობს⁴. არაპირდაპირი მონაცემებით, ეს ფაქტი
1278 ან 1279 წელს არის სავარაუდებელი.

ფუნდუკდარის სიკვდილის შემდეგ ვერც მამლუქები აქტივობ-
დნენ წინანდებურად და ვერც საილხანო. სულტან სეიდ ნურ ად-დი-
ნის დამხობისა და მანსურ საიფ ად-დინ კალაუნის ამაღლების ქამს
(1279 წ.) მისრეტს მნიშვნელოვნადაც გაურთულდა მდგომარეობა.
დამასკოს ამირამ სონკორმა, რომელმაც კალაუნის ძალაუფლება არ
უნო; აბალა ყაენი მოიწვია სირიაში სალაშქროდ⁵. 1280 წლის ოქ-
ტომბერში ილხანის ლაშქარი სირიაში შევიდა; დამასკოს მფლო-

1 ქამთალმწერელი, გვ. 275.

2 იქვე.

3 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 208.

4 ქამთალმწერელი, გვ. 279.

5 გ. დ'ოსონი, დასახ. ნაშრ., გვ. 524.

ბელმა ცოტა გვიან, მაგრამ მაინც შეიცნო თავისი შეცდომა და მკრთებულად ამჯობინა მისრეთის სულთანთან შერიგება. არაბთა მკრთობის მკრთობის ერთხანს წარმატებით მიიწვედა წინ სირიაში, მაგრამ შემდეგ მამლუქთა, არაბთა და თურქთა შეერთებულ ძალებს ვეღარ დაუდგა და სასტიკი დამარცხება იწვნია. აბალას რევანშზე ფიქრი აწვალვებდა, მაგრამ ეგვიპტეზე ახალი ლაშქრობა ვეღარ მოაწყო. მისი გარდაცვალების შემდეგ საილხანო-მისრეთის ურთიერთობა შეიცვალა. გაილხანებულმა აჰმედ-თეგუდარყოფილმა მამლუქთა მბრძანებელთან ზავი შეკრა.

კალაუნის ზეობაში (1279—1290 წწ.) მისრეთმა მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვა, იყმო და მძიმედ დახარკა კილიკია (1285 წ.), მოსპო სირია-პალესტინის ჯვაროსნულ წარმონაქმნთა დიდი ნაწილი და სხვ.

ეგვიპტის წარმატებებს, კერძოდ, კილიკიის ჩამოცილებას საილხანოსგან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოსა და ილხანის ხელისუფლების წინააღმდეგ მებრძოლი სხვა ხალხებისათვის.

XIII საუკუნის 80-იანი წლების მიწურულში ლიხთიქითის შემომტევი ილხანმა ნარინ დავითის შვილის თბილისში შეფედ დასმის გზით სცადა. უდრეკი მოღვაწე თუ ამაზე დათანხმდა, არა იმიტომ, რომ ამიერიდან თათრებთან თანამშრომლობას აპირებდა, არამედ იმისათვის, რომ უფრო გაეფართოებინა გამათავისუფლებელი ბრძოლის ასპარეზი.

დავით ნარინმა თათართა წინააღმდეგ ბრძოლაში სანაქებო გონიერება და მამაცობა გამოიჩინა. თითქმის ნახევარი საუკუნის მანძილზე წარმატებით უძლოდა არა მარტო ქართველ პროგრესისტთა ბრძოლას, არამედ საილხანის წინააღმდეგ ხალხთა საერთო ბრძოლის ერთ-ერთი გამოჩენილი ხელმძღვანელიც იყო.

ნარინის გარდაცვალების შემდეგ (1293) ქუთათისის ტახტმა ვეღარ შეინარჩუნა ანტიილხანური ბრძოლის ჰეგემონობა საქართველოში და ამ სასახელო ომის ცენტრმა აღმოსავლეთ საქართველოში გადმოინაცვლა. რუსუდანის ძის პოლიტიკა ღირსეულად განაგრძო და ნარინისეული დაჟინებით ებრძოდა საილხანოს მისივე სეხნია, დემეტრე მეორის პირშო.

ადმოსავლეთ საქართველოს სამეფო XIII საუკუნის 70—80-იან წლებში. დემეტრე მეფის სიკვდილით დასჯა

XIII საუკუნის 70-იანი წლების დამდეგს, როცა თბილისის ტახტზე აბალა ყაენმა მცირეწლოვანი დემეტრე მეორე დასვა, ქვეყანა მეტად მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა. იგი ტერიტორიულადაც შემცირებული იყო და მოსახლეობითაც, ცალკეულ თემებში უცხო ელემენტსაც მოედგა ფეხი. რეაქცია მძლავრობდა.

დემეტრე მეორის სამეფოს ფარგლებში ქამთალმწერელი ასახელებს შემდეგ ქვეყნებს: ჰერეთს, კახეთს, სომხეთს, ქართლს, ჯავახეთსა და ტაოს. სამცხეს სამთავროში შემაჯალი ქვეყნების მისეულივე ჩამოთვლიდან ჩანს, რომ უკანასკნელში (ტაო) ამ მხარის მხოლოდ ერთი ნაწილი იგულისხმება, რადგან „უმრავლესი ტაო“ სამცხესთან, აჭარასთან, შავშეთთან და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სხვა ქვეყნებთან ერთად, მესხეთის მთავარს ებყრა. მართალია, ქამთალმწერელი ერთგან გვარწმუნებს, რომ გამეფებისას აბალა ყაენმა დემეტრეს „მოსცა ყოველი სამეფო, თვნიერ სარგის ჯაყელია“¹, მაგრამ, ამავე ისტორიკოსის სხვა ცნობებიდან ჩანს, რომ სამცხეს გარდა, ახალ მეფეს ხელი არც საათაბაგო სახლის სამფლობელოზე (სომხეთში) მიუწვდებოდა, რადგან მას ავაგ ათაბაგის სიძე, ხოჯა-საჰიბ-დივანი დაუფლებოდა².

არსებითად ილხანის ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა საარქიშანოს აღმოსავლეთი ნაწილი, სადაც XIII საუკუნის 60-იან წლებში აბალა ყაენმა ჩრდილო ულუსისათვის გზის შეკვრისა და მთიელთა მეთვალყურეობის მიზნით გამაგრებული ხაზი ანუ „სიბა“ შეკრა³.

სხვადასხვა დროს თათართა სამხრეთელ თუ ჩრდილო ურდოთა ქვეყანაში ლაშქრობა და შემოსევათა დროს მიყენებული ჭრილო-

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 270.

² იქვე, გვ. 285, 272.

³ იქვე, გვ. 251.

ბები მძიმე ზიანად აჩნდა აღმ. საქართველოს სამეფოსა და მის მოსახლეობას.

ჯერ კიდევ საქართველოს დაპყრობის დროს „იქნებოდა მძიმე სოფელი ქართლისა ოქრად“¹.

დიდი ნგრევა-ოხრება და მოსახლეობის განადგურება მოჰყვა ბერქას ლაშქრობას².

დივანს დაქვემდებარებული სამეფო ქვეყნების მოოხრებულობა დაადასტურა 70-იან წლებში საილხანოში ჩატარებულმა მეორე აღწერამ, რომელსაც იგივე არღუნ-ალა მეთაურობდა. არღუნმა „აღთვალა ახლად (სამეფო) და ცნა, რამეთუ უმრავლესი მოოქრებულ იყო, და უმეტეს ჰერეთი და კახეთი, რამეთუ კამბეჩის ვაკენი მოოქრებულ იყო გამოსვლასა მას თათართასა, ოდეს გამოვიდა ყენი დიდი ბერქა“³.

ქვეყნის ნგრევაში თავისი წვლილი შეუტანია მიწისძვრასაც, რომელიც, განსაკუთრებით ძლიერი ყოფილა სამცხეში⁴.

ყოველივე ამის შედეგად ქვემო ქართლის, კახეთის და სამეფოს სხვა ქვეყნის მრავალი სოფელი და ქალაქი მოიშალა და გაუკაცრიელდა.

XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან საქართველოს მეფეს და ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას ახალი საზრუნავი გაუჩნდა. ეს იყო ჩრდილო კავკასიიდან შემოსულ ოსებთან ურთიერთობა. ოსები ოქროს ურდოს თათრებს გამოექცნენ და მათსავე საილხანოელ თანამოძმეებს მიუვიდნენ. მდგომარეობას განსაკუთრებით ის ართულებდა, რომ ილხანის მოკავშირენი საქართველოში დამკვიდრებას ქართველ ფეოდალთა ყმობის პირზე კი არ ფიქრობდნენ, არამედ ბატონობას ესწრაფვიდნენ და საამისოდ აუცილებელ ამინდს ელოდნენ; როცა მეფე საილხანოს კარზე, ფასში იყო, მაშინ ისინი დუმდნენ, ხოლო, როცა ყაენისა და მეფის ურთიერთობა მწვავედებოდა, მაშინ აქტიურობდნენ.

მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა საარიშიანოს აღმოსავლეთ ნა-

¹ ქ ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 187.

² ი ქ ვ ე, გვ. 254.

³ ი ქ ვ ე, გვ. 274.

⁴ ი ქ ვ ე, გვ. 277-278.

წილშიც, სადაც „სიბის“ დაცვის მიზნით თათართა ტომები ჩაწო-
სახლდნენ. მომთაბარეთა მომრავლებამ ამ მხარეში დიდძალ შედეგ-
ზე ადგილობრივი მოსახლეობა. ბრძოლა მოსულსა და მდინარეებს
შორის სულ უფრო და უფრო ძლიერდებოდა (მონღოლთა შორის
ადგილობრივი ფეოდალური ტენდენციების ფეხსამოღების დარად).
ასეთსავე მდგომარეობაში იყო სომხეთის განაპირა თემებიც.

ერისთავთა წელმავრობის ამ მძიმე პერიოდში, როცა სრულ-
წლოვანი მეფეები ვერაფერს ახერხებდნენ, ცხადია, ცუდ მდგომ-
არეობაში აღმოჩნდა ულონო და უსააკო დემეტრე. ჟამთაღმწერე-
ლიც მიუთითებს, რომ მცირეწლოვანების გამო მას „არა ძალედვა
მეფობა“ და ერისთავნიც „უმრავლესი წარვიდეს და მსახურებდეს
ყაენსა“¹.

ამათ შორის უპირველესი იყო საღუნ მანკაბერდელი, რომელ-
მაც საჰეფოს ათაბაგ-ამირაპასალარობაც იშოვა და ახალგაზრდ-
მეფის სიძნელეებითაც კარგად მოითბო ხელი². იგი არა მარტო
ქალაქებს და ქვეყნებს იძენდა უხვად (ჩუქებით, მზითევით თუ
ქიღვით), არამედ ცოლებსაც, რომელთაგანაც ერთი, კერძოდ, დე-
მეტრე მეორის და (თამარი), ნაყიდი ჰყავდა პირველი ქმრისაგან³.

საღუნის ესოდენი განდიდება საერო ფეოდალების შურსა და
უქმყოფილებას იწვევდა, ხოლო ქრისტიანული ზნეობისათვის
მიუღებელი მიზი მრავალცოლიანობა ეკლესიას აღმფოთებდა. ნი-
კოლოზ კათალიკოსი „ფრიად შეაჩუენებდა“ მედროვეს, „გარნა
მძლავრებისაგან საღუნისა ვერ უძლო განყენებად“⁴.

მართალია, საღუნს ვერაფერს აკლებდა ქართული ეკლესიის
მეთაურის განრისხება, მაგრამ მაინც ცდილობდა დიდი შეწირუ-
ლებებით საეკლესიო წრეების გულის მოგებას. როცა ისტორი-
კოსი ათაბაგის უწესობა-სივერაგეზე ლაპარაკობს, ამასაც არ იგუ-
წყებს და წერს: „ხოლო იქმნა (საღუნის მიერ) კეთილიცა საქმე
მონასტერთა და გლახაკთა მიმართ, რომელი დღეთა ცხოვრებისა
მისისათა მან მისცა ყალანი და მალიათორმეტთა

¹ ჟამთაღმწერელი, გვ. 268.

² იქვე, გვ. 272, 273.

³ იქვე, გვ. 278.

⁴ იქვე

უდაბნოთა გარეჯისათა და განათავისუფლებულ ქუეყანა გარეჯისა¹.

ეტყობა ამანვე ათქმევინა ეპითიმწერელს: „იყო კაცი (საღმწინი) ესე მშუებელი, კეთილად გამგონე და ბრძენი“². მისივე მტკიცებით, „საღმწინი კეთილად განაგებულა საქმეთა საქართველოსათა, რამეთუ დღეთა მისთა არა იქნებოდა თათართაგან ძალი და უსამართლობა, არც დიდთა ნოინთაგან, არცა ელჩთაგან“³.

ის „ძალი და უსამართლობა“, რაც „დღეთა მისთა“ ამ მედროვემ ჩაიღინა ქვეყანაში არათუ ჩამოუყარდებოდა თათართა დიდნოინის, ელჩის თუ ბასკაკების ძალადობას, არამედ საეკვოცაა, რომ რომელიმე მათგანს ამდენი სივერაგის ჩადენა შეძლებოდა.

ყმაწვილი მეფე კარგად ხელავდა ამას და სძაგდა ფლიდი მედროვე, მაგრამ ილხანისა და სპიბ დივანისაგან ზურგგამაგრებულ მანკაბერდელს აშკარად ვერ შეეებებოდა. მედროვის მძლავრობას მხოლოდ სიკვდილმა მოუღო ბოლო.

დემეტრე მეფე ყოველი ღონით იღვწოდა შინა და გარეპოლიტიკური ურთიერთობის მძიმე რკალის გასარღვევად. მან იცოდა, რომ წარმატების საფუძველი ამყარად ილხანთან კარგი ურთიერთობის დამყარება იყო. ამით იყო გაპირობებული ის მამაცობა, რომელსაც მეფე მისრულთა, თუ ილხანის სხვა მტრებთან ბრძოლაში იჩენდა⁴.

ამავე თვალსაზრისით იყო ნაკარნახევი ილხანის კარზე გავლენიანი ბუღა ჩინგსანგთან დამახლდება. ამ საქმეში მეფეს დიდწინააღმდეგობა შეხვედრია კათალიკოსისაგან, მაგრამ დემეტრემ კარგად იცოდა რასაც და რისთვისაც აკეთებდა და ამიტომ უკან აღარ დაუხევიას⁵.

ყოველივე ამას არ შეიძლებოდა დადებითი შედეგები არ გამოეღო. ბუღას მოყვრობა-მფარველობის მუშევრობით მოიპოვა

1 ეპითიმწერელი, გვ. 272.
2 იქვე.
3 იქვე.
4 იქვე, 280 და შემდ.

5 ბუღა ჩინგსანგის ვაჟზე დაქორწინებულ მეფის ასულს, როგორც ეპითიმწერელი გვამცნობს, რუსუდანი რქმევი (იქვე), დემეტრე მეფის ასული რუსუ-

დემეტრემ შინაგან რეაქციასთან ბრძოლაში ერთგვარი (თუმცა დროებითი) წარმატება და აბალა ყაენის სიკვდილის შემდეგ (1282 წ. 1 აპრილი)¹ საილხანოში შექმნილ მძიმე პოლიტიკურ სიტუაციას შიშის მიხედვით შემწობით გაიკვლია გზა.

პირველი რიგის ღონისძიებათა შორის უმთავრესი იყო საღუნის მემკვიდრე ხუტლუბუღასათვის ათაბაგობის დაკლება და ამ სახელის მანკაბერდელთა მოსიხბარი ორბელთა სახლის პატივად ქცევა².

ყაენის კარზე მეფის მტკიცე პოზიციების პირობებში ხუტლუბუღას, რა თქმა უნდა, არ შეეძლო სანაცვლო მიეგო დემეტრესათვის და იძულებული იყო ერთხანს მოეთმინა.

ბულა ჩინგისანგისავე მეოხებით დადგა მეფე აჰმად ყაენის მხარეზე და აქტიურად ებრძოდა ახალი ილხანის მტრებს, გილანსა თუ ხორასანში³, და ყაენმაც დაუმადლა ყოველივე ეს. „პატივიცა უყო დიდი და ყოველნი მთავარი და საქართველოსანი მოსცა“⁴. იმავე დიდი ღონისძიებებზე წყალობა იყო ისიც, რომ დემეტრემ შეიცვალა პოზიცია და 1284 წელს აჰმადის მეტოქე ძმისწულს, არღუნს მიემხრო. ამ სწორი პოლიტიკური ორიენტაციის ნაყოფი კიდევ უფრო დიდი იყო. გარდა იმისა, რომ გამარჯვებულმა არღუნმა დემეტრეს „მოსცა ყოველი სამეფო მისი“, ამასთანავე უწყალობა „სახლი ავაგ ათაბაგისა“⁵.

ყაენის კარზე კარგი რეპუტაციის მეოხებითვე გახდა მან თავისი სამეფო თათართა მოხელეებისაგან შეუვალი. ამანვე განსაზ-

ღანი იხსენიება იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის სენაქსარის №№ 65, 131 და 250 აღაპებში (ე. ლ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 85, 91) და ვაჩეძორის ტაძრის ეკვტრის წარწერაში (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური ექსპედიცია — კოლა-ოღოსში და ჩანგში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 58). იმ ტრაგიკული ბედის შემდეგ, რომელიც ბუღასა და მის სახლს ზედა წილად 1289 წლის იანვარ-მარტში, დაქვრივებული ქართველი უფლისწული სამშობლოში დაბრუნებულა და ტაოს ერისთავს თავა ფანასკერტელს მისთხოვებია (ე. ლ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 41, 136-137).

1 რ ა შ ი დ ა დ-დ ი ნ ი, III, გვ. 99.

2 ე ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 281.

3 ი ქ ვ ე, გვ. 284-285, რ ა შ ი დ ა დ-დ ი ნ ი, III, გვ. 108.

4 ე ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, გვ. 285.

5 ი ქ ვ ე.

ღვრა შინასამეურნეო და აღმშენებლობითი საქმიანობა... ალაშენა პალატასა შინა მეთესტერე, ისანთა, საყოფელად მეტეხთა ღმრთისმშობელისა¹ და ზეჲმეურნეობა² დემეტრე მეფე გარეპოლიტიკური საკითხების მოწესრიგებისთვისაც ენერგიულად ზრუნავდა. ტრაპიზონის საკეისროსთან მჭიდრო ურთიერთობას ისახავდა მიზნად, მაგალითად, კონსტანტინე დიკომენის ასულის გადედოფლება თბილისში³.

მეფე განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა მესხეთის სახანოსაც და მის შემომტკიცებას ლამობდა. იმ პერიოდში, როცა დემეტრეს უხდებოდა მოღვაწეობა, მესხეთის მთავართან ისევ მოყვრობით თუ გახდებოდა რასმე მეფე, თორემ სხვა გზა დახშული იყო. აშკარაა ამ მიზნით იყო გაპირობებული მეფის დაქორწინება ბექა ჭაყელის ასულ ნათელაზე⁴.

მაგრამ ყველაფერი ეს მაინც მცირე და მხოლოდ დროებითი წარმატებანი იყო. მას მტკიცე საფუძველი არც ქვეყნის შიგნით გააჩნდა და არც გარეთ. პირველი მთავარ-ერისთავთა მძლავრობას გულსხმობს, რომელთა გასატეხად ამ დროს მეფეს სერიოზულ ღონისძიებათა გატარების ძალა არ შესწევდა, ხოლო უკანასკნელი—საილხანოში გამეფებულ აშლილობას. ასეთ ვითარებაში არც ბუღა ჩინგისანგის პოზიცია იყო მყარი და არც მისგან დამოკიდებული ქართველთა მეფისა.

ბუღა ნოინის განდიდება ბევრს შეშურდა. ყველაზე აქტიურები იყვნენ დიდმოხელენი: სულტანი ზიუდღჩი, ტუგანი და თოღაჩარი. ისინი ყოველ ხელსაყრელ მომენტში აბეზლებდნენ ჩინგისანგს არღუნის წინაშე, მაგრამ საპიბდიენის დიდი დამსახურებისა და მისი ერთგულება-კეთილსინდისიერებაში ეჭვის უქონლობის გამო, არღუნი ამაებს ყურს არ უგდებდა.

ბუღას მტრები მაინც არ ცხრებოდნენ და დაყინებით განაგრძობდნენ ჩინგისანგისა და მისი დასის წინააღმდეგ ბრძოლას. მათ იერიში მიიტანეს საპიბდიენის ძმაზე, არუჯზე, რომელიც ბაღდადის ამირა იყო და იმდენი აბეზლეს ყაენთან, რომ არღუნმა მისი გადაყენება ბრძანა⁴. ამან გამარჯვების რწმენა შეჰმატა ბუღას მტრებს

1 ქ ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი, 272.

2 ი ქ ვ ე, გვ. 274.

3 ი ქ ვ ე, გვ. 286.

4 რ ა შ ი დ ა ლ - დ ი ნ ი, III, გვ. 121.

და მათთაც უფრო გაბედული მოქმედება იწყეს. ამ დროს ბულა ავად იყო. განკურნებული საპიბლივიანი არღუნმა ძველებული ფეკა-ზიანობით მიიღო, მაგრამ რამდენადმე შეუმცირა განსაჯების და საქმეში მოსისხარი თოღაჩარი შეუზიარა¹. ეს ძალიან ეწყინა ჩინგ-სანგს და არღუნის დამხობის თადარიგს შეუღდა. საპიბლივიანმა გეზი უფლისწულ ჯუშკაშზე აიღო და აუწყა კიდევ თვისი განზრახვა. უნებისყოფო ჯუშკაში შეშინდა და ყველაფერი ეს არღუნს მოახსენა. აღშფოთებულმა ყაენმა მისი შეპყრობა ბრძანა. ბულას მტრები მაშინვე დაეცნენ მის ბანაკს და შეკრეს მტკვრის პირი (მულანში)². ჩინგსანგი შინ არ დაუხვდათ, ღამით გაქცეულიყო ოღჯათ-ხათუნთან, შეფარების მიზნით, მაგრამ დედოფალმა არ მიიღო. უკან მობრუნებული ბულა ამირა ზენგიმ შეიფარა, მაგრამ შემდეგ შეშინდა და მღვერებს მისი ადგილსამყოფელი მიასწავლა³.

არღუნმა მისი სიკვდილით დასჯა ბრძანა. განაჩენი სისრულეში ჯუშკაშმა მოიყვანა. ეს იყო ჰიჯრის 687 წლის ზილ-ხიჯჯეს თვის 21-ს (1289 წლის 16 იანვარს).

ყველა ის, ვინც იმ სიაში მოხვდა, რომელიც ჯუშკაშის მოთხოვნით ბულამ შეადგინა, სიკვდილით დასაჯეს, იგივე ბედი გაიზიარეს ბულას შვილებმა: აბაჩიმ, მელიქიმ, თარხან-თემურმა, ყურლუთ-თემურმა და ძმამ, არუქმა⁴. მოუკითხავი არც ქართველთა მეფე დარჩენიათ.

დემეტრე საგონებელში ჩავარდა. არ იცოდა რა ექნა: განმდგარიყო, თუ ყაენს ხლებოდა ურდოში. მაგრამ მალე, როგორც ჩანს, პირველი უარუყვია; ამის საფუძველს, ეტყობა, დემეტრეს აძლევდა როგორც ქვეყნის არახელსაყრელი შინაპოლიტიკური მდგომარეობა, ისე უხეირო საერთაშორისო სიტუაცია⁵. ამის გამო მეფემ ისევ მეორე გზა აირჩია. მაგრამ თავისი გადაწყვეტილებით მაინც არ დაკმაყოფილდა და საერო და საეკლესიო დიდუკაცების თათბირი შეჰყარა. თათბირს პირველად უარუყვია მეფის არჩევანი და მთიულეთში ან დასავლეთ საქართველოში გახიზვნა ურჩევია⁶.

1 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 122.

2 იქვე, გვ. 123.

3 იქვე, გვ. 123-124.

4 იქვე.

5 ქამთალმწერელი, გვ. 287.

6 ნ. ბერძენიშვილი, თათართა ბატონობის ხანა, გვ. 23.

ჩვენი აზრით, ეს თათბირის მთელი შემადგენლობის (საერთო-
კოსთა და ეპისკოპოსთა და მოძღვართა და მთავართა¹⁾ საერთო
რჩევა კი არ იყო, როგორც ამას ქამთალმწერელი ირწმუნება.²⁾
მედ იმ ნაწილისაგან მომდინარეობდა, რომელიც მეფეს ერთგუ-
ლებდა, თათბირი კი, რომელიც ამ საკითხს იხილავდა, მარტო
ასეთებისაგან როდი შედგებოდა.

არც ისეთი მტკიცებაა მართებული, რომ თითქოს მეფეს
წინასწარ ჰქონდა გათვალისწინებული ის ტრაგიკული ბედი, რო-
მელიც ურდოში წასვლას მოჰყვებოდა, მაგრამ თუ თავს მაინც
იღუპავდა, ქვეყნის აობრება ამინებდა. ასეთი აზრია გატარებული
მეფის მიერ თათბირზე წარმოთქმულ სიტყვაში³. რამდენად ზუს-
ტადაა დაცული ამ სიტყვის შინაარსი ქამთალმწერელთან, ძნელი
სათქმელია, მაგრამ მასში რომ მეფის გადაწყვეტილება შეფერა-
დებულია, ურდოში დემეტრეს შვილის თანხლებით გამგზავრები-
თაც დასტურდება. ეს, მეფეს, როგორც ქამთალმწერელივე მიუთი-
თებს, იმისათვის გაუკეთებია, „რომელ უეჭველ იქმნას
ყაენი, და ჰგონოს ერთგულება მისი“⁴. აქედან ნათ-
ლად ჩანს, რომ დემეტრე ილხანთან თავის მართლებას აპირებდა
და არა სიკვდილს. მაგრამ აქ შინაური მტერი გადაუდგა წინ, რო-
მელმაც საილხანოს ლიხთიქითურ პოლიტიკაზე დაყრდნობით და-
ღუპა კიდევ იგი.

მეფეს სასიკვდილო განაჩენი მოახსენეს. იგი ატირდა და ამ
განაჩენის მთავარ შემოქმედს შველა სთხოვა. „რქუა მეფემან
(უტლუბუღას): „უკეთუ ძალგაძს ყაენს წინაშე შე-
მეწიე სიკუდილსა ამას შინა“⁴.

ესეც იმას მოწმობს, რომ მეფე ურდოში სიკვდილით დასჯას

1 ქამთალმწერელი, გვ. 288.

2 იქვე, ქამთალმწერლისებურად განიხილავდნენ ამ საკითხს ვახუშტი ბავ-
რატიონი (საქართველოს ისტორია, I, გვ. 257—258), ივ. ჯავახიშვილი
(ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 229—230) და სხვ. სიკვდილთან შერიგ-
ბულად გვიხატავს ურდოში მიმავალ მეფეს ილია ქავჭავაძის პოემა „დიმიტრი
თავდადებული“, რომელიც ერის საერთო მოქმედების თეორიაზე აგებული
თხზულებაა და აქტიურად ეხმაურებოდა გვიანდელ თერგდალეულთა ეროვნულ-
გამათავისუფლებელი ბრძოლის პროგრამას.

3 ქამთალმწერელი, გვ. 289.

4 იქვე, გვ. 291.

არ მოელოდა, მაგრამ გადაარჩენის ყოველი სასო. უკვე წარუკვეთი-
ლი იყო და იძულებული შეიქნა ჯალათისათვის „წარუკვეთი“¹.
ეს იყო 1289 წლის 12 მარტს.

თ ა ვ ი XIII

აჯანყება აღმოსავლეთ საქართველოში

მიწისმფლობელობის განვითარებული ფორმების მიღება, ცვლილებები მმართველობის სისტემაში (ვაზირის ინსტიტუტის აღდგენა), ისლამის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება და სხვა ღონისძიებანი, რომლებიც XIII საუკუნის მიწურულში განხორციელდა საილხანოში, იმის მოწმობა იყო, რომ კულტურულ დაპყრობილთან მეტოქეობაში დამარცხებული „თათრობა“ გზას უთმობდა განვითარებულს.

ახალი ვითარება, კერძოდ, ისლამის შემოსვლა, უმაღლვე აისახა სახელმწიფო პოლიტიკაში. თუ მანამდე თათრები ქრისტიანობისადმი ლოიალურად იყვნენ განწყობილნი, ამიერიდან საილხანოში მწვავე ანტიქრისტიანულმა ტენდენციამ მოიღვა ფეხი. ამ მდგომარეობამ საკმაოდ ძლიერად წარმოაჩინა თავი ყაზანის ილხანობის პირველსავე წლებში.

საილხანოს კარზე დიდი გავლენის მქონე ნავროზ ნოინს, რომლის მეცადინეობითაც გამაჰმადიანდა ყაზანი, როგორც ქამთალმწერელი გვამცნობს, საქართველოში წარმოუგზავნია „კაცი ერთი

¹ ს ტ ე ფ ა ნ ო ს ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი აქ მხოლოდ წელს (სომხ. 739) ასახელებს *Histoire de la Siinie par Stephanos Orbelian*], სონხურიდან თარგმნა და კომენტარით გამოსცა მ. ბროსემ, სპბ, 1864, გვ. 240, ქართულ ვერსიაში — ჩსპთ, გვ. 83). ამ თარიღს თვის ჩვენებით ავიწროებს რ ა შ ი დ ა დ-ღ ი ნ ი, რომელიც ბუღას თანაგანმზრახთა დასჯის დამთავრებას პიჯრის 688 წლის საფარის მიწურულში მიუთითებს, რაც ჩვენი წელსათვალაფის მარტს შეესატყვისება (ტ. III, გვ. 125). მარტშივე „წმინდათა მარხვათა“ მესამე შაბათს უჩვენებს მეფის სიკვდილს ქ ა მ თ ა ლ მ წ ე რ ე ლ ი ც (გვ. 291). ამ მონაცემების მიხედვით, ვ ა ხ უ შ ტ ი მ აქ მართებულად მიუთითა 12 მარტი (ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, ტ. I, 259).

უკეთური, ნათესავი მისი, რათა მოაოქრნეს ეკლესიის
ყოველსა საქართველოსა: პირველად მთავრობის
საყოფელი ყოვლად-წმიდისა ვარძიის მშობლისა
მშობელისა საყდარი¹. ამას გარდა ნავროზის წარმოგზავ-
ნილთა მიზანი ყოფილა, აგრეთვე, საქართველოს ეკლესია-მონასტ-
რების გაძარცვა. განსაკუთრებით დიდ იმედებს ამყარებდა თურმე
ნავროზი ვარძიანზე, სადაც „პკონებდა უზომოსა სიმდიდრესა, ოქროსა
და ვერცხლსა, თუალთა და მარგალიტთა პატიოსანთა მრავალთა...“².

რა თქმა უნდა, შემოსავალშემცირებულ საილხანოს მმართველ
წრეებს ქრისტიანული ეკლესია-მონასტრების სიმდიდრეთა დაუფ-
ლების დიდი სურვილიც ექნებოდათ, მაგრამ მთავარი აქ მაინც
ქრისტიანობის, როგორც ქართველთა ერთ-ერთი მთავარი იდეური
საყრდენის, წინააღმდეგ ბრძოლა იყო. საილხანო კარის ამ ახალ
პოლიტიკას არ შეიძლება თავისი წვლილი არ შეეტანა ქართველი
ხალხის ანტითათრულ ვნებათა ღელვის გაღვივებაში.

აჯანყებას ბევრი სხვა მიზეზებიც ჰქონდა, პირველ რიგში
უნდა აღინიშნოს თათრული საგადასახადო სისტემა, რომელიც დიდ
ზიანად აჩნდა ამ დროს საქართველოს. 70-იან წლებში ჩატარე-
ბულმა აღწერამ, რომ ქვეყნის „უმრავლესთა“ მოხრება დაადს-
ტურა, ამის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი სწორედ უცხოური საგა-
დასახადო სისტემა იყო.

დიდ უკმაყოფილებას იწვევდა მოიჯარადრეთა პარპაშიც. 80-იან
წლებში თუ ბასკაკობას საქართველოში ფრთები შეკვეცილა
ჰქონდა, ჩინგსანგის დაღუპვის შემდეგ მოიჯარადრეებისათვის
გზის შეკვრა საილხანოს კარზე მფარველმოკლებულ დავით მეფეს
აღარ შეეძლო და ისინიც აოხრებდნენ ქვეყანას.

აღვილი ასატანი არც თათართაგან მხარმიცემული გადამთიე-
ლების თარეში იყო. ეს მოვლენა, როგორც სწორად მიუთითებს
ქამთალმწერელი, მართლაც „იყო ქირა დიდი მკვდრთა
ქართლისათა“³.

ქართველი ფეოდალები ენერგიულად ებრძოდნენ ახალ საში-
ნელებას დაა ზოგჯერ წარმატებოთაც, მაგრამ, ვიდრე ჩრდილო
კავკასიელებს მხარს უჭერდა საილხანო კარი, მანამ ამ პრობლემის

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 360.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 316.

მოგვარება არ ხერხდებოდა. ესეც ილხანის ხელისუფლებას იცოდა. უკმაყოფილების მნიშვნელოვანი წყარო იყო.

ასეთი მდგომარეობა იყო აღმ. საქართველოში, რამდენადაც ილხანის მთავრობის მიერ იქნა შექმნილი. მათგან განსაკუთრებით უკმაყოფილებას იწვევდა და დავით მეფეს ყაზანის მთავრობა აუწყა. მეფე სწრაფად გაემგზავრა, მაგრამ გზაში ყოყმანი შექმნია, რამდენიმე ხანს შეჩერებულა ჰერეთში და თათბირი გაუმართავს.

ქამთალმწერლის მტკიცებით, „დაუმტკიცეს ვაზირთა წასვლა“¹. ყოვლად შეუძლებელია ეს საკითხი ასე ერთხმად გადაწყვეტილიყო. ჯერ ერთი, ასეთი რამ დემეტრეს დროსაც არ მომხდარა, როდესაც ურდოში წასული მეფის სიკვდილით დასჯის პრეცედენტი არ არსებობდა. ახლა კი, როცა მეფის მამის ტრაგიკული აღსასრულიდან არცთუ ისე დიდი დრო გასულიყო, ძნელი სარწმუნოა, რომ ყველას ერთხმად ერჩია დავითისათვის ყაზან ყაენთან გამგზავრება, თუკი ეს საბჭო მთლად კახეთ-ჰერეთის იმ „ჩინგიზთ“ (ილხანების) მიმდგმური ერისთავებისაგან არ შედგებოდა, რომელთა სისხლიც მოგვიანებით გიორგი ბრწყინვალემ დაღვარა.

შეუძლებელია თათბირს ყურადღება არ მიექცია იმ გარემოებისათვის, რომ დავით მეფე სიკვდილით დასჯილი თუქალ ნოინის მიმდგმური და თანაგამზრახი იყო², რომელსაც ყაზანი, უეჭველი, არ შეუწოდებდა.

ქამთალმწერელი აქ აშკარად ტენდენციურია და წინასწარი გეგმით ასწორებს ფაქტებს. იგი ყოველი ძალით ცდილობს თავწაგებულ მეფის განდიდებას. დემეტრეს ურდოში გამგზავრებას დარბაზი ცივი უარით შეხვდა, მაგრამ მაინც წავიდა. მის შემკვიდრეს ერთხმად ურჩიეს წასვლა, მაგრამ ვერ გაბედა, რადგან „აქუნდა შიში თათართა ყაენის ხილვისა“³.

აქედან ამოდიოდა ნ. ურბნელი, როცა დავით მერვეს „მშიშარა მეფეს“ უწოდებდა⁴. ქამთალმწერლის გავლენას აქ ვერც ივანე ჯავახიშვილი ასცდა: დავითის მშიშარა ხასიათის გამო „საქართველოში ყველას საშუალება ჰქონდა დარწმუნებულიყო, თუ რაოდენ-

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 302.

² იქვე, გვ. 299.

³ იქვე, გვ. 302.

⁴ ნ. ურბნელი, გიორგი ბრწყინვალე, მეფე საქართველოსი, ტფ., 1887, გვ. 55.

ნი განსახვევება იყო ხალხისა და ქვეყნის უვნებლად გადარჩენისათვის მზრუნველს დემეტრე II თავდადებულსა და მის შვილსა და ვით VI შორის, რომელმაც თავისი თავის გადარჩენის მიზნით უღანაშაულო ხალხის სიცოცხლე ანაცვალა და ქვეყანა მოხლოების გასანადგურებლად აქცია¹.

რა თქმა უნდა, ეს აჯანყება მარტოოდენ მეფის გადარჩენას არ ისახავდა მიზნად, მას უფრო დიდი პოლიტიკური ამოცანები გადაწყვეტა სწადდა. დავითი მართლაც აჯანყების მიერ შეშინებული და მთიულეთს „დამალული“ ხელმძღვანელი როდი იყო, როგორც ამას ზოგიერთი ისტორიკოსი გვიხატავს², იგი არსებული საშინაო და საგარეო პირობების შესაბამისად ძალიან აქტიურად მოქმედებდა, მაგრამ, სამწუხაროდ, იმ დიდი საქმის საბოლოო გადაწყვეტისათვის, რომელსაც აჯანყებულნი ესწრაფვოდნენ, მაშინ ნიადაგი მომზადებული არ იყო. მიუხედავად ამისა, თათართა წინააღმდეგ ამ ყველაზე ხანგრძლივმა და მედგარმა აჯანყებამ ლიხთამერში მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა.

აჯანყებას შიდა ქართლის, მთიანეთისა და სხვა მხარეთა მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი უჭერდა მხარს.

რა თქმა უნდა, აჯანყებულთა ძალები გაცილებით უფრო დიდი იქნებოდა, რომ თათრებს გამდგარი მეფისათვის ქვემო ქართლი და საათაბაგო (სომხეთში) არ ჩამოეგლიჯათ და სხვა მეფისათვის არ გადაეცათ.

როდის განუდგა მეფე ყაენს, ამაზე პირდაპირი ჩვენება არ გავაჩნია. არაპირდაპირი მონაცემებით კი ეს ფაქტი 1297 წლის ნოემბრის დამდეგისათვის უკვე მომხდარია. ეს ამბავი ბაქოს საზამთრო რეზიდენციისაკენ მიმავალ ილხანს გზაში შეუტყვია 7 ნოემბრის ახლო ხანებში (შვიდში ის თავრიზიდან გავიდა)³.

აჯანყების აღმოსაფხვრელად ყაენმა მაშინვე აფრინა საქართველოსკენ ხუტლუშა ნოინი, რომელიც უფლისწულ ვახტანგის თანხლებით მალევე დაბრუნდა (ბაქომდე რამდენიმე დღის სავალზე დაეწია ილხანს⁴. ნოინი ამ დროს თბილისში არ უნდა მოსული-

1 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 252.

2 ნ. ურბნელი, დასახ. ნაშრ., გვ. 55.

3 რაშიდ ად-დინი, III, გვ. 182.

4 იქვე.

ყო და თითქოს გზიდანვე დაბრუნებულა). ამას გვაფიქრებინებს ქამთალმწერლის ცნობა, რომლის მიხედვითაც, ვახტანგ ბატონიშვილი აჯანყების დაწყებისთანავე ძმას ოქროს ურდოში წაიყვანა. ლენია ელჩად¹. ჩანს, უფლისწული დარუბანდით მიემგზავრებოდა და, შესაძლოა, გზაშივე შეეყარა ხუტლუშა ნოინს. მართალია, ჩრდილო ულუსთან საქართველოს ბევრი საუღელტეხილო გზა აკავშირებდა, მაგრამ გვიან შემოდგომაზე, როცა ვახტანგს თეთრი ულუსის ყაენთან მოციქულობა მიენდო, ეს გზები ჩაკეტილი უნდა ყოფილიყო. ამას უნდა განვიხილოთ მეთქის ელჩის კასპიისპირეთით გამგზავრება.

ნოინმა უფლისწულთან, როგორც ჩანს, მალე გამონახა საერთო ენა და გამეფების დაპირებით ილხანთან მიიყვანა. გახარებულმა ყაზანმა მეფობაც უბოძა ვახტანგს და უხვდაც დაასაჩუქრა დიდი წყალობა მიაგო ხუტლუშასაც და ორივენი სწრაფად გამოისტუმრა საქართველოსაკენ².

უფლისწულის მტრის სამსახურში ჩადგომა დიდად ვნებდა აჯანყებულ მეფეს. თათართა ხელისუფლება ამიტომაც ჩქარობდა ბატონიშვილის გამეფებასაც. ამ მომენტისა და იმ მონაცემების გათვალისწინებით, რომელიც სპარსულ და ქართულ წყაროებს დაუცავთ, ვახტანგის მეფედ კურთხევა იმავე წლის მიწურულშივე უნდა მომხდარიყო³.

ამას ვახტანგ მესამის ერთი ვერცხლის მონეტაც ეხმაურება, რომელიც ჰიჯრის 698 (1298—1299 წწ.) წელსაა მოჭრილი⁴.

1299 წელს თათრებმა დავით მეფეს უმცროსი ძმაც დაუპირისპირეს⁵.

აჯანყებულთა წინააღმდეგ აქტიურად იბრძოდნენ სამცხელები, თორელები, თმოგველები და ქსნის ხეობაც⁶.

ძთიუღეთში გამართულ ბრძოლებში თათართა ერთ-ერთი მეწინავე სწორედ შალვა ქვენიფნეველი იყო.

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 302.

² რაშიდად-დინი, III, გვ. 182.

³ იქვე, ქამთალმწერელი, გვ. 302.

⁴ თ. ლომოური, დავით VII და ვახტანგ III ფულები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XV — ნ, თბ., 1948, გვ. 75.

⁵ ქამთალმწერელი, გვ. 304.

⁶ იქვე, გვ. 305—306.

„ძეგლი ერისთავთას“ ავტორი სიამაყით აღნიშნავს მისი ერისთავის ბრძოლას ხადას და კვეხნით ამბობს, რომ მან შექმნა დღესა აილო ცხრა ციხე და დაარღვა“¹.

ქსნის ერისთავი თათრებთან ერთად ასეთივე შემართებით არბევდა დვალთა ხევებსაც. მტერს მედგრად დახვედრიან „შავი დვალეები“, მაგრამ მოწინააღმდეგის გამკლავების ძალა არ ეყოთ და ყველანი ბრძოლის ველზე დაიხოცნენ. „ერთიცა მათგანიც ველარა წავიდა“ — ირწმუნება „ძეგლი ერისთავთა“².

შალვა ქვენიფნეველის ლაშქარმა და თათრებმა ერთიანი ძალით „მოსწუნეს და მოაოკრნეს ყოველნი ქვენი დვალეთისანი და შემუსრნეს და დაარღვნეს ყოველნი ციხენი თრუსუთა აჩაბეთამდის“³.

ქსნის ერისთავს აჯანყებულთა წინააღმდეგ ბრძოლაში არც ოსთა მთავარი ბაყათარი უდებდა ტოლს, ქვენიფნეველთან ერთად ისიც დამსჯელი ლაშქრის მეწინავე იყო⁴. ბაყათარი უფრო ენერგიულად უტევდა მეფეს შიდა ქართლსა და თრიალეთში (სადაც დავითი ზამთრობით ჩამოდიოდა) და მის ერთგულთ „განასხმიდა მამულისაგან“⁵. მაგრამ ბაყათარი უფრო თავისთვის ზრუნავდა, ვიდრე მოკავშირისათვის. ყოველივე ეს დიდად უშლიდა ხელს აჯანყების წარმატებას. თათართა წინააღმდეგ ერთიანი ფრონტით გამოსვლის ნაცვლად, მეფე შინაფეოდალურ ომში გაიხლართა და იძულებული შეიქნა მოლაღატე ქსნის ერისთავისა და გადამთიელთა ალაგმევაზე ეზრუნა.

„ძეგლი ერისთავთას“ ცნობით, „მეფემან დავით შეკრიბა ყოველი ლაშქარი თვისი და თათარნი შირვანელნი და ყოველნი მყოფნი კახეთს და მუხრანს, და მოადგა ცხრასავე ქვეაა შალვაას საერისთავოსა და ჩამოახსნა დვალნი და ქადელ-ცხვატელნი და ყოველნი მთიულნი ქუეკმონი და დაწუეს და მოაოკრეს ყოველი ცხრაზმის ქვეი გარეშე ციხეთა, და ციხეთა კბრძოდეს ქუენიფნევს, ქარჩოხს, ჳოლოთს და ისროლს, არამედ

¹ ძეგლი ერისთავთა, შ. მესხიას გამოცემა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 347.

² იქვე, გვ. 348.

³ იქვე.

⁴ ეამთაღმწერელი, გვ. 305.

⁵ იქვე, გვ. 316.

ვერ აიხუნეს და შვდ წელ განგრძელდა ჰომი ქათი სოლო
ციხოსანთა ესეოდენ შესჭირდა და იწყებს ქამად ლუფდისა¹
მეფის ლაშქრის მოძალებით შეწუხებულმა მოძალებულმა²
ერისთავმა ქართლის ერისთავის მეშვეობით ერთი პირობა ზავი
შეკრა დავითთან და თავზე ნაცარიც კი წაიყარა³, მაგრამ შემ-
დეგ, როგორც ჩანს, კვლავ ძველ გზას დაადგა⁴.

აჯანყებულთა დიდი ძალა და ენერჯია ემსხვერპლა ბაყათარ
მთავრის წინააღმდეგ ბრძოლასაც.

დავითმა 15 ათასი მეომრით გაილაშქრა „დიდი ქირის“ დამ-
სადგურებელთა წინააღმდეგ. პირველ ხანებში წარმატება მეფის
ლაშქარს ხედა და მტრები „რომელნიმე ქალაქსა ეწივნეს, და
ზოგნი მტკვრის პირით ივლტოდეს“⁴, მაგრამ შემდეგ ბაყათარს
მიეშველნენ ილხანის მიმდგური ძალები და დავითის ლაშქარიც
იძულებული შეიქნა უკუქცეულიყო. მთიელები და ვახტანგ მეფის
ჯარები დადევნებიან გაქცეულებს და მრავალი დაუხოციათ. „არა
თუ ვახტანგ მტერი იყო ძმისა, — დასძენს ისტორიკოსი, — არამედ
თათართა შიშითა იძულებით შეება“⁵.

მიუხედავად უზუსტობისა, ეს ცნობა ძლიერ საინტერესოა.
ვახტანგ მეფეს და ქართველ ფეოდალებს დავით მეფის ლაშქარ-
თან შებმის სურვილი მართლაც არ უნდა ჰქონოდათ. და ეს იმი-
ტომ კი არა, რაკი დავითი და ვახტანგი ძმები იყვნენ და ძმობა
ამის ზნეობრივ საფუძველს არ იძლეოდა, არამედ მთავარი აქ იყო
ვახტანგ მეფისა და მისი აზნაურებისათვის მახლობელი და ადვი-
ლად შესაცნობი ის დიდი მიზანი, რომლის განხორციელებისათვის
ახლა დავითი ამდგარიყო, ამიტომ არ სურდა, ალბათ, ძმასთან შებ-
მა ვახტანგს.

დავით მეფე დამარცხდა. ამით გათამამებული ბაყათარი „უმძი-
ნვარესად აოკრებდა... ქართლსა“⁶.

ყოველივე ამას ჯერ კიდევ აჯანყების დასაწყისშივე კარგად
ითვალისწინებდა დავით მეფე და თავისი საშინაო სისუსტის კომ-

1 ძველი ერისთავთა, გვ. 347.

2 ქამთაღმწერელი, გვ. 307.

3 ძველი ერისთავთა, გვ. 248.

4 ქამთაღმწერელი, გვ. 316.

5 იქვე, გვ. 317.

6 იქვე.

პენსაციას საგარეო ძალების შემოკრებით და საილხანოს მტრების ამოქმედებით ცდილობდა.

ამიტომ იყო, რომ მეფემ განდგომისთანავე გაგზავნა მოციქული ოქროს ურდოში. როცა ეს ელჩობა ჩაიშალა და მისმა ძმამ ჩრდილოეთის ულუსის გამგებელთან მოციქულობას საილხანოს თათრებთან სამსახური და მეფობა ამჯობინა, მაშინ დავითმა სხვა მისიონი მოუვლინა თოხთას¹, მაგრამ მას ამჯერად საილხანოს წინააღმდეგ გამოსვლა არ შეეძლო, რადგან ძლიერი შინაომით (ნოღაისთან) იყო დაკავებული და ეკონომიურ სიძნელეებსაც განიცდიდა². ჩრდილოეთისა და სამხრეთი ულუსების ურთიერთობა ამ პერიოდში არც ისე დაძაბული იყო, როგორც ადრე. გაიხსნა აბალა ყაენის დროს ჩაკეტილი კავკასიის კარები, გაჩაღდა ვაჭრობა და ა. შ.³

ასეთ ვითარებაში, ცხადია, აქტიური მოკავშირის ჩრდილოეთში ძებნის დავით მეფისეულ გეგმას წარმატება არ შეიძლებოდა ჰქონოდა. ეტყობა, საქართველოში მაინც სჯეროდათ ამ კურსისა და ენერგიულად ცდილობდნენ ოქროს ურდოს ყაენის წაქეზებას. ამის საფუძველს, როგორც ჩანს, იძლეოდა ჩრდილო ულუსში რევანშიზმის იდეის სიძლიერე. მაგრამ მისწრაფება და რეალური შესაძლებლობა ერმთანეთს არ დაემთხვა. თოხთა კარგად ხედავდა, რომ საილხანოს წინააღმდეგ წარმატებული ბრძოლისათვის აჯანყებული ქართველი მეფის ძალები საკმარისი არ იყო. მოგვიანებით, როცა ოქროს ურდოს და საილხანოს შორის უთანხმოება კვლავ გამწვავდა და საომარი სიტუაცია შეიქმნა, თოხთამ დიდის მონღოლებით მოუხმო მისრეთის სულტანს, მაგრამ უშედეგოდ⁴. ჩრდილოეთში წარუმატებელი ცდების შემდეგ აჯანყებულ მეფეს, საილხანოს მეორე დიდი მტრის, ეგვიპტის მამლუქთა ამოძრავება უცდია. დავით მეფის ელჩობას უნდა გაულისხმობდეს ეგვიპტელი მწერლების ალ-მაკრიზის და ალ-აინის თხზულებებში დაცული ცნობა, რომლის მიხედვითაც ქართველი მეფის დესპანი მისრეთის სულტანთან მისულა 1305 წელს (ჰიჯრის 705 წ.)⁵.

¹ ქამთალმწერელი, გვ. 304.

² В. Греков и А. Якубовский, Золотая орда, 1937, 65 — 66.

³ В. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды, Т. I, СПб, 1884, გვ. 436, 513.

⁴ ზ. გრეკოვი და ა. იაკუბოვსკი, დასახ. ნაშრ., გვ. 67.

⁵ В. Тизенгаузен, заметка Элькедьк:шанаи о грузинах, გვ. 212

საილხანოს წინააღმდეგ ამხედრების გარდა, დავით მეფე ეგვიპტის სულტანს მიზგითად ქცეული ჯვარის ქართველთა მოწოდებას დათმობასაც სთხოვდა. მამლუქთა მბრძანებლის თვალში საქართველოს აჯანყებულ მეფეს, ეტყობა, ისეთი დიდი ფასი ჰქონია ამ დროს, რომ ამაზე დათანხმებულა. ეს ღონისძიება რომ დავით მეფემ განახორციელა, ამას მოწმობს ჯვარის მონასტრის სვინაქსრის № 295 ალაპი, რომელშიც ვკითხულობთ: „...წირვ/ა/ა და აღ/ა/პი საუკუნოა დ/ავი/თ მეფეთა მეფის/ა/ა და მეორედ აღმ/ა/შენებელის /ა/ა წმიდისა მონასტრისაა რომელმან სარკინოზთ /ა/გ/ა/წ წარტყუშნული მონ/ა/სტერი და ეკლ/ე/სიაა მიზგითად შეც/ა/ლებული ეკლესიადვე სალოცველად შეცვ/ა/ლა და კ/უაღ/დ აგონ/ა/თ/ე/ს/ა/ვსა ქ/ა/რთველთ/ა/სა...“¹.

აქ, რა თქმა უნდა, აღნიშნული არ არის, რომ ხსენებული დავითი დემეტრე მეორის ძე იყო, მაგრამ მას აქ ვერც მისი უფროსი თანამედროვე დავით ნარინი შეეცილება და ვერც უმცროსი დავით მეცხრე. ამას ადასტურებს ჯვარის მონასტრის სვინაქსრის სულთა მათიანის პალეოგრაფიული შესწავლის შედეგად მიღებული ქრონოლოგიური დასკვნა და წერილობითი წყაროების ზოგიერთი ცნობა.

პირველი ამ აქტის ზემო ქრონოლოგიურ საზღვარს დებს. ეს ალაპი იმ ტაბულაში (XXXII) ერთიანდება, რომელიც XIV საუკუნის დამდეგზე უწინარეს შეუდგენიათ². ეს გარემოება, ცხადია, გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ აქ დავით IX (1346--1360 წწ.) ვიგულისხმობთ.

„მიზგითად შეცვალებული“ ჯვარის მონასტრის გამომხსენლად ვერც ნარინს მივიჩნევთ, რადგანაც ჯვარი მისი სიკვდილის შემდეგაც „ტყვეობაშია“. ამაზე მიუთითებს ამავე მონასტრის სვინაქსრის ერთი ალაპი (№ 206), რომელიც ვახტანგ მესამისა და მისი თანამეცხედრის მოსახსენიებლადაა გაჩენილი „ოდეს მონასტერი კვ წელსა სპარსთა წაეღო“³. არაბი მწერლის იბნ-კესირის (+1373 წ.) მოწმობით, ჯვარის მონასტერი ეგვიპტელებს ბაიბარსის

¹ ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართველთა კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 106.

² იქვე, გვ. 43.

³ იქვე, გვ. 97—98.

დროს მოუტაცებიათ! ამ ქრონოლოგიური ჩარჩოს დავიწროება და ჯვარის მონასტრის „დატყვევების“ თარიღის განსაზღვრვაში მნიშვნელოვან როლს ითამაშებს. კნელ ხანს სცადა ელ. მეტრეველმა. მისი აზრით, ზემოხსენებულ ალაში „კვ წელი“ 1299 წელს უნდა გულისხმობდეს, როდესაც ილხანის ლაშქარმა, რომლის შემადგენლობაში ქართველებიც იყვნენ ვახტანგ მესამის მეთაურობით, იერუსალიმი აიღო. ამის მიხედვით, შეიხ ხიდრის ჯვარის მონასტერი 1273 წელს მიუტაცებია¹. 1299 წლის ბოლოსა და 1300 წლის დამდეგს, როცა საილხანო-ეგვიპტის ომი მიმდინარეობდა, ჯვარის მონასტერი ჯერ კიდევ „სპარსთა“ ტყვეობიდან დახსნილი არ იყო. ალ-მაკრიზის და ალ-აინის ცნობა, ჰიჯრის 705 წელს ეგვიპტეში ქართველი ელჩების ჩასვლისა, და ჯვარის სვინაქსრის № 295 ალაბი ცხადყოფს, რომ ქართველებისათვის ამ მონასტრის დაბრუნება 1305 წელს მომხდარა².

ჯვარის დაბრუნებას ეგვიპტელთა „ტყვეობიდან“ და კვლავ ქართული კულტურის კერად ქცევას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

ყაზან ყაენი ბევრს ეცადა, მაგრამ ვერც გაამდგარი მეფე ჩაიგდო ხელში და ვერც აჯანყება ჩააქრო. ავადმყოფობის მიუხედავად დავით მეფე მაინც მხნედ იბრძოდა. ამიტომ იყო, რომ ვახტანგ „არა (resp. ვერა) წინაღუდგებოდა ძმას თვისსა დავითს“ და მიუხედავად ილხანისაგან მთელი ამერის ხელთდებისა, მხოლოდ თბილისითა და „ყოველი სომხითით“ კმაყოფილდებოდა³.

თათრებთან შებმული დავით მეტრეველს ვახტანგის მეფობის დროს არსებითად შიდა ქართლისა და მთიანეთის მეფე იყო. როგორც უამთაღმწერელი გვამცნობს, ის „ზაფხულ მთიულეთს იყვის და ზამთარ ქართლსა“⁴.

აჯანყებული მეფე არ ცხრებოდა და ყოველი ძალით ებრძოდა მტერს.

ყველაფერი ეს მოუთმენელი იყო საილხანო კარისათვის, რომელმაც უკანასკნელად დიდძალი ლაშქრით შეუტია დავითს. მეფემ კარგად შეიციწო, რომ ამოდენა ლაშქრის უკუგდების ძალი

¹ В. Тчз е н гау з е н, заметка Эль-кал: кашанди о грузинах, გვ. 213, სქოლიო.

² ელ. მეტრეველი, დასახ. ნაშრ., გვ. 42.

³ იქვე, გვ. 45.

⁴ უამთაღმწერელი, გვ. 310.

⁵ იქვე, გვ. 316.

არ შესწევდა, ამიტომ დატოვა ბაზალეთი და გველეთის გარეშე გამაგრდა¹.

დამსჯელ ლაშქარს დაუნგრევია მთიანეთის ციხეებიც კი, სადაც მეფე იყო გამაგრებული მთავარი ძალებით, ვერ აუღიათ და ზავი შეუთავაზებიათ ოავითისათვის. ვახტანგ მეფეს, რომელიც ამ მოლაპარაკებას აწარმოებდა, როგორც ჩანს, ილხანისაგან დავითის შემორიგების ღონისძიება ჰქონდა მინდობილი. აჯანყებულ მეფეს ყველაფერს უნდობდნენ და არც ურდოში წასვლას სთხოვდნენ წინანდებურად. გველეთის ნაცვლად მისთვის „ჯავახეთი და ალასტანი“ მიუციათ და დავითიც იქ დამკვიდრდა².

ამით მას მეფობაზე, რა თქმა უნდა, ხელი არ აუღია. იმ არაპირდაპირი ცნობების მიხედვით, რომელიც „ძეგლი ერისთავთა“ და ქაშალამწერლის თხზულებებს დაუცავთ, ეს ფაქტი 1304 - 1308 წლებს შუა იგულისხმება. ქვემო ქრონოლოგიურ ზღვარს აქ ყაზანის სიკვდილი დებს, ხოლო ზემოს—ვახტანგისა. ყაზანი რომ ამ დროს ცოცხალი არ იყო, აჯანყებული მეფის შეწყნარების ხარისხიც ცხადყოფს. მართალია, ეს დავითმა მედგარი ბრძოლით მოიპოვა, მაგრამ ყაზანი ასეთ დათმობაზე მაინც არ წავიდოდა. იგივე აქტი (გველეთის შეთანხმება) იმაზეც კარგად მიუთითებს, რომ ყაზანის მემკვიდრე ილხანი (ოლჯაითუ) მის წინამორბედზე უფრო სუსტი იყო.

თ ა ვ ი XIV

ილხანთა ბატონობის დამსოვა

საქართველოს გამოხსნისა და მისი ოდინდელი ძლიერების აღდგენისათვის ბრძოლა ღრმად მოფიქრებული გეგმით დაიწყო გიორგი ბრწყინვალემ. უფროსი ძმის ხანგრძლივმა აჯანყებამ კარგად დაანახვა ნიჭიერ მეფეს, რომ ქვეყანას ჯერჯერობით ამ საქმის განხორციელებისათვის არც შინაგანი პირობები გააჩნდა და არც

¹ ძეგლი ერისთავთა, გვ. 347.

² იქვე, გვ. 348.

საგარეო. ასეთ ვითარებაში დროებით დავით მეფის პოლიტიკური კურსის შეცვლა იყო აუცილებელი.

აჯანყებამდე დიდი ღონისძიებები იყო გასატარებელი როგორც ქვეყნის შინა, ისე გარეპოლიტიკური ხაზითაც. ორთავე ამათგანის სათავე ილხანის კარზე იყო და საქმეც იქიდან უნდა დაწყებულიყო. იქ კი მეფეს სწორედ იმ პოლიტიკით მიესვლებოდა, რომელსაც ის ადგა. აღმოსავლეთ საქართველოს მეფის მორჩილება-ერთგულება ყაენისათვის დიდად ფასეული გარემოება იყო, რასაც კარგად ჰქრეტდა გონიერი ქართველი პოლიტიკოსი და ცდილობდა მთელი სისრულით გამოეყენებინა თავისი მიზნებისათვის.

ყაზან ყაენის წამოწყება ხანიერი ვერ გამოდგა და მალე საილხანოში მომთაბარული არისტოკრატების რეაქციული ფრთა გაბატონდა. ამ ძალებს ჩობანი მეთაურობდა. გიორგი მეფემ შესანიშნავად შეაფასა ილხანის კარზე მოსული ახალი ძალა და მათთან თანამშრომლობის გზას დაადგა. ჩობანი და გიორგი მეფე ჩქარა შეხმატკბილდნენ. ალ-ომარის (1301—1349 წწ.) ცნობით, ჩობანსა და ქართველ მეფეს შორის გულითადი მეგობრობა სუფევდა¹. რა თქმა უნდა, თათართა ბატონობის დამხობის მოწადინე ქართველი მეფე საილხანოს პირველი ვაზირის ნამდვილი მეგობარი ვერ იქნებოდა, მაგრამ რადგან პირველს მეორე აწყობდა და პირიქით, ასეთ ვითარებაში თანამშრომლობის ნიადაგიც არსებობდა.

ამავე მწერლის ჩვენებით, გიორგი მეფე მნიშვნელოვან საკითხებს ჩობანთან ათანხმებდა, ხოლო გასაჭირის დროს დახმარებისათვის მოუხმობდა². თავის მხრივ ჩობანიც არ თაკილობდა ყურადღელო ნიჭიერი ქართველი მეფის წინადადებანი³.

ყურადღებას იქცევს ალ-ომართანვე დაცული ცნობა, რომლის მიხედვითაც თითქოს გიორგი ბრწყინვალეს ჩაუგონებია ჩობანისათვის ქართული ქვეყნების გაერთიანების აზრი. ეს ცნობა ზეპირსაბუთიერი წარმოშობისაა. ამას მოწმობს გამოთქმა: „ამბობენ“⁴, ჩვენთვის საინტერესო ადგილის ვ. ტიზენჰაუზენის რუხული თარ-

¹ В Тизенгаузен, Заметка Элькалькашанди о грузинах, 211; არაბული ტექსტი, გვ. 209.
² იქვე, გვ. 212.
³ იქვე, გვ. 213.
⁴ იქვე.

ბრწყინვალე პოლიტიკოსი; ერთი მხრივ, თუ საილხანო კარს ერთგულ ვასალად აჩვენებდა თავს, მეორე მხრით, ირანისა და თათართა მტრებთან აბამდა კავშირს. ცხოველი პოლიტიკური ურთიერთობა ჰქონდა ეგვიპტის სულტანთან...

მართალია, დავით მეფის მეცადინეობით ქართველებმა დაიბრუნეს ჭვარის მონასტერი, მაგრამ, როგორც ჩანს, იერუსალიმის კლიტენი შემდეგ ისევ ეგვიპტელებს მიუტაცნიათ. „ამას უამსა მოვიდა ამბავი: კლიტენი იერუსალჴმისანი სპარსთა დაიპყრნესო, და დიდად შეწუხნა მეფე გიორგი. მაშინ წარგზავნა ძე შალვა ერისთავისაჲ, რომელსა ერქვა პიპაჲ... მრავლით ძლუნითა ნისრელისა“—გვამცნობს „ძეგლი ერისთავთა“¹.

რომელ წელს გულისხმობს აქ წყაროს „ამას უამსა“ ან ის „მაშინ“, როცა გიორგი მეფემ (ბრწყინვალემ) წარგზავნა თავისი ელჩობა მისრეთს, აქედან არ ჩანს. არაბული წყაროები გიორგი ბრწყინვალის მიერ ეგვიპტეში გაგზავნილ ორ ელჩობას მიუთითებენ. პირველი ჰიჯრის 716 წელს ჩასულა ეგვიპტეში, ხოლო მეორე — 720-ს².

იერუსალიმის კლიტეთა დაბრუნების მისია პირველ ელჩობას უნდა დაეკისრებოდა. ამის მიხედვით მამლუქთაგან იერუსალიმის კლიტეთა მიტაცება 1316 წლის უწინარეს (და ახლო ხანში) არცაა საგულვებელი.

პიპას ელჩობა წარმატებით დასრულდა. მამლუქთა მბრძანებელმა, „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობით, „სიხარულით შეიწყნარა ძლუნნი იგი (მეფისა) და მისცნა კლიტენი იერუსალჴმისანი“³.

როგორც იოვანე ვარძიელის ანდერძიდან ჩანს, „იერუსალიმის კლიტენი“ აღდგომის ეკლესიის მთელი კომპლექსის (საკუთრავ აღდგომის, გოლგოთის და ქრისტეს საფლავის ტაძარი) კლიტეება გულისხმობს⁴.

მიზანგამართლებული მეფის მოციქული, რომელსაც ამ დიდმონაპოვართან ერთად ხელთ ჰქონდა სულტნის „იერლაცი შეწყა-

¹ ძეგლი ერისთავთა, გვ. 350.

² В. Тизенгаузен, Сб. рн+к материалов, относящихся к истории Золотой орды, I, гв. 170.

³ ძეგლი ერისთავთა, გვ. 350.

⁴ ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 47.

ლებისა და აღსრულებისა და ყოვლისა სათხოველისა“; მისრულიდან იერუსალიმს გაემგზავრა. „მოილოცნა წმინდანი ადგილნი და წაქოვიდა მასვე გზასა“¹. ქართველ პოლიტიკოსებს ამ წარსულს სიხარული მართებდათ და კიდევაც „ფრიალ განიხარა გიორგი მეფემან“².

ეგვიპტეში ქართველთა მეფის ელჩობა 1320 წლის მაისშიც ჩასულა. აღ-აინის ცნობით, სხვა სახელმწიფოთა ელჩებთან ერთად სულტანს იგი 28 მაისს მიუღია. ქართველ ელჩებს აღ-მალიქ ნასირ მუჰამედისათვის გადაუციათ მეფის წერილი და საჩუქრები³.

ძღვენ-საჩუქრებს არც მისრეთის მბრძანებელი აკლებდა ქართველთა მეფეს. „მე მახსოვს, — ირწმუნება მწერალი აღ-ომარი, — როცა მეფეს (სულტნის კარიდან) ეგზავნებოდა საჩუქრები, როგორც ქრისტიანთა სამყაროს ერთ უსახელოვანეს მპყრობელს“⁴.

ეს ფაქტი და, ქართველთა მეფისადმი მიმართვისა და სადღევრძელოს მაღალფარდოვნება, აშკარად მიუთითებს იმ დიდ პატივისცემაზე, რომელსაც ეგვიპტის მბრძანებელი იჩენდა გიორგი მეექვსისადმი, ცხადია, ეს გარემოება იმ დიდ პოლიტიკურ მნიშვნელობაზე მიუთითებს, რასაც მისრეთის სულტნის კარი ამ პერიოდში ქართველთა მეფეს ანიჭებდა. მართალია, 1317 წელს საილხანოსა და ეგვიპტეს შორის ზავი დაიდო, მაგრამ სულტანი, ეტყობა, ამით კმაყოფილი არ იყო და თათართა მახლობლად ისეთი მოკავშირის შემომტკიცებას ფიქრობდა, როგორც გიორგი ბრწყინვალე იყო. მაგრამ, როგორც კი საილხანო დაიშალა, საქართველო-ეგვიპტის პოლიტიკური ურთიერთობაც შენეღდა და მეფისადმი სულტნის მომართვასაც ძველი ელვარება მოაკლდა⁵.

¹ ძველი ერისთავთა, გვ. 350.

გიორგი ბრწყინვალის ელჩი, შალვა ქვენიფნეველის ძე, იხსენიება იერუსალიმის ყვარის მონასტრის სულთა მათიანის ტრემენდორფსეული ნუსხას № 55 და № 63 ალაპში. როგორც ელ. მეტრეველი მიუთითებს, ეს მოსაპყრებლები პიპასათვის (მეორეში ის ცოლთან ერთად იხსენიება) სწორედ ამ დიდი დამსახურებისათვის უნდა გაეწესებინათ (ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართველთა კოლონიის ისტორიისათვის, გამოკვლევა, გვ. 45: ალაპები, გვ. 74—75).

² იქვე, გვ. 350.

³ В. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды, I, гл. 490.

⁴ В Тизенгаузен, Заметка Эль-калькашанди о грузинах, гл. 212.

⁵ იქვე, გვ. 215.

გიორგი ბრწყინვალეს ურთიერთობა ჰქონდა რომის პაპთან. საქართველოს სახელგანთქმულ მეფეს რომის ეკლესიის ბეთაურადიდი პატივით ეკიდებოდა. ამას ადასტურებს მის ეპისტოლურ და ცული მეფისადმი მიმართვები: „გიორგის, ქართველთა ბრწყინვალე მეფეს (regi georgianorum illustri)“ „საქართველოს დიდებულ მეფეს“ (Manivico viro regi Georgie)² და სხვ.

გიორგი ბრწყინვალე შინაპოლიტიკური პრობლემების გადაჭრაზეც ენერგიულად ზრუნავდა. ამ რიგის საკითხებიდან ერთ-ერთი უმთავრესი გადამითელთა მძლავრობის აღმოფხვრა იყო. ამისათვის კარგი დრო დადგა. აღმოსავლეთ საქართველოს მეფის „ერთგულებას“ ახლა ყაენის კარზე გაცილებით დიდ მნიშვნელობა ანიჭებდნენ, ვიდრე ძველი მოკავშირეებისას, ამიტომ უკანასკნელნი, როგორც ჩანს, მიანებეს მეფეს და გიორგიც ეკვეთა მათ.

პირველად მეფის ლაშქარი გორს დაეცა. გორის ციხის აღება და მოწინააღმდეგის დაძლევა ფრიად ძნელი საქმე გამოდგა. მაგრამ ხანგრძლივი და მედგარი ბრძოლით („ბრძოლა (მეფე გორთან) სამწელ“), ქართველთა ლაშქარმა მტრის წინააღმდეგობა გატეხა³.

გორთან ბრძოლაში განსაკუთრებით უსახელებიათ თავი ქსნისხვევლებს. ქსნის ერისთავი „ვირშელი და ლაშქარი მისი, — „ძეგლი ერისთავთას“ მოწმობით, — „უმჯობესს ჰბრძოლა სპისა ყოვლისაგან“, რისთვისაც კიდევ „აქებდეს ქებთა დიდითა“⁴. ქსნია ხეობა ძალიან შეწუხებული იყო მტრისაგან.

„ძეგლი ერისთავთაში“ ამ ბრძოლის მონაწილეთაგან დასახელებული არიან აგრეთვე „მთიულნი არაგვხათა“⁵.

გორის აღების შემდეგ ქართველთა ლაშქარმა ბრძოლა მთაში გადაიტანა, „შევიდა და შემუსრნა კავკასთა შინა მყოფი (მტერი)“⁶. ურჩები გაელიტეს, ხოლო ვინც დამორჩილდა, მეფემ „მოხარე

1 1321 წლის 15 ოქტომბრითაა დათარიღებული პაპი იოვანე XXII ეპისტოლე, მ. თამარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 20, ლათ. ტექსტი, გვ. 578.

2 1324 წლით დათარიღებული იმავე პაპის ეპისტოლე (იქვე, გვ. 28, ლათ. ტექსტი, გვ. 578).

3 ძეგლი ერისთავთა, გვ. 350.

4 იქვე.

5 იქვე.

6 ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოცემა, სპ., 1849, გვ. 448.

პყუნა ყოველნი იგი¹. ქართულ სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემასთან („ქართველობა“) შერიგებული უცხო ელემენტი დროთა ვითარებაში შეეზარდა ახალ ეთნიკურ გარემოს და შევიდა ჩართულ ხალხის შემადგენლობაში².

ჩრდილო კავკასიელთა შემდგომი გადმოსვლის აღკვეთის მიზნით, მეფემ მტკიცედ ჩააჩა საუღელტეხილო გზები³.

ამ მოვლენის თარიღი წყაროებს არ დაუცავთ. არაპირდაპირი მონაცემების მიხედვით, საქმის ვითარება ასე წარმოგვიდგება. „ქველი ერისთავთაში“ ეს ამბავი პიპა ქსნის ერისთავის შვილის ელჩობას მოსდევს. თუ ამ ელჩობის ჩვენი გაგება სწორია და ამბების მემატრიანეული დალაგება ქრონოლოგიურ მომენტსაც შეიცავს, მაშინ ამ ბრძოლას მეფე ეგვიპტეში მეორე ელჩობის წარგზავნის ახლო ხანში უნდა შედგომოდა. რაც შეეხება ამ მოვლენის ზემო ქრონოლოგიურ ზღვარს. ამას გვაპარაუდებინებს მ. ბროსესეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ მოცემული ამბების თანმიმდევრობა. ეს ამბავი აქ ჩობანის სიკვდილს (1328 წ.) უსწრებს⁴. გიორგი მეფეს, რომ მართლაც ამაზე უწინ უნდა მოეწესრიგებინა ოსთა საკითხი, ამას მის პოლიტიკურ გეგმებზე დაკვირვებაც მოწმობს. 20-იანი წლების მიწურულში ქართველები უკვე საილხანოს უტევენ. ცხადია, ამ საკითხის მოუგვარებლად სახელოვანი პოლიტიკოსი ასეო ბრძოლას არ შეუდგებოდა; უფროსი ძმის მწარე გამოცდილება ამ მხრით დიდი გავლენილი იყო.

მეფე კარგად ხედავდა, რომ მისი გეგმების განხორციელებას დიდ საფრთხეს უქმნიდა ფეოდალური რეაქცია. გიორგიმ ამ საქმის მოგვარებაც ნიჭიერად შეძლო. მთავარ-ერისთავთა ერთი ნაწილი დაემორჩილა მეფეს, მეორე ნაწილი კი, რომელმაც არ ისურვა დამორჩილება, სადარბაზოდ მიიწვია ცივის (ყახეთი) საზაფხულთა რეზიდენციაში და „ჩინგიზთ“ მომხრეობის საბაბით გაქლიტა⁵. პატივსაცემად კი „დაადგინა ყოველთა ადგილთა წარჩინებულნი ერის-

1 ქართლის ცხოვრება, I, მ. ბროსეს გამოცემა, სპბ, 1849, გვ. 448.

2 გ. თოგოშვილი, ქართლის ბარში ოსთა ჩამოსახლების ისტორიიდან. „მაცნე“, № 5, 1964, გვ. 58.

3 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 448.

4 იქვე.

5 ქართლის ცხოვრება, გვ. 385.

თავნი თვსნი მორჩილებისანი, და დაიპყრნა ამათ უმეტეს ყოველნი“¹.

„ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთ ნუსხაში (ДТС) ჩანართი ამ ამბავს ქუთათისის ტახტის გაუქმების უწინარეს გულისხმობს². „ქართლის ცხოვრების“ მ. ბროსესეულ გამოცემაში კი ცივის სასახლეში მომხდარი ხოცვა-ჟლეტა იმ აბზაცს მოსდევს, სადაც Y. IV საუკუნის 20-იანი წლების მიწურულსა და 30-იან წლებში საილხანოში შექმნილი ვითარებაა აღწერილი. უფრო მართებული პირველი ჩანს, ამას გვაფიქრებინებს მ. ბროსეს გამოცემული „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ცნობა, რომელიც მოლაღატე ერისთავთა გაჟლეტას სარგის ჯაყელისათვის ათაბაგობისა და ამირსპასალარობის პატივის მინიჭების სინქრონულ ფაქტად მიიჩნევს („მაშინ მიუბოძა (მეფემ) სარგის ჯაყელსა“ ხსენებული სახელოებით)³.

სამცხის მთავრის გაათაბაგება 1320 წლის ახლო ხანში იგულისხმება, რადგან ამ დროს გარდაიცვალა ამ ხელის მქონებელი ზაქარია III მხარგრძელი⁴. გიორგი მეფემაც ათაბაგობას მისამართი შეუცვალა და თავისი დედული სახლის პატივად აქცია. ეს ფაქტი 20-იანი წლების დამდეგს უნდა მომხდარიყო. ამას აპირობებდა როგორც ლიხთიმერეთის შემოერთების, ისე ილხანთა ბატონობისაგან თავდახსნის მეფისეული გეგმა: საილხანოს მოსაზღვრე ჰერეთ-სომხითის თემებში მეფის ორგულ მთავარ-ერისთავთა არსებობის პირობებში გარეშე მტრის წინააღმდეგ ბრძოლა საიმედო არ ჩანდა. ამ დაბრკოლების აღმოფხვრის ერთადერთი გზა ხსენებულ მხარეთა დიდმოხელეების ფიზიკური განადგურება იყო, მოხდა კიდევ ასე.

მალე ქუთათისის ტახტის გაუქმებისათვისაც ხელსაყრელი ამინდი დადგა.

დავით ნარინის სახლში შფოთი და არეულობა იყო. ტახტი „პირმშობებისა ძალითა“ კონსტანტინე დავითის ძეს ეპყრა. მაგრამ მას უმცროსი ძმა არ სცნობდა და რაჭა-არგვეთში განმტკი-

1 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 448.

2 ქართლმწერელი, გვ. 325.

3 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 448.

4 ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, გვ. 126.

ცებული ებრძოდა¹. უთანხმოება მეფის გარდაცვალებამდე (1327 წ.); გრძელდებოდა, როგორც იქნა მიქელს აუსრულდა ოცნება, გახდა მეფე, მაგრამ ორი წლის მეტი აღარ დახანდა ტახტზე. მისი მემკვიდრე წელს მიქელის მემკვიდრეობა მისმა მცირეწლოვანმა ძემ, ბაგრატმა მიიღო.

ხანგრძლივმა შინაბრძოლებმა და შფოთმა დიდი ზიანი მიაყენა ლიხთიქითის ტახტს, ძლიერად შეილახა მისი ავტორიტეტი და გავრთიანების ძალებს ხელსაყრელი ნიადაგი შეუქმნა გაუქმებისათვის. ამ მდგომარეობით კარგად ისარგებლა გიორგი ბრწყინვალემ. ლაშქრით გადავიდა ლიხთიმერეთში და ადვილად მიაღწია მიზანს. იმერ-ამერის დარღვეული ერთიანობის აღდგენა პროგრესის ძალთა დიდი გამარჯვება იყო.

ამის შემდეგ ჯერი სამცხეზე მიდგა. მეფემ ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ 20-იან წლებში გაატარა მნიშვნელოვანი ღონისძიება, გაათაბაგა და დაიახლოვა თავისი ბიძა, სარგის მეორე. მაგრამ ეს მაინც არ აკმაყოფილებდა მას და სამცხის გამგებლის ხასობამდელ დამოკიდებულებაში მოქცევას ესწრაფვოდა, ამის საშუალებაც მალე მოეცა. 1334 წელს სარგის მეორე გარდაიცვალა. მისი მემკვიდრე თვით მეფემ „დასვა“ გამგებლად და სამცხე შემოიბრტყილა².

ამასობაში შინაურ სიძნელებში გახლართულ საილხანოს გარეპოლიტიკური გართულებაც დაერთო. ოქროს ურდოს მბრძანებელი უზბეკ ყაენი საილხანოზე წამოვიდა. აბუ-საიდი მის დასახვედრად გავიდა და კარგა ხანს ელოდებოდა მტერს. მაგრამ მის მოსვლამდე გარდაიცვალა ყარაბაღში 1235 წლის 30 დეკემბერს.

აბუ-საიდის გარდაცვალებისთანავე ქვეყანა არნახულმა არეულობამ და შფოთმა მოიცვა. განსვენებული ილხანის უშვილობის გამო ყაენის ტახტისათვის დიდი ცილობა ატყდა. ამ ბრძოლიდან საბოლოოდ გამარჯვებული გამოვიდა თულის შორეული შთამომავალი არფა-ხანი, რომელიც მაშინვე დაიძრა უზბეკის წინააღმდეგ და აიძულა მოწინააღმდეგე უკუქცეულიყო³. ახალი ილხანი გამდგარი ამირების დამორჩილებას შეუდგა, მაგრამ მთელი იმ მიწა-

¹ ე. მ. თაღმწერელი, გვ. 296.

² ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 278; მისივე, საქართველოს ცხოვრება, მ. კიკინაძის გამოცემა, თბილისი, 1913, გვ. 361;

³ B. Spuler Die Mongolen in Iran, Berlin, 1955, გვ. 228.

წყლის შემოკრება. რომელიც მისი წინამორბედის ხელისუფლებას ექვემდებარებოდა, მაინც ვერ შეძლო. 1336 წლის პირველ ნახევარში არფა-ხანის ზეობის ქაშს, ბევრმა ამირამ მოახერხა დამარჯობის ლობის მოპოვება, თუმცა გამდგარნი მარტოოდენ ამით როდი ემაყოფილდებოდნენ და ილხანის ტახტისაკენაც ენერგიულად მიუწევდნენ. მაგრამ, რადგან ამ პრეტენზიების კანონიერებისათვის ჩინგიზიანური შთამომავლობა იყო აუცილებელი, თითოეული ასეთი პრეტენდენტი ჩინგიზ ყაენის სახლის რომელიმე ნაშვირს ამოეთარებოდა ხოლმე და მისი სახელით თავის მიზნებს ახორციელებდა. ასეთები ამ დროს საკმაოდ ბლომად გამოჩნდნენ: ალი-ფადიშაჰი, შეიხ ჰასან-ბუზურგ („დიდი“) ჯალიარი, შეიხ-ალი ხორასნელი, ცრუ-თემურტაში, ჰასან-ქუჩუქ ჩობანიანი და სხვ.

1336—1337 წლებში, როცა ამათ შორის საილხანოში გააფთრებული შინაომები მიმდინარეობდა, დაპყრობილი ხალხებისადმი ყურისგდების საშუალება არ იყო. შექმნილი მდგომარეობა კარგად გამოუყენებიათ შარვანსა და საქართველოში და თათართა ბატონობა უარუყვიათ. ეს გარემოება პირველად ქვეყანაში მყოფი თათრების განდევნაში უნდა გამოხატულიყო. ვახუშტის თქმითაც, გიორგი ბრწყინვალემ „მოსრნა ყოვლნი (თათრები) საზღვართაგან თვსთა“¹.

ზოგიერთი გვიანდელი ცნობით, ქართველებს ამ დროს მარტო ეს არ უკმარიათ და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ძველ ყმადნაფიც ქვეყნებსაც მიშველებიან. როგორც მ. ბროსესეული „ქართლის ცხოვრება“ გვაუწყებს, „კვალად შემოიკრიბნა (გიორგი მეფემ) სპანი და შევიდა რანს, (სადაც) ვერ-ვინ წინაღუდგა, და მუნიდან შევიდა სირვანს და დაიმორჩილა იგინიცა და მოხარკე ყუნა და რუბან და მდე, ქურდის ლეკითურთ“².

გიორგი ბრწყინვალის ეს წარმატებანი სარწმუნოა. თათრები ამ დროს ისეთ შინააშლილობაში იყვნენ, რომ ქართველებისათვის მართლაც ვერ უნდა გაეწიათ სერიოზული წინააღმდეგობა. გამათავისუფლებელი ლაშქრის გამარჯვება უნდა გაეადვილებინა აგრეთვე თათართა მფლობელობით შეწუხებულ რანისა და შარვანის მკვიდრი მოსახლეობის მხარდაჭერასაც.

¹ ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, I, გვ. 277.

² ქართლის ცხოვრება, მ. ბროსეს გამოცემა, I, გვ. 448.

მართალია, აღარბადაგანში განმტკიცებულმა შეიხ პასან-ქუ-ჩუქმა მალე აიძულა გიორგი მეექვსე კვლავ ეცნო თათრის ბატონობა (1338 წ. მეორე ნახევარში), მაგრამ საჩობანიანის მთავრობის პოლიტიკური ურთიერთობა სხვა კატეგორიის მოვლენა იყო და ისე ველარ აბრკოლებდა ქვეყნის განვითარებას, როგორც ილხანთა მფლობელობა.

* * *

ჩინგიზიან თათართა მფლობელობამ მეტ-ნაკლებად ქართველთა ცხოვრების თითქმის ყოველ სფეროში აღბეჭდა თავისი მავნე კვალი.

თათრებმა ჯერ კიდევ პირველ ლაშქრობათა დროს მიაყენეს მნიშვნელოვანი მატერიალური ზარალი საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს (სომხითი, ჰერეთი).

განსაკუთრებით დიდი რბევა-ობრება განიცადა ქვეყანამ 1236 წელს. თათრები ამ დროს ქვეყანას „მოეფინეს მსგავსად მკალთა ოკრებად და პოცად“.¹ „ჰერეთი და კახეთი, სომხითი და ქართლი და აღმართ კარნუ ქალაქამდის—ყოველი ქუეყანა მწარესა ოკრებასა შინა იყო: არბევდეს, ტყუე ჰყოფდეს, სრვიდეს მამაკაცთა, ვიდრე დედათა და ყრმათა ტყუედ წარიყვანებდეს“². დიდად დაზიანდა ქვეყანა, განსაკუთრებით სამცხე დავით ულუს აჯანყების დროს, ჯავახეთი — თეგუდარის ურდოს თარეშის ქაშს, იმერეთი, შიდა ქართლი და ქართლის მთიანეთი — ნარინ დავითისა და დავით მერვის წინააღმდეგ თათართა ბრძოლის დროს და ა. შ.

თათართა მძლავრობა ყველაზე მეტად მიინც ქვემო ქართლს, ჰერეთს და კუხეთს დააჩნდა: მოიშალა რთული სარწყავი მოწყობილობა, გავერანდა სოფლები, ქალაქები, გაწყდა ან ამ მხარეებს გაეცალა მოსახლეობა...

ამ კრილობათა მოშუშება და მდგომარეობის გამოსწორება ველში საქართველომ ველარ შეძლო. ველდაკარგულ და ზეგანს შერჩენილ ქვეყანას კი რაიმე სერიოზული დაწინაურების ძალა აღარ შესწევდა და ისიც საუკუნეების მანძილზე უილაჯოდ ტყეზნიდა ერთსა და იმავე ადგილს.

¹ ქართლმწერელი, გვ. 187.

² იქვე, გვ. 190—191.

დიდი იყო ადამიანთა მსხვერპლი. ქვეყანაში მტრის რეჟიმის თარეშებს გარდა, ბევრი ქართველი იღუპებოდა თათართან დაპყრობებში, რომლებშიც მონაწილეობა დაპყრობილ ქვეყნის მცხოვრებლებს ედო. ათასობით ქართველი მოლაშქრე დაეცა კარნუ ქალაქთან, რუმის თურქებსა და თათართა შორის გამართულ ბრძოლაში (ქართველები აქ ორივე მხარეს იბრძოდნენ), ბაღდადის აღების დროს, სიბაზე, ეგვიპტის სულტნის წინააღმდეგ ლაშქრობებში და ა. შ.

მომთაბარეებს მეფის ძლიერი ხელისუფლება არ აწყობდათ, ამიტომ მრავალმთავრობა მიიღეს და მთავარ-ერისთავებს მისცეს მხარი. თათართაგან ზურგგამავრებულ შინაგან რეაქციასთან მეფე ველარ იბრძოდა წარმატებით.

მართალია, გიორგი ბრწყინვალემ სცადა პროგრესის ძალთა ძველი პრესტიჟის აღდგენა და საკადრისი მიაგო რეაქციას, მაგრამ მართო ეს საქმეს არ შეელოდა, აუცილებელი იყო გაერთიანების ბანაკს მომავალშიც გაძლიერებისათვის საჭირო პირობები შექმნოდა, რაც აღარ მოხერხდა და ჩინგიზიანთა მფლობელობის ხანაში ძირგანმტკიცებულმა რეაქციამ საუკუნეთა მანძილზე დაჩიხა ქვეყნის აღმავალი განვითარება. ამგვარი სამეურნეო და სოციალური რეგრესი საესეებით ბუნებრივი შედეგი იყო კულტურული განვითარების ისეთ დონეზე მდგარი დამპყრობელის მძლავრობისა, როგორც თათრები იყვნენ. „როცა დამპყრობელად ნაკლებ კულტურული ხალხი გამოდის, — წერს ფრ. ენგელსი, — ეკონომიური განვითარება ფერხდება, ხოლო საწარმოო ძალები ნადგურდება“¹.

მძიმე ბზარი გაუჩნდა საქართველოს ერთიანობას. ორმეფობის შემთხვევითი აქტი მალე ქვეყნის პოლიტიკური დაშლის დასაწყისად იქცა. ეს პროცესი შემდეგ ილხანთა პოლიტიკური კურსის მეოხებით სამცხის ჩამოცილებით გაღრმავდა.

XIV საუკუნის 30-იან წლებში, თუმცა მოხერხდა საქართველოს გაერთიანება, მაგრამ ქვეყნის დამშლელ ძალებს ისე მძლავრად გაედგა ფესვი, რომ მათი ამოკვეთაც დიდ ძალასა და დროს მოითხოვდა. საქართველოს პროგრესს კი არც ერთი აღმოაჩნდა,

¹ ფრ. ენგელსი, ანტი-დიურინგი, თბილისი, 1952, გვ. 216 (დაყოფა ჩვენია — ი. ს.).

არც მეორე და იმავე საუკუნის 80-იან წლებში განვითარებული საგარეო გართულებებმა კვლავ რეაქციას გაუხსნა დაშლა-განკერძობის ტენდენციამ ეკლესიაშიც მძლავრად იჩინა თავი. აფხაზეთის კათალიკოსი უკვე XIII საუკუნის მიწურულიდან ესწრაფვოდა ძველი მდგომარეობის აღდგენას, რაც წარმატებით დამთავრდა XV საუკუნის მეორე ნახევარში.

გამწვავდა მთისა და ბარის ურთიერთობა. თათრებთან ქვეყნის გართულებებით ისარგებლეს მთიელებმა და ბარის კულტურულ-პოლიტიკური მეურვეობისაგან თავდახსნა სცადეს. ამ მიზნით დაერივნენ მეფის მოხელეებს თუ კულტის მსახურთ და იწყეს მათი ხოცვა. ერთი სიტყვით, როგორც იმდროინდელი წყარო მოწმობს. იქ „მრავალფერნი ულუსობა“ იყო¹. გიორგი ბრწყინვალემ აბორგებული მთის დაცხრობა კანონმდებლობის საშუალებით სცადა. მის მიერ მთიულთათვის გაჩენილი სამართლის წიგნი მკაცრ სასჯელს აწესებდა მეფის მოხელეთა მკვლელობისათვის. „ერისთვის სიკუდილი, — ვკითხულობთ აქ, — ვით აროდეს კადრებულა, აგრე ნუმცა ვისგან იკადრების.

და თუ ვის ღმერთი შერისხდეს და შეცოდება აზომ დიდა დაემართოს და მოკლას ერისთავი, ვითა უმსგავსო არის და უსაზომო შეცოდება, აგრეთვე დამეტებული დიდი პატიჟი და გარდაჯდევინება დარბაზით ეკითხოს; გარდახუეწა, მამულის წაღება და სისხლა მის გუარსა ზედა დაიურვოს და გარდაიხუეწოს.

და მამულისა, რაზომ წლამდის დაიჭირვის, ამაღ არ გავაჩინეთ, რომე უსაზომო იყო და არაოდეს ქმნილიყო და არცა ჩუენ წესადვე ვღებდით.

და თუ რადმე იქმნას, მის ჟამისა მეფემან იკითხოს, რაჟამცა უფრო ძნელად იკითხებოდეს“².

გიორგი ბრწყინვალის დროს მნიშვნელოვანი ღონისძიებები გატარდა შეტევაზე გადმოსული მთიანეთის უკუსაგდებად და ძველი მდგომარეობის აღსადგენად, მაგრამ ამას დიდი შედეგი არ გამოუღია, რადგან საქართველოს ბარის საამისოდ აუცილებელი მოლონიერება აღარ მოხერხდა.

¹ ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბ., 1957, გვ. 101.

² იქვე, გვ. 104—105.

XIV საუკუნის დამდეგიდან, როცა თათართა სოციალურ-ეკონომიურ წყობას დაპყრობილ კულტურულ ხალხთა ცხოვრების წესმა სძლია, ველის არისტოკრატიის შთამომავალი ადგილობრივი ფეოდალებს მიწათმფლობელობაში შეეცილნენ. ასეთ ვითარებაში დიდი საფრთხე შეექმნათ საქართველოს იაეთ განაპირა მხარეებს, როგორც იყო საათაბაგო სომხეთში და საარიშიანო შაქში. მომთაბარენი განსაკუთრებით ძლიერად იყვნენ ფეხმოკიდებულნი შაქში. აქ ისინი სხდებიან XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან, როცა საარიშიანოს ამ ნაწილში „სიბა“ შეიკრა. თათართა მოსახლეობის გამრავლებამ ამ ქვეყანაში და იმ ტენდენციების გაღრმავებამ, რომლებიც XIV საუკუნიდან მტკიცედ იკაფავეს გზას მომთაბარეებში, გააპირობა საარიშიანოს ერთი ნაწილის საქართველოსგან მოწყვეტა. XIV საუკუნის მიწურულს აქ უკვე შაქის მონღოლური სამფლობელო არსებობს, რომლის მმართველობაც ორლატთა თათრული ტომის ბელადს უპყრია ხელთ¹.

ფეოდალური საქართველო არ შეურიგდა შაქის დაკარგვას და დიდხანს ენერგიულად იბრძოდა მისი დაბრუნებისათვის, მაგრამ ეს აღარ მოხერხდა.

ტერიტორიული შემცირების გარდა, ამ ფაქტს სხვა უარყოფითი მნიშვნელობაც ჰქონდა. ქრისტიანობის იმ დევნა-შევიწროების ვითარებაში, რაც XIII საუკუნის მიწურულიდან გაჩაღდა საილხანოში, დიდ გასაჭირში აღმოჩნდა შაქის მკვიდრი ქრისტიანულ მოსახლეობა. მართალია, ისინი კარგა ხანს მტკიცედ აღგნენ მამა-პაპურ სარწმუნოებას, მაგრამ თათართა პოლიტიკურსა და სოციალურ ბატონობას თავისი გაჰქონდა და ისლამი თანდათან სულ უფრო და უფრო იკიდებდა ფეხს. ქართული კულტურული სამყაროს მოწყვეტა და სჯულის შეცვლა ხელს უწყობდა მკვიდრი მოსახლეობის გადაგვარება-გათათრებას.

მძიმე ვითარება იყო საათაბაგოშიც (სომხეთი). საოაც საშინელ ბასაკობას ზედ ერთვოდა თათართა ურდოების მომთაბარეობა.

დიდი დაქვეითება განიცადა კულტურულმა ცხოვრებამაც. ამ მხრივ ნიშანდობლივია თვითმხილველის ცნობა. „გადატრიალებს

¹ ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, მიმომხილველი, III, თბილისი, 1953, გვ. 72.

ნიმები: ბალათურ¹ || ბაპადურ², ჯიგდა³, ჩალატარ⁴ და პრეტალი-
სხვ.

დამპყრობელისაგან შეუვალი ვერც ადგილობრივი ენისა და
ული ნომენკლატურა დარჩა⁵.

თათართა მძლავრობის ძნელად თუ შედარებით ადვილად
აღმოსაფხვრელი შედეგები ქვეყნის წინსვლას გზას ვეღარ შეუკრა-
ვდა, თუ საქართველოს საამისოდ ხელსაყრელი გარეპოლიტიკური
პირობები შეექმნებოდა, მაგრამ ეს აღარ მოხდა და პროგრესიკ
დიდი ხნით შედგა.

1 ეს ანთროპონიმი დასტურდება გვარსახელში „ბალათურია“.

2 ბაპადური გვხვდება როგორც გვარებში, ისე პირის სახელებშიც. ბაპა-
დური მონღოლური ბალათურის გადასპარსულებული ფორმაა. აქედან შეუთვის-
ბია იგი ქართულს. ამას მოწმობს ამ ანთროპონიმის ქართული ვარიანტი „ბა/ა/-
დურ“. ამ სახელით იწოდებოდა დემეტრე მეორის ერთ-ერთი ძე (ეამთაღმწე-
რელი, გვ. 292). იგივე ანთროპონიმი („ბა/ა/დურ“) უღვეს საფუძვლად
გვარსახელსაც „ბაღურაშვილი“.

3 ასე იწოდებოდა დავით ულუს პირველი თანამეცხედრე (ეამთაღმწე-
რელი, გვ. 229, 230, 236, 237). იგივე სახელი ერქვა დემეტრე მეორის ასულ-
საც (იქვე, გვ. 286) და ა. შ.

4 ეს სახელი მონღოლური ჩალატარის ირანიზირებული ფორმა ჩანს. იგი
გვხვდება ეამთაღმწერლის თხზულებაში, კერძოდ, იქ დაცულ ერთ სპარსულ
გამონათქვამში: „მან ქუშტემ ჩალატარ“ (გვ. 210). ეს ანთროპონიმი გამოი-
ყოფა ქართულ გვარსახელში „ჩალატარაისძე“, რომლის სახენაცვალი ფორმე-
ბი უნდა იყოს „ჩხატარაისძე“ და „ჩხატარაშვილი“.

5 „და ვითარ მოიწია სთუელი, წარვიდა ყაენი (აბაღა — ი. ს. ქუეყნად
შირვა/ნ/შასა, საზღვართა საქართველოსათა, ადგილსა რომელსა უწოდიან ჩა-
ღანუსენი, ესე იგი არს თეთრი წყალი“—გვამცნობს ეამთაღმწერელი
(გვ. 251).

ჩაღანუსენი ადგილის სახელად ანუ ტოპონიმიად მეორადია. თავდაპირვე-
ლად იგი, როგორც თვით ამ სახელიდანაც ჩანს, მდინარეს ერქვა. ჰიდრონიმთა
მონღოლური მაწარმოებელი — უსუნ (წყალი) ამაზე ნათლად მიუთითებს.

რამიდ ად-დინთან ეს ჰიდრონიმი „ჩაღან მორენის“ (მურენ — მდინარე)
ფორმით არის დადასტურებული (III, გვ. 69).

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავლის შავიერ	3
თ ა ვ ი I	
საქართველო თათართა შემოსევების წინ	11
თ ა ვ ი II	
მონღოლეთი XIII საუკუნის დამდეგს	30
თ ა ვ ი III	
თათართა პირველი ლაშქრობანი საქართველოში	42
თ ა ვ ი IV	
ბრძოლა ხვარაზმელთა წინააღმდეგ	64
თ ა ვ ი V	
საქართველოს დაპყრობა თათართა მიერ	69
თ ა ვ ი VI	
მმართველობის ნომადური სისტემის შემოღება. კობტასთავის შეთქმულება	84
თ ა ვ ი VII	
მმართველობის ქართული სისტემის აღდგენა, ორმეფობა, კვლავ შე- თქმულება	97
თ ა ვ ი VIII	
თათართა მფლობელობის დამძიმება, კლასობრივი ბრძოლის გაძლიერება. პროგრესის ძალთა შესუსტება	108
თ ა ვ ი IX	
აჯანყებანი თათართა მფლობელობის წინააღმდეგ	129

თ ა ვ ი X	
ქვეყნის პოლიტიკური დაშლის გაღრმავება	134
თ ა ვ ი XI	
ქუთათისის ტახტის ანტიილხანური პოლიტიკა	140
თ ა ვ ი XII	
აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო XIII საუკუნის 70—80-იან წლებში. დემეტრე მეფის სიკვდილით დასჯა	150
თ ა ვ ი XIII	
იჯანყება აღმოსავლეთ საქართველოში	158
თ ა ვ ი XIV	
ილხანთა ბატონობის დამხობა	168

•

საზოგადოებრივი რედაქტორი მ. დუმბაძე
გამომცემლობის რედაქტორი მ. ქანთარია
მხატვარი გ. აესაჭანიშვილი
მხატვრული რედაქტორი ნ. ოსკანოვი
ტექნორედაქტორი ვ. კიკინაძე
კორექტორი თ. შაჩაბელი

•

გადაეცა წარმოებას 17/IV-67 წ.
ხელმოწერილია დასაბეჭდად 13/XII-67 წ.
ქაღალდის ზომა 60×84¹/₁₆
ნაბეჭდი თაბახი 11,75.
სააღრ.-საგამომც. თაბახი 9,93.

უც 01893. ტირაჟი 1000. შუკვ. № 806.

ფასი 90 კაპ.

•

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

მე-4 სტამბა, თბილისი, მედქალაქი
Типография № 4, Тбилиси, Медгородок

Юрий Моисеевич Сихарулидзе

Борьба грузинского народа за независимость в
XIII—XIV веках

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартавелო»
Тбилиси, Марджанишвили, 5.
1967

შეზღვეული შეცდომების გახწორება

გვერდი	სტრიქონი		და ბ ე ტ ლ ი ლ ი ა	უნ და ი ყ ო ს
	ზემოდან	ქვემოდან		
76	11		ლატალანი	ლატალანი
89	14		ჰოპენშტაუფენთა	ჰოპენშტაუფენთა
137	7		დაზუსტებით	დასუსტებით
174	16		1328 წ.	1327 წ.
175	13		სახელოვნათ	სახელოები
176		12	დეკემბერს	ნოემბერს

